

BULAK

2017

布拉克

ISSN 1005-0876
9 771005 087006
06>

源泉 (布拉克) © BULAK

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
وَبِشْرَاكَ
وَقَلَّمَ كَأَنَّ الْبُرُوجَ
وَبِشْرَاكَ
وَقَلَّمَ كَأَنَّ الْبُرُوجَ

مخمس ختم بالعلم مؤلفون جزء الثاني من

نەزەرىيەسى ۋە ئىنكۇبىتىنىڭ تارىخى

بىئەق

39 - يىل نەشرى ئومۇمىي 174 - سان

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

بہا ملک کشتنت سوزی ناز لہاس،

نآقار ساپ بولاقنت سویی کہ ملامہ س.

تو لاسوز سلہن بولماس مالہم کشتہ،

کوپ ناکلاب بولور تو مالہم تور سبتہ.

973 有知者的语言似水长流， 1015 多言者难以成为学者，
清泉的活水流淌不尽。 多听的学者位列上席。

973 The words of the wise and the water of a clear-
flowing spring are never locking,

1015 A man does not become wise by speaking much; but by
listening much the wise man gains the seat of honor.

2017 - يىللىق 3 - سان

باش مۇھەررىرى: مۇختار مامۇت مۇئاۋىن باش مۇھەررىرى: مۇھەممەتتۇردى سىرىشەخىدات

بۇ ساندا

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىن

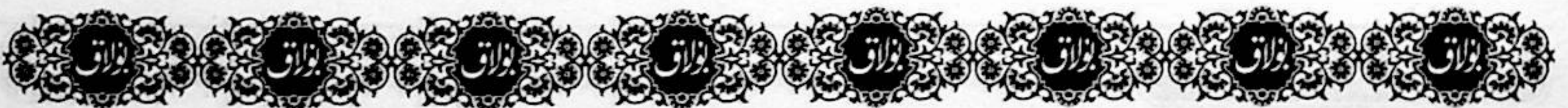
دىۋانى شەيخزادە ئاتايى مەۋلانا ئاتايى (5)
نەشرگە تەييارلىغۇچى: ئەرافات ھەسەن

بىزنىڭ ۋەدىسىمىز

ھايۋانات ۋە ئۇچار قۇشلار ھەققىدە بايانلار (38)
نەشرگە تەييارلىغۇچى: ئابلەت قۇدرەت ھەمراھ

ئەدەبىي مۇھاكىمىلەر

«تۈركىي تىللار دىۋانى»دىكى تۇمار ئېسىش ئادىتىمىزگە دائىر بايانلار (52)
ئابلەت مۇھەممەت سايرامى

مەشھۇر ئەسەرلەر

جۇڭگودىكى «دەدە قۇرقۇت» تەتقىقاتىدىن قىسقىچە بايان غەيرەتجان ئوسمان (60)
«دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» تىكى كۆز ئەملەش توغرىسىدىكى ئۇچۇرلارنىڭ ئىلمىي قىممىتى ھەققىدە ئىزدىنىش
ئەلىشىر نەۋائىنىڭ «سەددىي ئىسكەندەر» داستانى ھەققىدە تارىخىي تەلپىنلەر
..... ئىسرائىل مۇتلەلا (67)
..... ئابلەت ياسىن بابا (78)

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى

ماقال - تەمسىللەر توپلاپ رەتلىگۈچى: ھەلىمگۈل ئابلەز (95)
بىر رىۋايەت، بىر چۆچەك توپلاپ رەتلىگۈچى: سابىرجان سىيىت (101)
قوشاقلار توپلاپ رەتلىگۈچى: مۇھەممەدئەلى (110)
ئۈچ ئەيىبلەك توپلاپ رەتلىگۈچى: گۈلجەمىلە نۇراپ (112)

※

مۇقاۋىنىڭ 1 - بېتىدە: «خىيال»، مەھمۇد فەرەشچىيان سىزغان.
4 - بېتىدە: «بۇلاق»، ئەھمەد خاراجى سىزغان.

※ ※ ※

مەسئۇل مۇھەررىرى: دىئارام باھاۋىدىن
كوررېكتورى: ۋەلى زەيدۇن
مۇقاۋا لايىھەلىگۈچى: مۇقەددەس دىلشات

تەھرىر بۆلۈمىنىڭ تېلېفون نومۇرى: 0991 - 2827971
ئېلېكترونلۇق خەت ساندۇقى: bulak@aliyun.com
تارقىتىش بۆلۈمىنىڭ تېلېفون نومۇرى: 0991 - 2827472

مەۋلانا شەيخزادە ئاتايى

دېۋانى شەيخزادە ئاتايى*

نەشرگە تەييارلىغۇچى: ئەرافات ھەسەن

* * * *

151

— — — V / — — — V / — — — V / — — — V
 مەفائىلۇن مەفائىلۇن مەفائىلۇن مەفائىلۇن
 (ھەزەجى مۇسەممەنى سالىم)

بېرۈرلەر چىندە گەھ گاهى خەبەر ئاشۇفتە ھالىندىن
 بېھشتى ئەدن ئىچىندەكىم ئۆگەرلەر شاخى تۈبىنى
 مىسالى بىش ئەمەستۈر بىر بويۇك سەرۋى نىھالىندىن
 ياغاغىڭ نارى يانىدا نى تۇرغە سەبزەدۈركىم جان
 نېچە يالىنا ئۆرتەيدۇر ئانى يۈز ئوتۇ يالىندىن
 ئاتايى شىرى چۈن بولدى لەبىڭ ۋەسفىندە بەس نازۇك
 يايلىدى سۆز بىساتىدا ئانىڭ زېھنى كەمالىندىن

ھىكايەت قىسسەئى يۈسۈف يۈزۈك ھۈسنى جەمالىندىن
 مەسھۇ خىزىر ئىجازى ئەيان لەئلىك زۇلالىندىن
 نى شىرىن ئوغرىدۇر ئاغزىڭ ئالىپ كۆڭلۈمنى تۇيغۇنچە
 ياشۇندى ھەر نېچە سورسام تاپىلماس ئىنقىئالىندىن
 جەمالىڭ ئافتابىدۇر فەلەك كۆيدۈرمەس ئۇشتاكىم
 ئىلاھىم ساقلاسون دەۋرى قەمەر ئەينۈلكەمالىندىن
 كۆڭۈل چەۋگانى زۇلفۇڭغا مۇقەببەد بولغالى چۈن گۈي

152

— — V / V — — V / V — — V / V — —
 مەفئۇۋلۇ مەفائىلۇ مەفائىلۇ مەفئۇۋلۇ
 (ھەزەجى مۇسەممەنى ئەخرەبى مەكفۇفى مەھزۇف)

رۇخسارەۋۇ زۇلفۇڭغا مېنى قىلدى مۇقەببەد
 مەكتەبىدە چۈ فەرق ئەتتى كۆڭۈل ئاقنى قارادىن

ئەي بادى سەبا ئۆتسەڭ ئۇشول زۇلفى دۇتادىن
 ياد ئەيلە مېنى بەستەئى زەنجىرى بەلادىن

* بېشى ئۆتكەن ساندا

كۆڭلۈڭدە ئەگەر بولسا ئېدى زەررە ۋەفادىن

ھەر نېچكەكى مەھبۇب جەفا قىلسا مۇھىبىنىڭ
يوقتۇر ئىشى جۈز قۇللۇقۇ تەسلىمۇ رىزادىن

دارۋنى ئاتايغا تەبىب ئەيلەمە زايىئ
خۇبىلار غەمىدە ئۆتتى ئانىڭ دەردى دەۋادىن

ھەرگىز قەدەمىڭدىن قەدەرىي كەتمەگەي ئەردىم
باشىغا يىراقلىق نېتەيىن تۈشتى قەزادىن

مەن قالدېمۇ ئىشقىڭ داغى بىر گۈشەئى كۆڭلۈم
يۈز شۈكرىكى جان دەردى سەرى كەتتى ئارادىن

خۇرشىد بىگىن دۇنيانى ھۈسنۈك تۇتار ئەردى

153

—V— / — —V— / — —V— / — —V—
فائىلاتۇن فائىلاتۇن فائىلاتۇن فائىلاتۇن
(رەمەلى مۇسەممەنى مەھزۇفى)

تەڭرىدىن ئۆزگە كىشى بىلمەس ئالارنىڭ نىيەتىن

قازىبى ئىشقى ئاللىدا ئول مۇھتەسب قانى ھەلال
ساقىلار ئۆز نامۇسنىيۇ ساقلاماس مەي ھۈرمەتىن

ئەي سەخاۋەت دەئۋى قىلغان جۈملە نامۇ نەنگ ئۈچۈن
كەل دەمىي مەيخانەدە كۆرگىل گەدالار ھىممەتىن

گەر فەلەك فەريادىغا يەتمەس ئاتايى كەل تىلە

ھەقى تەئالادىن مۇھەممەد جۈكى سۇلتان دەۋلەتىن

ئەي كۆڭۈل تۇتقىل ئۇشال ساھىب نەزەرلەر مىللەتىن
كۆزگە ئىلماسلار فەراغەتتىن سۈلەيمان مۈلكەتىن

بادە ئىچ تۇت گۈشەئى خۇبىلار كۆزىدەك فارىغ ئول
تارتما ئاتۇ تون ئۈچۈن بۇ توققۇز ئەيۋان مىننەتىن

فەقر ئىچىندە پادىشالار ① بار سپاھۇ تەخت ئىلە
كىم ئۇرۇرلار قۇدىسىلار كۆكدە ئۇلارنىڭ نەۋبەتىن

پارسا مەيخارەلەرنى خار كۆرمە ئاسرۇكىم

154

— —V / — — —V / — — —V / — — —V / —
مەفائىلىۈن مەفائىلىۈن مەفائىلىۈن مەفائىلىۈن
(ھەزەجى مۇسەددەسى مەھزۇفى)

قىلۇر بىر ھەملەدە مەغلۇبلاردىن

خەلايىق كۆپتۈرۈر كەنتاندا لېكىن
سورۇڭ يۈسۈف سۆزىن يەققۇبلاردىن

مۇدەررىس ئارىف ئول قىل جۈرم ھاسىل
نېچە دەفئى ۋەجھۇ مەنسۇبلاردىن ②

چۈ بىلدىڭ ئاغزىدىن ۋەھدەت رەمۇزىن
ئاتايى قەتئ قىل مەھجۇبلاردىن

ئۈزە بىلمەن كۆڭۈلنى خۇبىلاردىن
تەنۇ جاندىن ئەزىز مەھبۇبلاردىن

كۆڭۈل تا بولدى ۋەسلىگە گىرىفتار
ئۈزۈلدى جۈملەئى مەتلۇبلاردىن

لەبىڭ شەۋقىندە ھەر خەتكىم بىتەرمەن
ئوقۇردا قان تامار مەكتۇبلاردىن

كۆڭۈللەر لەشكەرىن سۇلتانى ئىشقىڭ

155

— — V / — — — V / — — — V

مەفائىلىۋن مەفائىلىۋن مەفائىلىۋن

(ھەزدىكى مۇسەددىسى مەھزۇقى)

كۆزۈم تا كۆردى زۇلفىنىڭ كەمەندىن
كۆڭۈل بويىنۇمغا سالدى ئىشقى بەندىن

سورار رۇخسارەڭنى كۆرسە سەۋسەن
نې زىبىا لالەدۈر دەپ نەستەردەندىن

نە بىلسۇن تۇبى سەۋگەن پەست ھىممەت
سېنىڭ بۇ قامەتنىڭ سەرۋى بەلەندىن

جەمالىڭ ئىنقىئالىندىن قىزىلگۈل

قارا باشىن ئالىپ كەتتى چەمەندىن

ئەگەر جان سۈردىن كۆرمەك تىلەرسەن
كۆرۈڭ ئول تەننى نازۇك پىردەھەندىن

مېنى تەڭرىم ياراتسا بىر كەتانى
كى فەيز ئالسام ئوشول شىرىن بەددەندىن

ئاتايى ھۈسنۈڭ ئايىن ۋەدىقى قىلدى
مەلاھەت بىرلەكم دېگەيلەر ئاندىن

156

— V — / V — — V / V — V — / V — —

مەفئۇۋلۇ فائىلاتۇ مەفائىلىۋ فائىلۇن

(مۇزارىتى مۇسەممەنى ئەخرىدى مەكفۇقى مەھزۇقى)

ئەي نۇرى دىدە سەنسىز ئاڭا نۇر بولماسۇن
ھېچ كۆز جەھاندا بېرۇخى مەنسۇر بولماسۇن

ۋەللاھ ئەگەر خىيالىڭ ئۈچۈن بولماسا ۋەتەن
ھەرگىز كۆڭۈل خەرابىدا مەئمۇر بولماسۇن

جەننەتتە گەر تەجەللىنى ھۈسنۈڭنى كۆرمەسەم
كەۋسەر سۈيى سوغالسىنۇ ھەم ھۇر بولماسۇن

جان سۈرەتى تەنىڭكىم ③ ئېرۇر جان ئاراسدا

پەيۋەستە ھەق ئەماندا رەنجۇر بولماسۇن

بۇ ھۈسن بۇ جەمالۇ لەتافەت بىلە سېنى
كىم ناز قىلماسۇن دەرۇ مەئزۇر بولماسۇن

كۆز ياشى بىرلە بادى سەبا قىلدى سىرنى ④ فاش
جەھد ئەيلەدىم بۇ مۇنچەكى مەشھۇر بولماسۇن

سالدى كۆڭۈل ئاتايىنى خۇبىلار بەلاسىنا
ھېچ كىمسە كۆڭلى ئەمرىنە مەئمۇر بولماسۇن

157

— V — / — — V — / — — V — / — — V —

فائىلاتۇن فائىلاتۇن فائىلاتۇن فائىلۇن

(رەمەلى مۇسەممەنى مەھزۇقى)

باۋۇجۇدى ئارەزىڭ بەرگى سۈمەندىن كىم دېسۇن
لالەدىن كىم سۆزلەسۇن ھەم نەستەردەندىن ⑤ كىم دېسۇن

دۇنيانى تۇتتى سېنىڭ ھۈسنۈڭ بىلە دەردىم سۆزى
يۈسۈفۇ يەئقۇب ئىلە بەيتۈلەھزەندىن كىم دېسۇن

نافەئى ئاھۇيۇ تاتارۇ خوتەندىن كىم دېسۇن
مەكرۇ فەن ئەيلەپ مېنى سەيد ئەتتى دەرلەر ئەل سېنى
مەن ئەزەلدىن مۇبتەلامەن مەكرۇ فەندىن كىم دېسۇن
ئېشىكىگە كىم شەھەنشەھلەرغە ئاندا بار ⑥ يوق
بۇ ئاتىدەك گەدايى بۇۋەتەندىن كىم دېسۇن

لەئلىگىز بىرلە دەم ئۇرماس زەررەئى سەررافى ئەقل
ئارى ياخشى بار ئېكەن ئەسلى ياماندىن كىم دېسۇن
تا ۋىسالىگىدىن يىراقمەن ياۋۇماس ھېچ كىم ماڭا
جايى ئۆلدۈر ئەيب ئەمەس جانسىز بەدەندىن كىم دېسۇن
زۇلفۇ خالىگىدىن مۇئەتتەر بولدى ئالەم بەئدەزىن

158

~ V - / - - V - / - - V - / - - V -
فائىلاتۇن فائىلاتۇن فائىلاتۇن فائىلاتۇن
(رەمەلى مۇسەممەنى مەقسۇر)

گاھ ئاغزىڭنى ئۆپەر گاھى ئېلىكىڭنى كەتان
ئەي كۆڭۈل ئول سىيمتەن ۋەسلىن قىلۇر بولساڭ ھەۋەس
قىل يۈزۈڭ ئالتۇنىنى غەم بۇتەسىندە ئىمتىھان
قامەتلىك سەرۋىن ئەگەر شەمشادى مىسكىن كۆرمەسە
تۇتماغاي ئەردى ئۇياتتىن بېيشەئى مازەندەران
لەئلىدىن باغرىڭ قانىن ھەردەم ئاتايى سورماكىم
چۈن ئارماس ھەر نېچەكىم يۇسالار قان بىرلە قان

بولغالى ئاغزىڭ مەسھى غەيب مۈلكىدىن ئەيان
خىزىڭ ئابى ھەياتى تارتادۇر زۇلمەتدە جان
گەر ئېسىر كەنسەڭ يۈز ئۈزرە زۇلفى پۇر تابىڭنى ياز
بەرگى كۆل ئۈستىدە خۇشتەر چەترى سۈنبۈل سايەبان
يىلدا بىر قاتلا كۆرۈنۈر زەررە چىقماس باغدىن
ئوغرىلىق قىلغان ئۈچۈن رەنگى لەبىڭدىن ئەرغەۋان
كۆر خىيالى نازۇكىنىڭ ئۆزىگە ياغلىق ئاتاپ

159

- V V / - V - V / - - V V / - V - V
مەفائىلۇن مەفائىلۇن فەئىلاتۇن فەئىلاتۇن
(مۇجتەسى مۇسەممەنى مەخبۇنى مەھزۇف)

گەر ئۆلسە دەرد ئىلە قىلماس دەمى دەۋا ھەۋاسىن
رەقىب كۈيىدا يول بەر ماڭا بەرەھمەنتەك
يانا قىلۇر دىلۇ كۆڭلۈم كەلىسىيا ھەۋاسىن
ھەسەد يەر ئول كىشىكىم بۇ سىپىھرى ئەتلەسپۇش
قويار ھەرىرۇ قىلۇر شالۇ بورىيا ھەۋاسىن
ئاتايى سەن كەبى سۇلتان ۋىسالىن ئارزۇ قىلۇر
تەفەررۇج ئەيلە ئەگەر مەردى بۇ گەدا ھەۋاسىن

نېچەكى تەرك ئېتە بىلمەن ساڭا ۋەفا ھەۋاسىن
مېنىڭ ھەقىمىدە قىلۇرسەن ھەمىن جەفا ھەۋاسىن
كۆڭۈل ساچىڭنى دۇئادا تىلەر ئۈزۈن تۈنلەر
مەگەركى زەھمەتى سەۋدا قىلۇر بەلا ھەۋاسىن
يۈزۈڭنى كۆردۈمۈ قىلدىم قاشىڭا شۈكرۇ دۇئا
كىشىكى كەئبەنى كۆرسە قىلۇر دۇئا ھەۋاسىن
ئوشالكى ھۈسن ئېلىنى سەۋدى ئاقبەت مەندەك

160

— V — / — — V — / — — V — / — — V —
 فائىلاتۇن فائىلاتۇن فائىلاتۇن فائىلاتۇن
 (ردمەلى مۇسەممەنى مەھزۇقى)

تا مۇسەۋۋەر بولدى نەقىشك خامىتى تەقدىردىن
 يىغدى خىجەلەتدىن ئېلىك نەققاشى چىن تەسۋىردىن
 بارە بارە كۆيۈگۈزدا بولدى ئالتۇندەك يۈزۈم
 بار مەگەر تۇپراغدا خاسىيەتى ئىكسىردىن
 كۆزلەرنى توش كۆرۈپ سورسام مۇئەببىر دەر ماڭا
 بۇ توشۇڭ تەبىرىنى سور ساھىرى كەشمىردىن
 ۋەھ نې مۇسەھفدۇر يۈزۈڭكىم كەشىفى كەششاق ئەيلىدى

خەتم قىلدى كۆرگەچ ئانى دەرسۇ ھەم تەفسىردىن
 ئۇيغۇغا ھەمسايەلەر مۇھتاجدۇرلار ھەر كېچە
 بەسكى تىنماسەن فىغانۇ نالەئى شەبگىردىن
 بۇ مېنىڭ كۆڭلۈمدەكى ئىشق ئاغرىغىدۇر ئەي تەبىب
 قوي دەۋا تەدبىرنىكىم ئۆتتى ئىش تەدبىردىن
 بەندى زۇلفۇڭدىن ئاتايى كۆڭلىنى قىلما جۇدا
 ئەقىل ئەمەس دىۋانەدىن تۇتماق يىراق زەنجىردىن

161

— V — / V — — V / V — V — / V — —
 مەفئۇۋلۇ مەفئۇۋلۇ فائىلاتۇ مەفئۇۋلۇ
 (مۇزارىتى مۇسەممەنى ئەخرەبى مەكفۇقى مەھزۇقى)

ئەي سەرۋى ناز قايسى چەمەن گۈلتۇزارى سەن
 بۇ شىۋە بىرلە جانۇ كۆڭۈل ئىختىيارى سەن
 بۇ قامەتۇ بۇ يۈز بىلە فەردەۋس باغنىڭ
 تۇبى نىھالى بىرلە گۈلۈ لالەزارى سەن
 ئۆمرىدۇرۇركى سەيد بولۇپمەن كەمەندىگە
 بىر سورمادىڭ نە بولدىكى كىمىنىڭ شىكارى سەن
 دەئۋا قىلۇر مۇھەببەتى ئىشقىڭنى ئالەمى

تا قايسى بەختۇ تالىسى فەرخۇندە يارى سەن
 نازۇك ئېلىكلەرنىڭگە نىگار ئىھتىياج ئەمەس
 باشتىن ئاياق چۇ ھۇسنى لەتافەت نىگارى سەن
 ئۆسۈك كۆزۈڭ كەرەشمەدە ھەر لەھزە قان تۆكەر
 ئەي تۈركى شىرگىر نې مەيدان سەۋارى سەن
 دۇردەك ⑦ ئاتايى ھەلقە بەگوشى بولاي دېسەڭ
 قىل كۆز ياشىڭنى ھەر دەم ئول ئاينىڭ نىسارى سەن

162

~ V — / — — V — / — — V — / — — V —
 فائىلاتۇن فائىلاتۇن فائىلاتۇن فائىلاتۇن
 (رەمەلى مۇسەممەنى مەقسۇر)

ئەي جەمالىڭ رەۋزەسىدىن مۇنەئىل خۇلدى بەرىن
 شەككەر ئاغزىڭ چەشمەسىدە خىزىرۇ ئىيسا ھەمىشەن

خىرمەنى ئۆمرۈمنى يەلگە بەرگۈسىدۇر ئاقبەت
 كۆزلەرنىڭ قاشىدا خالىڭ دانەسى ئەينەلىقەن

ئەتىراز ئەتمەس كىشى كافەر كۆزۈك ياغماسىدىن
 رەشك ئېلىندە قان يۇتار جانىم سۇراھىدەك مۇدام
 دەم بەدەم ئۆپسە پىيالە نازەننىلەرنىڭ لەبىن
 چۈن ئاتايى تاپتى يارىن جان ئارادىن چىق رەۋان
 لىي مەئەللەھ قۇربىدا ھاجەت ئەمەس رۇھۇلئەمىن

ھەر كېچە ئاي باش قويار ئالتۇن بوساغىغا سېنىڭ
 گەر ئىنانماسلار دەلىل ئۇش ئاللىدا نۇرى جەبىن
 ئەل ئۆلۈكنى ياد ئېتەرلەر گەھ گەھى تەكبىر ئىلە
 ئەي تىرىكلىك ھاسىلى سەن مېنى ئۆلدى ساغىن ⑧
 بىخەتەر كۇففار ئېلىگە دىنۇ ئىماندىن بېرۇر

163

— V — / — — V — / — — V — / — — V —
 فائىلاتۇن فائىلاتۇن فائىلاتۇن فائىلاتۇن
 (رەمەلى مۇسەممەنى مەھزۇفى)

جۈملە ئالەم قامەتتىكىدىن ئۆگرەنۈرلەر راستلىق
 ھەيىق ئەمەسكىم سەن مۇنۇگدەك ئەھدى يالغان بولغاسەن
 ئۆلتۈرۈرسەن بىزنى يەئنى نەقدى ھۇسنىم سەۋدى دەپ
 بۇ زىياندۇر قىلماغىل ئاخىر پۈشەيمان بولغاسەن
 گەر مېنى ھەجر ئاغرىغى ئۆلتۈرسە ھەم كەلمەس سورا
 ناگەھان رەھمىڭ كېلىپ ھالىمغا پەژمان ⑨ بولغاسەن

ئەي جەفاچى مەن سېنى سەۋدۇمكى جانان بولغاسەن
 بىلمەدىم مۇنداق ۋەفاسىز دۈشمەنى جان بولغاسەن
 مۇرنى ئازۇردە قىلما خاسە ئاشىق كۆڭلىنى
 ھۇسنى مۈلكىنىدا تىلەرسەنكىم سۈلەيمان بولغاسەن
 قالمادى سەبۇرۇ قەرارىم ئاق ئۆي ئىچرە ھەر زەمان
 كۆزلەرنىڭ مەردۇمىدەك نېچە پىنھان بولغاسەن

164

— — V / V — — V / V — — V / V — —
 مەفئۇۋلۇ مەفئىيلۇ مەفئىيلۇ مەفئۇۋلۇ
 (ھەزەجى مۇسەممەنى ئەخرەبى مەكفۇفى مەھزۇفى)

چۈن دۇنيادا سەن ئۇشۇ ھەرەم مەھرەمدۇرسەن
 كۆركلۈك كىشىلەر ئىلمىدۇرۇر خۇد كۆڭۈل ئالماق
 بۇ فەندە ۋەلى سەن بارىنىڭ ئەللەمدۇرسەن
 ئەي غەم ئەگەر ئۆلتۈرسەڭ ئاتايىنى يازۇقسىز
 نېتىسۈن نە دېسۈن چۈن سېۋەرنىڭ غەمدۇرسەن

ئەي تۇرپە پەرى سەن نە ئەجەب ئادەمدۇرسەن
 ھەر قايداكى بار جانۇ كۆڭۈل ھەمدەمدۇرسەن
 كىرىپكەرنىڭ ئوقى يارا قىلغان يۈرەكىمنى
 بىر باقماق ئىلە كۆز ئۇچىدىن مەرھەمدۇرسەن
 كۆڭلۈم ئۆيدە ئۆزگەلەر بەرمەگەمەن يەر

165

V — — — / V — — — / V — — — / V — — —
 مەفئىيلۇن مەفئىيلۇن مەفئىيلۇن مەفئىيلۇن
 (ھەزەجى مۇسەممەنى سالم)

ئۇشالكىم جۇرئەئى ئىچتى مەيى ۋەسلى نىگارنىدىن
 فەلەك ئىچرۇر ئاگا قانلار بەسى ھىجران خۇمارنىدىن

نە دىلبەردىن ۋەدا بىر دەم نە يارى ھەمىشەن ھەمدەم
تۈگۈنلىدى بۇ دىل پۇرغەم جەھاننىڭ كارۋ بارىدىن
نېچكەم ئىختىيار ئەتتىم ساڭا ھالىمنى سۆزلەي دەپ
ۋەلې ئەقلىم سېنى كۆرگەچ كېتەر ئۆز ئىختىيارىدىن
رەۋادۇر ھەجر خارىدىن چۇ بۇلبۇل باغرى شىشلەنسە
شكايەت بىرلە تىل ئاچقان كىشى ئول گۈلتۇزارىدىن
كۆڭۈل زۇلفۇڭدىن ئۈزۈمەن دەپ قەرار ئىقتى كۆزۈڭ بىرلە
قارارسۇن گەر يانار بولسا ئۆزى قىلغان قەرارىدىن
بۈيۈك ⑩ نەخلى ھەۋاسىدا چۇ بولدى ھىممەتم ئالىي
مەئازەللەھ كى ياد ئەتسەم چەمەن سەرۋى چىنارىدىن
يۈزۈڭ ئىشقىندا جان بەردى ئاتايى خارى غەم بىرلە
ئەجەب ئەرمەس ئەگەر بۇتسە گۈلى رەھىمەت مەزارىدىن

166

— V — — / — V — — / — V — — / — V —
فائىلۇن فائىلاتۇن فائىلاتۇن فائىلاتۇن
(رەمەلى مۇسەممەنى مەھزۇقى)

نېچكەم دىلبەر مېنى كۆيدۈردى ھىجران نارىدىن
ھاشەللىلەھكىم شكايەت قىلسام ئانىڭ سارىدىن
ئىشقى مىسرىندە ئەزىز ئولماس زۇلەيخاتەك كىشى
كەچمەيىن يۈسۈف ئۈچۈن نامۇسۇ نەنگۈ ئارىدىن
چۈن ماڭا بىردەم ۋىسالنىڭ ياخشىراقتۇر بارىدىن
ئاشىق ئەرمەس ئول مۇھەۋۋىسكىم تىلەر زەر بىرلە ۋەسل
ئاشىق ئولدۇركىم ۋىسالنىڭ نەقدىن ئىستەر زارىدىن
تا سەبا زۇلفۇڭ نەسىمىن چىن ئېلىندە يايغالى
مۇشك سەۋداسى كېسىلدى شەھرى چىن ئەتتارىدىن
گەر ئاتايىدىن مۇھەببەتنىڭ نىشانىن ئىستەسەڭ
كىرىپكىڭ ئوقىن چىقارغاي سىنەئى ئەفگارىدىن
كۆزلەرنىڭ گەر تۆكسە قانىم جان ئاڭا بولسۇن فەدا
كىم جەفا ئەينى ۋەفادۇر يارغا سەۋگەن يارىدىن
مەن نېتەي باغى بېھىشتۇ قەسرى خۇلدۇ ھۈرنى

167

~ — V / — V — V / V — —
مەفئۇۋلۇ مەفائىلۇن مەفائىل
(ھەزەجى مۇسەددەسى ئەخرەبى مەقبۇزى مەقسۇر)

جانغا تېگەدۇر جەفايى ھىجران
كىمدىن تىلەيىن دەۋايى ھىجران
يوقتۇر كىشى كۆز ياشىمدىن ئۆزگە
قىلسام ⑪ ئاڭا ماجەرايى ھىجران
ۋەللاھ ئەمەس ئول ۋەرايى ھىجران
شاد ئەردى كۆڭۈل ۋىسالى بىرلە
بولدى غەم ئىلەن گەدايى ھىجران
ھەركىمنىكى سافى ۋەسل ئۆسۈرتۈر
مەخمۇر ئېتەر ئانى لايى ھىجران
ئوششاق غەمىن ئاتايىدىن سور
دەرلەر ئانى بىنەۋايى ھىجران
ھىجران دېمەڭىز سەنەم فىراقىن
ئول ئۆلمەك ئېرۈر چې جايى ھىجران
دەۋزەخ سىفەتىكى قىلدى ۋائىز

168

— — V / — — — V / — — — V
 مەفائىيلۇن مەفائىيلۇن مەفائىيلۇن
 (ھەزەجى مۇسەددەسى مەھزۇف)

كۆزۈڭدەك كافەرى بۇررەندە بولسۇن

پەرى رۇخسارەلەرنىڭ خۇسرەۋسەن
 سېنىڭتەك جانى شىرىن قاندا ⑬ بولسۇن

ئەگەر ئۆلسەم تىلەرمەن تەڭرىدىنكىم
 غەمىڭ جانىمغا دەردىڭ تەندە بولسۇن

فەلانىي قۇللارمىدىندۇر دېمىشىسەن
 ئاتايى ئۇشبۇ سۆزگە بەندە بولسۇن

يۈزۈڭ خۇرشىدەك تابەندە بولسۇن
 جەمالىڭ تا ئەبەد پايەندە بولسۇن

تەكەللۇم قىل ساچىلسۇن دۇررى گەۋھەر
 تەبەسسۇم قىل جەھان پۇرخەندە بولسۇن

يۈزۈڭدىن بۇرقەڭ ئالغىل بىر زەمانى
 ئۇيالىسۇن ئايۇ كۈن شەرمەندە بولسۇن

مېنى ئۆلتۈرگەلى غەمزەڭ ⑭ قىلچى

169

— V — / — — V — / — — V — / — — V —
 فائىلاتۇن فائىلاتۇن فائىلاتۇن فائىلاتۇن
 (رەمەلى مۇسەممەنى مەقسۇر)

كۆزلەرنىڭ ھەر گۈشەدىن جان قەسدىغە قىلدى كەمىن

بىقەرار ئەرسەم فىراقىڭ دەردىدىن ئەيب ئەتمەكم
 مەن زەئىفى ناتەۋاندىن سەبىر قىلماقلىق ھەمىن

ئەمدىكىم لەئلىك خىيالى بىرلە ئۆسۈك مەن مۇدام
 بادە گەر ئابى ھەيات ئولسا كېرەكمەس بەئدەزىن

يار غەمىن تەرك ئەت ئاتايى دەرسەن ئەي ناسە ۋەلې
 تەرك ئېتەرمۇ ئادەمى ھەرگىز قەدىمى ھەمدەمىن

ئەي ئەزەلدىن ھەمىنەفەس دەردىڭ بىلە جانى ھەزىن
 ھاجەت ئەرمەستۇر ساڭا ئەرز ئەيلەمەك كۆڭلۈم غەمىن

كۇفرۇ ئىيمان ئايەتنىڭ شەرھىنى ساھىب نەزەر
 كۆزلەرنىڭ ئاقۇ قاراسىدا كۆرەر ئەينەلىھەقىقەت

نازۇ شىۋە بىرلە خۇبىلار دۇنيادا كۆپتۈر ۋەلې
 يوق سېنىڭتەك شىۋەسى پۇر فىتنە نازى نازدىن

خەستە كۆڭلۈم قاشلارنىڭ ياسىنا قۇربان بولغالى

170

— V — / — — V — / — — V — / — — V —
 فائىلاتۇن فائىلاتۇن فائىلاتۇن فائىلاتۇن
 (رەمەلى مۇسەممەنى مەھزۇف)

ئادەمى ۋەجھەندە كەلگەن ئىسمى ئەئزەمىدىنمۇ سەن

ئارەزىڭنىڭ كەئبەسىن كۆرگەن سەفالىق ھاجىلار
 دېدىلەر چاھى زەنەخدانىڭغا زەمەمىدىنمۇ سەن

ئەي پەرى پەيكەر سەنەم سەن نەسلى ئادەمىدىنمۇ سەن
 يا مەلەك يا ھۇر يا رۇھى مۇجەسسەمىدىنمۇ سەن

سۈرەتنىڭ رۇھۇلقۇدۇسنىڭ مەئنىسىن قىلدى ئەيان

ھەجرىك ئۆلتۈرگەنگە، لەئلىك بىر نەفەسدە جان بېرۈر
سور ئانىكىم مۇتەجىزى ئىسايى مەريەمدىنمۇ سەن

جان دىماغى تاپتى سەندىن ئاشنالىق بۇيىنى
چىن ئايىتىقىل ئەي نەسىم ئول زۇلفى پۇرخەمدىنمۇ سەن

171

— — V / — — — V / — — — V
مەفائىلۈن مەفائىلۈن مەفائىلۈن
(ھەزەجى مۇسەددەسى مەھزۇقى)

ۋەلېكىن فىتىنەئى خىرگاھ سەنسەن

سېپىرى ھۇسن ئىچىندە ماھ سەنسەن
زەمانە خۇبارغا شاھ سەنسەن

تىرىكلىك ھاسىلى ئەي يار دەردى
گەر ئۆلسەم ئاندا ھەم ھەمراھ سەنسەن

تەبەسسۇم قىلسا لەئلىك جان باغىشلار
مەگەر ئىسايى رۇھۇللاھ سەنسەن

كۆڭۈل دەردىغە بىر دەرمان قىل ئەمدى
چۇ جانىم دەردىدىن ئاگاھ سەنسەن

ئەگەر ھۇرۇ پەرى بولسا كېرەكمەس
ماگا ئەي جان بۇ كۈن دىلخاھ سەنسەن

ئاتايى ئول يۈزى گۈل ھەسەرتىندە ⑭
تىكەن باغرىندا رەنگى كاھ سەنسەن

بۇ ئاق ئەۋدە قارا كۆزلەر بەسې بار

172

— — V / — — — V / — — — V
مەفائىلۈن مەفائىلۈن مەفائىلۈن
(ھەزەجى مۇسەددەسى مەھزۇقى)

كى ھەجرىك سالىدى جانغا قاق تاغىن

غەمىك قويدى كۆڭۈلگە ئىشق داغىن
مۇشەۋۋەش ئەيلەدى ئەقلىم دىماغىن

ئېشىكىك ئىتلەرنىدىن ياد قىلساڭ
بىر ئول ئىتلەر تۇفەيلى بىزنى ساغىن

بەسې خەستە كۆڭۈللەر مەسكەندۇر
قارا زۇلفۇڭنى ساكىنرەك ⑮ تاراغىن

بويۇك نەخلىن يۈرۈردە كۆرسە تۇبى
سالىپ قاچقاي ئۇياتتىن رەۋزە باغىن

يۈزۈمگە باس قەدەم سەرخۇشلۇغۇڭدا
تۇتاي ئېلىكىمگە بىر دەۋلەت ئاياغىن

قىلىپتۇر ئول مەسىيا جانغا قەسەد
ئاتايى قىل رەۋان ئۆلمەك ياراغىن

تەرەھھۇم ئەيلەگىل ئەي قاشلارى نۇن

173

— — V / V — — V / V — — V / V — —
 مەفئۇۋلۇ مەفائىلۇ مەفائىلۇ مەفئۇۋلۇ
 (ھەزەجى مۇسەممەنى ئەخرەبى مەكفۇفى مەھزۇفى)

ئەي ھۇر ئەجەب رۇھى مۇسەۋۋەر يېتىلىپسەن
 جان ئالغۇچى بىر ئادەمى پەيكەر يېتىلىپسەن

ئوخشاتمان ئانىكىم ساڭا نەۋبەر يېتىلىپسەن

بۇ ئارەزۇ زۇلفۇ قەدۇ قامەتكى سېنىڭدۇر
 رەشكى سۈمەنۇ سۈنبۈلۇ ئەرتەر يېتىلىپسەن

غەم تاغدا فەرھاد بىگىن جان بېرەينىكىم
 شىرىن لەب ئىلە مەئدەنى شەككەر يېتىلىپسەن

ئەمدى كىشىدە ئەقلى خىرەد قالغۇسى يوقتۇر
 بۇ تەۋرىكى سەن فەتنەچى دىلبەر يېتىلىپسەن

زۇلفۇڭ چېرىكىن يۈزگە سالىپ ئىككى تەرەفتىن
 جان غارەتغە كافەرى خەيبەر يېتىلىپسەن

تۇبى يىغاچى ئەسكى يىغاچتۇر تۈمەن ئىللىك ⑩

ئالەمدە ستەمكەش يوق ئېدى مىسلى ئاتايى
 سەن ھەم ئاڭا لايىق نې ستەمگەر يېتىلىپسەن

174

— V — / — — V — / — — V — / — — V —
 فائىلاتۇن فائىلاتۇن فائىلاتۇن فائىلاتۇن
 (رەمەلى مۇسەممەنى مەھزۇفى)

ئەي غەنى ھۇسنى جەمالىڭ بىر لە تەختۇ تاجدىن
 نە ئايارسەن بىر قىيا باقماقنى مەن مۇھتاجدىن

ساچلارىڭ خۇد ئايەتتىدۇر لەيلەتۈلمىشراجدىن
 زۇلفۇڭۇز سەۋداسىدا جانىن فىدا قىلدى كۆڭۈل

گەر تىلەر كۆڭلۈڭ كى گۈلگەشت ئەيلەسەڭ بوستان ئارا
 كۆزلەرىم تەختى رەۋاندۇر ئابنۇسۇ تاجدىن

كارۋانى چىنغا ئارىي چارە يوقتۇر باجدىن
 راست بول رۇختەك ⑪ ئاتايى ئىشقى بىر لە ئوينا

قابە قەۋسەين ئىتتىھادىن قاشلارىڭ قىلدى ئەيان

كىم ھەرىفىدۇر ئۆتەر بىر دەمدە يۈز لەجلاجدىن

175

— — V / — — — V / — — — V
 مەفائىلۇن مەفائىلۇن مەفئۇۋلۇن
 (ھەزەجى مۇسەددەسى مەھزۇفى)

ئەگەرچە ھۇسنى ئىچىندە دىلرەبا سەن
 جەفا بابىندا ھەم بەس مۇنتەھا سەن

قىلۇرسەن قىلچە جانىمغا قارا سەن

مەئازەللەھ ۋەفادىن ئۆزگە قىلسام
 ماڭا ھەر نەچچەكىم قىلساڭ جەفا سەن

نەزەر پاكىزە خۇشتۇر پاكىلارغا
 يۈزۈڭ ئايىنى ھەر كۆزدىن ئايا سەن

نېدىن كافەر كۆزۈڭنى ساچلارىڭدەك

سېنىڭ بوينۇڭغا ئەي كۆڭلى ⑫ ۋۇبالىم
 مېنى زۇلفىنا قىلدىڭ. مۇبتەلا سەن

ھەقىقەتتە مۇھىب مەھبۇب بىردۈر ئارادىن چىققىل ئەي بادى سەبا سەن قىلۇرسەن قامەتۈ لەئلىن تەۋدەققۇڭ ئاتايى راستىي شىرىن گەدا سەن

176

— V — / — — V — / — — V — / — — V —
 فائىلاتۇن فائىلاتۇن فائىلاتۇن فائىلاتۇن
 (رەمەلى مۇسەممەنى مەھزۇقى)

ئەي بۇ كۆڭلۈمنىڭ ھۇزۇرى كۆزلەرىمگە نۇرسەن دەۋلەتى ھۇسنىگە بولما ئاسرۇ ھەم مەغرۇرسەن مەن جەفا چەكمەك بىلە ئالەمدە خۇد مەثرۇقى ئېدىم ھەيفىكىم بولدۇڭ ۋەداسزلىق بىلە مەشھۇرسەن نە پەرى ئوخشار ساڭا ھۇسن ئىچرە نە ئىنسۇ مەلەك سەن مەگەر جەننەت رىيازىدىن يېتىلگەن ھۇرسەن يۈز ئۈزە زۇلفۇڭ چېرىكىن سالىپ ئەي چىن لۇئەبەتى رۇم مۈلكىن ئالغالى كەلدىڭ مەگەر فەغفۇرسەن نە سۆيۈپ سەندىن توپار كۆڭلۈم نە باقىپ كۆزلەرىم ئەي جەمال ئايىنەسى سەن نې ئەجەب مەنزۇرسەن زۇلىمى ھىجران بىرلە كۆڭلۈم شەھرىنى قىلدىڭ خەراب كەل ۋىلايەت زاھىر ئەيلەپ قىل يانا مەئمۇرسەن ئەقلى كۈل سەرگەشتەدۇر سەۋدايى زۇلفۇڭ ئېلىكىدە گەر ئاتايى بولسا مەجنۇن تۇت ئانى مەئزۇرسەن

177

V — — — / V — — — / V — — — / V — — —
 مەفائىلىۈن مەفائىلىۈن مەفائىلىۈن مەفائىلىۈن
 (ھەزەجى مۇسەممەنى سالىم)

بويۇڭ نەخلىكى رەشك ئېلتۇر بەسې سەرۋى رەۋان ئاندىن دەرىغ ئەتمەس مېنىڭ كۆڭلۈم تەنۇ جانۇ رەۋان ئاندىن

چەمەندە كۆزلەرىم بەسكىم ⑲ يۈزۈڭ شەۋقىندە قان يىغلار بولۇر ھەر سۈبھەدەم رەنگىن گۈلۈ ھەم ئەرغەۋان ئاندىن

ئىشكىتە تۆكمە قانىمنى يىراق سال ئىتلارنىڭ ئىچسۇن كى ناگەھ بولماسۇن ئالۇدە پاك ئول ئاستان ئاندىن

ۋەفا قىلماسمۇسەن ⑳ غەمگىن كۆڭلۈگە لۇتقى ئېتىپ گەھ گەھ نە بولغاي ۋەئدەئىي قىلساڭكى بولغاي شادمان ئاندىن

جەمالنىڭ رەۋزەسىن ۋائىز بىتىپ ۋەسقى ئەيلەسۇن ئەلھەق ئېرۇر بىر مۇختەسەر گۈلشەن بېھىشتى جاۋىدان ئاندىن

سەبا يۈز ئەھلى دىل كۆڭلى ئۇشال زۇلق ئىچرە باغلىقتۇر نېگە گۇستاخلىق بىرلە ئۆتەرسەن ھەر زەمان ئاندىن

ئۆتەردە كۆز ئۇچىدىن بىر ئاتايى بىرلە سەۋدا قىل
چۈن ئەي ھۈسن ئېلىنىڭ ماھى ساڭا يوقتۇر زىيان ئاندىن

178

— V — / — — V — / — — V — / — — V —
فائىلاتۇن فائىلاتۇن فائىلاتۇن فائىلاتۇن
(رەمەلى مۇسەممەنى مەھزۇن)

نېچە ئەي دىلبەر جەفا بابىن رىئايەت قىلغاسەن
جەۋرنى ھۈسنۈڭ بىگىن بەھەددۇ غايەت قىلغاسەن
بەندەنىڭ نە ھەددى بار ۋەسلىڭ تەمەننا قىلغالى
سەن مەگەر لۇتفۇ كەرەم بىرلە ئىنايەت قىلغاسەن
ئەي سەبا قىلساڭ ئۇشال مۇشكىن سەلاسلدىن گۈزەر
مەندىن ئول دىۋانە كۆڭلۈمگە ھىكايەت قىلغاسەن
ۋائىزا چۈن كۆردۈڭ ئول ئاينىڭ كەمالى ھۈسنىنى
ئەيب ئەگەر يۈسۈف جەمالىدىن رىۋايەت قىلغاسەن
بىر نەفەس يوقتۇركى بولساڭ يار دەردىدىن جۇدا
ئەي ئاتايى نېچە بەختىڭدىن شىكايەت قىلغاسەن

179

~ V — / — — V — / — — V — / — — V —
فائىلاتۇن فائىلاتۇن فائىلاتۇن فائىلاتۇن
(رەمەلى مۇسەممەنى مەقسۇر)

ئەي ساچىڭ زەنجىرنىڭ سەرگەشتەسى ئەھلى جۈنۈن
كۆزلەرنىڭ نازۇ كەرەشمە فەنلەرىندە زۇفۇنۇن
نەچچەكىم كۆردۈم يۈزۈڭ قاشىڭ تەمەنناسىدا فال
سەفەئى ئەۋۋەلدە چىقتى سۈرەئى ۋەششەمسۇ نۇن
ئەي يۈزۈڭ نەقىشى مۇسەۋۋەر ئەردى كۆڭلۈم ئەۋبە
گۈنبەدى ئەفلاكىنى بۇنياد قىلماستىن بۇرۇن
بەندى زۇلفۇڭنى پەرىشان ② ئەيلە قاشىڭ ئاللىدا
كىم ياڭى ئەي كۆزگە رەۋشەنراق كۆرۈنۈر كەچقۇرۇن
چۈنكى ئۆز ھەددىنى بىلمەي سەۋدۇم ئول سۇلتانى مەن
ھەر بەلا كەلسە باشىمغا لاجەرەم سۇندۇم بويۇن
كىمكى گۈلرۇخلارنى سەۋسە خارلىق تارتار ۋەلې
گۈل يۈزۈڭ شەۋقىندە يوقتۇر مەن بىگىن خارۇ زەبۇن
ۋەسلىگە بىلگەچ ئاتايىنىڭ ئېلىك قىسقالغىن
مەرھەمەت قىلساڭ خۇدای ئۈچۈن بېگىم ياشىڭ ئۇزۇن

180

— — / — V — V / — — V V / — V — V
مەفائىلۇن فەئىلاتۇن مەفائىلۇن فەئىلۇن
(مۈجتەسى مۇسەممەنى مەخبۇنى ئەسلەم)

سېنى مەن ئاڭلامدىم بېۋەفا ئېمىشتۈكسەن
كۆڭۈلگە ئافەتۇ جانغا بەلا ئېمىشتۈكسەن
بۇ مۇنچە جانلار ئالىپ تويمادىڭ خەلايىقىدىن
ئەي ② ھۈسن بابى نې كۆزى قارا ئېمىشتۈكسەن
ئەزەلدە نە گۈنەھ ئەتتىڭ كۆڭۈلكى خۇباردىن
بۇ مۇنچە مېنەتۇ غەمغە سەزا ئېمىشتۈكسەن

گەھىكى باسسا ئاياغىن يۈزۈمگە ناز ئىلە دەر ئاياغىم ئاغرىدى نې بورىيا ئېمىشتۈكسەن
يۈزىگە كۆپ تىكە باقسام ماڭا كۈلۈپ ئايتۇر ئاتايى نې كۆزى تويىماس گەدا ئېمىشتۈكسەن

181

— — V / V — — V / V — — V / V — —
مەفئىلۈ مەفئىلۈ مەفئىلۈ مەفئىلۈ
(ھەزەجى مۇسەددەسى ئەخرىي مەكفۇفى مەھزۇفى)

نە سۇد قىلۇر ئەمدى چۈ بىلمەي يېدىم ئاغۇ

ئەي مەڭلەرى مۇشكۇ ئېڭى لالە كۆزى ئاھۇ
زۇلفۇڭ غەمدە تۇتتى كۆڭۈلنى قارا قايغۇ

بەھس ئەتسە شەكەر نەي لەبىڭىز بىرلە سورالى
ئاغزىڭ بىلە تارلىق تالاشۇر پىستە نە يارغۇ

ئەي ۋاي قاچان شامى فراقىڭ تاڭى ئاتقاي
كىم بولدى ماڭا ئۇشبۇ يارۇق دۇنيا قارانغۇ

گەر دامەنى ۋەدىلى سارى قول سۇنساڭ ئاتايى
باغرىڭنى سۇ ئەيلە داغى جانىڭدىن ئېلىك يۇ

كۆڭلۈم كىمۇ ②۳ تولغاشماق ئىلاندەك ساچىڭا ئاھ

182

— — V / — — — V / — — — V
مەفئىلۈن مەفئىلۈن مەفئىلۈن
(ھەزەجى مۇسەددەسى مەھزۇفى)

مەلاھەت مىسىردە سۇلتانىمۇدۇر بۇ

مەڭىز يا رەۋزەئى رىزۋانىمۇدۇر بۇ
ئاغىز يا غۇنچەئى خەندانمۇدۇر بۇ

خەتىكىم سەفەئى گۈل ئۈزرە كۆرنۈر ②۴
غۇبارى خەتمۇ يا رەيھانىمۇدۇر بۇ

قاراقچى كۆزلەرىن كىم كۆرسە ئايتۇر
ئەجەب ئەييارى تۈركىستانمۇدۇر بۇ

مۇدەۋۋەر گۈيى سىمىن يا زەنەخدان
مۇئەنبەر زۇلفى يا چەۋگانمۇدۇر بۇ

چىقار ھەر لەھزە يۈزىڭ شىۋە بىرلە
مەلائىك خۇيلۇق ئىنسانمۇدۇر بۇ

ئاتايىنى كۆرۈپ كۈيىندا ئايتۇر
ھەم ئول مىسكىنى سەرگەردانىمۇدۇر بۇ

جەھاننى تۇتتى يۈسۈفدەك جەمالى

183

— — V / — — — V / — — — V
مەفئىلۈن مەفئىلۈن مەفئىلۈن
(ھەزەجى مۇسەددەسى مەھزۇفى)

يۈزىدىن شۇئەئى ئىستەر ھەمىيشە

ماڭا جەۋر ئەيلەر ئول دىلبەر ھەمىيشە
سۈچۈك تىلدىن ئاچىق سۆزلەر ھەمىيشە

كۆزى قاشىدىن ئوق يانى كېتەر مەس
كۆڭۈللەر قوشلارنى ئاۋلەر ②۵ ھەمىيشە

كېزىپ خۇرشىدى خاۋەر ئۆيدىن ئۆيگە

نەسىمى زۇلفىدىن يۈز رەشك ئېلىپ
ئۆزىن ئوتقا سالۇر ئەنبەر ھەمىشە

ئەجەبتۇر ئۆزلەرى سەۋگەن كىشىنى
جەفا بىرلە سنار خۇبلەر ⑳ ھەمىشە

ۋەفاسىز سەرۋ قامەتلەر غەمىندىن
كۆڭۈل ياپراقلاين تەبرەر ھەمىشە

ئاتايى شىئىرىدىن لەززەت قىلۇر كەسب
ئوشال لەب ۋەسفىدە شەككەر ھەمىشە

184

~ — V / — — — V / — — — V
مەفائىلۇن مەفائىلۇن مەفائىلۇن
(ھەزەجى مۇسەددەسى مەقسۇر)

خەتى مۇشكىنى دۇر جان بىرلە ھەمراھ
خىزەردۇر ئابى ھەيۋان بىرلە ھەمراھ

ۋىسالىك بولسا مېھمان بىرلە ھەمراھ
ئوق ئاتساڭ بۇ كۆڭۈل يۈز ياراسىندىن
بارۇر ھەر بارە پەيكان بىرلە ھەمراھ

ساچىڭ ياز يامغۇرى قىلدىم ياشىمنى
بۇلۇتدەك ماھى تابان بىرلە ھەمراھ

تەبىبا سورما ھالىمنىكى بولماس
مۇھەببەت دەردى دەرمان بىرلە ھەمراھ

قاراسى كۆزلەرنىڭ ئاقى بىرلە
ئەجەب كۇفرىدۇر ئىيمان بىرلە ھەمراھ

رىكابتىدا ئاتايى ئۇشبۇ يولدا
ئېرۇر مۇرى سۈلەيمان بىرلە ھەمراھ

خىيالنىڭ بولدى مېھمانىم نە بولغاي

185

— — V / — — — V / — — — V
مەفائىلۇن مەفائىلۇن فەئۇلۇن
(ھەزەجى مۇسەددەسى مەھزۇف)

سۆزۈڭدەك شەككەر ئاغزىڭدىن سۈتۈدە
ئەدەمدىن كەلگەنى يوقتۇر ۋۇجۇدە

يولۇقتۇم مەن قانى تولغان قابۇدە
جەمالنىڭ كەئبەسىندە فەرز بولدى
قاشىڭ مېھرابىدا كەلمەك سۇجۇدە

لەبىڭ ئابى ھەياتى ئۈزرە يارەب
بىنەفشە ئەكسىدۇر يا مۇشكى سۈدە

ئۇلارنى سىزنى مېھرى ئاز ⑳ دەرلەر
مېنى دەرلەر ۋەفادا ئازمۇدە

خەتنىڭ تەھرىر ئېتەردە كاتىبى ھۈسن
مېنىڭ ئاھىم ئوتىندىن ئالدى دۈدە

ئاتايى باغرىنى كۆڭلىۈ كۆزى
تۇتارلار گاھ ئوتتا گاھ سۈدە ㉑

كۆزۈڭ كىرىپك ئوقىن ئاتماق تىلەر داد

186

— — — V / — — — V / — — — V / — — — V
مەفائىلۇن مەفائىلۇن مەفائىلۇن مەفائىلۇن
(ھەزەجى مۇسەممەنى سالم)

بەھار ئولدى كەل ئىدى گۈلرۇخ گۈلستانلار سارى كېزە
 جەمالىك نەقىشى ئەكسىدىن گۈلۈ گۈلزارنى بېزە
 ئەگەر ئەيمەنمەيدىن نەرگىس يۈزۈڭگە ئۆتۈۋ تەك باقسا
 بۈيۈر سەۋسەن قىلىچى بىرلە چاپسۇن ئىككى خۇنرېزە
 ئۇياتقاندىن قىزىلگۈل كۆڭلەكى غەرقى ئەرەق بولسۇن
 يۈزى گۈلشەن سارى گۈلگۈن قىيا باغىن بېزە بېزە
 ساچىق ساچسۇن قىزىل ئالتۇن كۈمۈش گۈل بىرلە ئۆشكۈفە
 سەبا دەرۋىشلەر ياغلىق قىلىپ يولۇڭدا دەريۈزە

كۆرۈپ گۈلنى يۈزۈڭ يادىدا ھەر سۈبە ئەيلەسەم ئەفغان
 تەرەھھۇم ئەيلە بۇلبۇلدەك مەنى مەسكىن سەھەر خېزە
 مەقامى مەيكەدە خۇشتۇر ھىجاز ئاھەنگىنى پەست ئەت
 مۇخالىق قەۋلىنە باقما تۈزۈپ ئەگرىنى تىرگىزە

ئاتايىنى گەر ئۆلتۈرسەڭ ئۇشال ئايدىن كۆڭۈل ئۈزمەس
 فەلەك سەن ھەم نېچە قىلدىڭ بۇ مۇڭلۇغ بىرلە ئىستېزە

187

— — √ / — — — √ / — — — √
 مەفائىلۇن مەفائىلۇن مەفائىلۇن فەئۇۋلۇن
 (ھەزەجى مۇسەددەسى مەھزۇف)

ئايا سۇلتان مەلاھەت كىشۋەرىدە قۇلۇڭدۇر ئاي ئىلە كۈن زەر خەرىدە	نېھالى ناز بىرلە پەرۋەرىدە
يۈزۈڭ مەجمۇئەئى ھۈسنىدۇرۇركىم ئوقۇرلار گۈلنى ئاندىن بىر جەرىدە	ساچىڭ زەنجىرىنە دىۋانە بولغاي ئەگەر ئەقلى خىرەد بولسا يېرىدە
قانى جادۇ كۆزۈڭدەك نامۇسۇلمان خىتايۇ ②۹ چىنۇ ماچىن كافەرىدە	رەقىب ئۆيىن سورارسىز قاي سارى دەپ جەھەننەم تۆرىدە تەھتۇسسەرىدە
تاپىلماس ھۈسن باغىندا بويۇڭدەك	ئاتايى بولدى چۈن سۇھبەت سەرچىنى ③۰ ھۈزۈرى قالمادى شەھرى ھىرىدە

188

— — √ — / — — — √ — / — — — √ —
 فائىلاتۇن فائىلاتۇن فائىلاتۇن فائىلان
 (رەمەلى مۇسەممەنى مەقسۇر)

چەشمەنى خۇرشدنىڭ ياننىداغى مېھرىگىياھ
 ئاھ ئەگەر بولسا گۈنەھ خۇبىلارنى سەۋمەك ئۇقۇبىدا
 دۇنيادا قىلمايدۇرۇر ھېچ كىمىسە مەندىن كۆپ گۈناھ
 سىفر ئەلىفتەك قامەتۇ ئاغزىڭنى كۆرگەندىن بېرى
 يوقتۇر ئەۋرادىم مېنىڭ شامۇ سەھەر جۈز ئاھ ئاھ
 خاكى راھىڭغا ئۆتەردە سۈرتكەلى سارىغ يۈزىن
 پاك دىنلار يولىدا بولدى ئاتايى رۇ بە راھ

ئەي يۈزى كەئبە ۋىسالنىڭ ھەجر زۇلمىدىن پەناھ
 قاشلارنىڭ مېھرابىدۇر ئەھلى نەزەرغە قىبلەگاھ
 چۈن تۈشۈپسەن ھۈسن بىرلە خۇبىلار ئىچرە غەرب
 مەن غەرب ئەھۋالىنا قىل كۆز ئۇچىدىن بىر نىگاھ
 تەبىبى زۇلفۇڭدىن كېتۈرسە تۈربەتمىغە يەل ئەبىر
 ئوقۇغاي ئەرۋاھى قۇدىسى تەيبىبۇللاھۇ سەراھ
 ھۈسنۇگا دەردى دىلىمدەك قىلدى مېھرىمنى زىياد

189

— — V / V — — V / V — — V / V — —
 مەفتۇۋلۇ مەفائىلۇ مەفائىلۇ مەفتۇۋلۇ
 (ھەزەجى مۇسەممەنى ئەخرەبى مەكفۇفى مەھزۇقى)

ھەددى كېرەك ئاخىر سېۋەرىم جەۋرۇ ستەمغە
 بۇ دەمكى لەتافەت ئۇلۇسنى ھۈسن ئىلە ئالدىڭ
 لۇتقى ئەيلەكى يەتمەس كىشى ئەلبەتتە بۇ دەمغە
 خالۇ خەتىڭىز مېھرىنى جان لەۋھىنە يازدىم
 ئول دەمكى ئەزەل كاتىبى ئەل سۈندى قەلەمغە
 كەل سور بىر ئاغز خەستە ئاتايىنى بېگىمكىم
 لەئلىڭ غەمى بىرلە بارادۇر مۈلكى ئەدەمغە

جانىم سەدەقە ئول كۆزى بىمار سەنەمغە
 باشتىن ئۆيۈرۈپ گىيسۇلارنى سالىسا قەدەمغە
 كەئبە ھەرەمى دەپ ئېشىكى سەيدى بولۇپمەن
 كافەر كۆزى نە دەپ ئوق ئاتار سەيدى ھەرەمغە
 مەم ئاغزى بىلە زۇلفۇ قەدى لام ئەلىفىدىن
 ئەي ۋاي نېتەي خەستە كۆڭۈل قالدى ئەلەمغە
 مەن جەۋر ئىلە سىزدىن يۈز ئۆيۈرگۈمۈ ۋەلېكىن

190

— — V / — — — V / — — — V
 مەفائىلۇن مەفائىلۇن مەفائىلۇن فەتۇۋلۇن
 (ھەزەجى مۇسەددەسى مەھزۇقى)

ئەگەر ھۈسن ئىچرە جەننەت ھۇرى بولسا
 ئۇشالكىم سەۋمەسە بىر سىيمتەننى
 گەدايدۇر گەر ئالتۇن قۇرى بولسا
 جەھان تۇتۇڭ جەفادا گەر ئاتايى
 ۋەفادا دۇنيانىڭ مەشھۇرى بولسا

ئانىڭىم سەن بىگىن مەنزۇرى بولسا
 يارار خاكى رەھى كۆز نۇرى بولسا
 كەرەم خۇشتۇر بەلى كۆركلۈك كىشىدىن
 نېچەكىم ھۈسننىڭ مەغرۇرى بولسا
 ۋەفاسىز دىلرەبادىن تەڭرى بىزار

191

V — — / V — — / V — —

مەفائىيلۇن مەفائىيلۇن مەفائىيلۇن

(ھەزەجى مۇسەددەسى مەھزۇقى)

ئۇياتى ئوخشاپان ۳۰ قاشىك كەمىنە

زەمانى پايۇسۇڭغا يېتەي دەپ

تۇشەر ھەر كېچە ئاي كۆكتىن زەمىنە

رەقىبىڭنى جەۋانمەرگ ئەيلەسۇن ھەق

ھەۋالە قىلمىشام ئەرلەر دەمىنە

ياراتىش مېنەتۇ غەملىق ياراتقان

ئاتايىنى پەرى رۇخلار غەمىنە

كۆزۈڭ ئەييارىنا قۇلمەن كەمىنە

ئەگەرچە قەسدى ئېتەر جانىم كەمىنە

ۋىسالىڭدىن خىيالى يەتسە بىزگە

جەمالىڭنىڭ كەمالىڭنىڭ ۳۱ كەمىنە

ئەگەر مەششاتەدىن بىر تار ئۈزۈلسە

ئۇلاي جان رىشتەسىن زۇلفۇڭ كەمىنە

ھىلالى ئىككى بولدى ئارزۇدىن

192

— — V / V — — V / V — — V / V — —

مەفئۇۋلۇ مەفائىيلۇ مەفائىيلۇ مەفئۇۋلۇ

(ھەزەجى مۇسەممەنى ئەخرەبى مەكفۇقى مەھزۇقى)

ئول كانى كەرەم مەئدەنى ئېھساندىن ئايرما

مەقسۇدۇڭ ئەگەر چەرخ مېنىڭ ئۆلمەكم ئەرسە

ئۆلتۈر مېنى ئاللىندا ۋەلې ئاندىن ئايرما

جانىمغا مېنىڭ ھەجر ئەگەر قەسدى قىلىپسەن

جانىمدىن ئايرىغىل ۋەلې جاناندىن ئايرما

جەمئىيەتتى خاتىر تىلەسەڭ ھەقدىن ئاتايى

بويۇڭنى ئوشول زۇلفى پەرىشاندىن ئايرما

يارەب مېنى ئول سەرۋى خىراماندىن ئايرما

بۇلبۇلنى ئوشول باغۇ گۈلىستاندىن ئايرما

مەھبۇب فىراقى بىلە ئۆلتۈرمە مۇھىبىنى

مۇشتاق بەدەننى نەفەسى جاندىن ئايرما

مەجنۇن سۆزىنى لەيلى قەبىلەسدە سۆزلە

يەققۇب كۆزىن يۇسۇفى كەنئاندىن ئايرما

ئاشىق كىشىلەر پەيرەۋى ۳۲ مەن ھۇسنىغا مۇشتاق

193

— V — — / — V — — / — V — — / — V — —

فائىلاتۇن فائىلاتۇن فائىلاتۇن فائىلاتۇن

(رەمەلى مۇسەممەنى مەھزۇقى)

مېرىڭىز خەتتىن يۇماس بىر لەھزەتتى جان لەۋھىدىن

ھەر نېچە تەئلىم ئېتەرمەن ئۇشۇ نادان كۆڭلۈمە

ھەر قاچان تۇشسە قارا زۇلفۇڭ پەرىشان كۆڭلۈمە

ھەسرەتۇ غەمدىن بولۇر جان بەرمەك ئاسان كۆڭلۈمە

كەلسە ناگەھ سەلسەبىلۇ ئابى ھەيۋان كۆڭلۈمە

كەرىپىكىك ناۋەكلەرىن ھەر نېچە ئاتتىك ئۆتكەرە
بارى قالدى يادگارنىك زەخمى پەيكان كۆڭلۈمە

زۇلم ئىلە قان ئەيلەين دەر يار ئاتايى كۆڭلىنى
كەلمەسە ئەدىلى ئەلاۋۇددەۋلە سۇلتان كۆڭلۈمە

چۈن مۇقەررەردۇر كى سەن ھۇسنىۋ مەلاھەت گەنجى سەن
ئەيب ئەمەس گەر لۇتقى ئېتىپ كەلسەك بۇ ۋەيران كۆڭلۈمە

بەيتۈلئەھزان ئەيلەدىم كۆڭلۈم ئۆيىن يەئقۇبتەك
قىل نەزەر يۇسۇف مەگىزلىك بەيتۈلئەھزان كۆڭلۈمە

سۇ بولۇر باغرىم ئۇياتتىن باۋۇجۇدى لەئلىگىز

194

— — — √ / — — — √ / — — — √
مەفائىيلۇن مەفائىيلۇن مەفائىيلۇن
(ھەزەجى مۇسەددەسى مەھزۇف)

كۆڭلۈنى بەرمەگەيمەن ئۆزگە يارە

مۇۋەھھىدلەرغە سىرى كۈنتۈ كەنزەن
تەبەسسۇم ئىلە بولسۇن ئاشكارە

ھەقىقەتتىن خەبەر تۇت ئەي مۇدەررىس
نېچە بەھسى مەجازۇ ئىستىئارە

سەلاتىغا ۋىسالىك دەست بەرمەس
ئاتايغا تېگەرمۇ جۇز نەزارە

لەبى لەئلىك ئۈچۈن ئەي كۆڭلى خارە
ياشم قان بولدى غەمدىن بارە بارە

سېنىك ئۆسۈك كۆزۈگۈنۈك ئارزۇسىندا
قىلۇر جان شىيشەسن غەم پارە پارە

مۇھەببەت مۇشكىلاتىن ھەل قىلۇرغا
تاپلىماس دەردى دىلدىن ئۆزگە چارە

ئەگەر يۈز بارە قىلسا جانغا ھەجرنىك

195

— — — √ / — — — √ / — — — √ / — — — √
مەفائىيلۇن مەفائىيلۇن مەفائىيلۇن مەفائىيلۇن
(ھەزەجى مۇسەممەنى سالم)

تەھەممۇل قىلماين كەتكەي مېنىك ئاھۇ فىغانىمغا

فراقىدا جەفالارنىم قاتتىق جانلىق كۆڭۈل كۆردى
ھەياتى ئۈمىرىدا كەلمەيدۇرۇر ئەردى گۇمانىمغا

ھەياتى خىزىرۇ ئۈمىرى نۇھۇ ھەم جەمشىدنىك مۈلكىن
تەك ئەتمەسمەن سېنىك بىرلە كەچۈرگەن بىر زەمانىمغا

ئاتايى دوستلاردىن ئىلتىماس ئەيلەركىم ئۆلگەندە
دۇئايى كۆرسەڭىز قەددىن قىلىك رۇھۇ رەۋانىمغا

يانا تالىد كەرەم قىلدى قاۋۇشتۇم دىلىستانىمغا
تەئالەللەھ زەھى دەۋلەت تۈمەن شۇكرانە جانىمغا

مەگەر ئاھى سەھەر بىرلە دۇئايى سۇبھ ئەسەر قىلدى
يوق ئەرسە قەسدى ئېتىپ ئەردى فەلەك بىر جۇرئە قانىمغا

ئەجەب بۇلبۇل ئېدىم ھەيران گۈلىستانىدىن ئايرىلغان
بەھەمدۇللاھى ۋەلىمىننە ئېرىشتىم گۈلىستانىمغا

سېنى كۆرمەي ئەگەر ئۆلسەم فەرىشتە كەلسە خاكىمدا

196

— — V / — — — V / — — — V
 مەفائىلۇن مەفائىلۇن مەفائىلۇن
 (ھەزەجى مۇسەددەسى مەھزۇقى)

كۈمۈش گەنجى ئۈزە ياتۇر ئۇزالە

قوپار فېتىنە يازۇر ③۴ ئالم ئېلىكتىن
 خىرامان يۈرۈسەڭ قول سالە سالە

نە تاڭ سەرگەشتە بولسام گۈي ياغلىق
 ساچىڭ سەۋداسىدىن قالدۇم بۇ ھالە

فەلەككە يەتتىۈ ئول ئاي ئېشىتمەس
 ئاتايى نېچە بۇ فەريادۇ نالە

يۈزۈڭدىن رەنگ ئالۇر نەسرېنۇ لالە
 كۆزۈڭدىن مۇنەئىل يۈز مىڭ غەزالە

تەبەسسۇم ئەيلەكم بېسىپار خۇشتۇر
 چەمەندە غۇنچەئى خەندانۇ ژالە

بۇ كۈن خۇد قامەتلىك شەۋقىندە ئۆلدۈم
 قىيامەتتە تىلەي دادىمنى ھالە

ساچىڭ نې تۇرغە دەۋلەتلىق ئىلاندىر

197

— V V / — V — V / — — V V — / — V — V
 مەفائىلۇن مەفائىلۇن فەئىلاتۇن مەفائىلۇن
 (مۇجتەسى مۇسەممەنى مەخبۇنى مەھزۇقى)

باشىم ئاقاردىيۇ بولمان قەرىپ ③۵ ھەزرەتدە

ھەرىمى كەئبەدە ئىتكە ھەرامدۇر كىرمەك
 نې مۇنچە مەھرەم ئولۇپتۇر رەقىب ھەزرەتدە

نېقاب ئالۇردا يۈزۈڭدىن ئاتايىنى كەلتۈر
 كى گۈل ئاچىلسا كېرەك ئەندەلب ھەزرەتدە

سەبا ئەگەر گۈزەر ئەتسەڭ ھەبىب ھەزرەتدە
 بۇ خەستە ھالىنى ئەرز ئەت تەبىب ھەزرەتدە

رەقىب تەئە قىلۇر بىزنى بېنەسب دېبان
 جەفاسى بىزگە نە يەتمەس نەسب ھەزرەتدە

قارارسۇن ئۇشبۇ مېنىڭ تالىم كى ھەسرەت ئىلە

198

— — V / V — — V / V — — V / V — —
 مەفائىلۇ مەفائىلۇ مەفائىلۇ مەفائىلۇ
 (ھەزەجى مۇسەممەنى ئەخرەبى مەكفۇفى مەقسۇر)

تەگمەس ساڭا بارى ئەلەم ئەلمىننەتۇ لىلاھ

لەئلىك ئوتى كۆيدۈردى ۋۇجۇدىمنى ۋەلپىكن
 ئاغزىڭ كەبى قىلدى ئەدەم ئەلمىننەتۇ لىلاھ

ھەجر ئاغرىغدا لۇتقى قىلىپ خەيلى خىيالىڭ
 خۇش سۈردى مېنى دەم بەدەم ئەلمىننەتۇ لىلاھ

كىردىڭ تۈشۈمە سۈبھەدەم ئەلمىننەتۇ لىلاھ
 تالى يانا قىلدى كەرەم ئەلمىننەتۇ لىلاھ

خەيياتى ئەزەل ھۇسن تونىن تىككەلى ③۶ سىزگە
 ئولتۇرماس ئاڭا گەردى غەم ئەلمىننەتۇ لىلاھ

قەد يا قىلبان ئاھ ئوقىنى ئاتسا مۇھىبلار

قۇللۇققا قەبۇل ئەيلەدىڭىز ئۇشۇ گەدانى
ئەي شاھى جەھان مۇھتەرەم ئەلمىننەتۇ لىلاھ

ئىشقىڭ يولىدا بولدى ئاتايغا بەراپەر
لۇتفۇ ستەمۇ مەدھۇ زەم ئەلمىننەتۇ لىلاھ

199

~ V - / - - V - / - - V - / - - V -
فائىلاتۇن فائىلاتۇن فائىلاتۇن فائىلاتۇن
(رەمەلى مۇسەممەنى مەقسۇر)

نەچچە كىم كەزدىم ۋىسالنىڭ ئارزۇسىدا ئاھ ئاھ
تاپمادىم ۋەسلىگە بىردەم مەن يامان گۇمراھ راھ

فۇرقەتنىڭ 37 ئىچرۇر ماڭا باغرىم قاننى مەي ئورنىدا
ئەيش ئىلە ئىچكەن كېچەلەرنى ساغنىسام گاھ گاھ

تاتقالى لەئلى لەبىڭنىڭ شەككەرىن جان تۇتسى
ھەر زەمان تاتىرغانىپ دەر قاندا بولسا تاھ تاھ

سەن ئەگەر رۇخ كۆرسەتۈر بولساڭ بىساتى ھۇسن ئارا

ئۆزگە خۇبىلارغا دېگەيلەر ھەر زەمان ئەل شاھ شاھ

ئول ھىلالى قاشلارنىڭغا ئوخشاتاي دەپ ئۆزىنى
بەدر ئۆزىن كۆرگىل نە يەرگە يەتكۈرۈر ھەر ماھ ماھ

سەن رەقىبىنىڭ ئىتلىكىن كۆرگىم كۆرە ئالماي كېلۈر
گەر كۆرۈپ سارىغ يۈزۈمنى ئايتۇر ئەرسەڭ كاھ كاھ

ئەي ئاتايى گەر كۆزۈڭ يەققۇب ياڭلىغ كۆرمەسە
يانما ئول يۈسۈف يولىدىن دېسەلەر مىڭ چاھ چاھ

200

- V - / - - V - / - - V - / - - V -
فائىلاتۇن فائىلاتۇن فائىلاتۇن فائىلاتۇن
(رەمەلى مۇسەممەنى مەھزۇف)

يا رەب ئول ئارەزمۇدۇر يا لالە ئەرتەر ئۈستىنە
يا شەقايىق بەرگىدۇر سەرۋۇ سەنەۋبەر ئۈستىنە

يۈز ئۈزە سالساڭ تاراپ مۇشكىن ساچىڭنى ئەڭلەرنىڭ
ياسەمىندۈركىم تۈشۈپتۈر سۈنبۈلى تەر ئۈستىنە

لەئلى سېراپىڭىز ئۈزرە بۇ زۇمۇررەد سەبزەلەر
تۈتىيى گۇيا قونۇپتۇر قەندۇ شەككەر ئۈستىنە

كۆزلەرنىڭ يەتمەسمۇ ۋەي جانىمنى غارەت قىلغالى

بەرسەرى ھىندۇبىي خالۇڭ كەلدى كافەر ئۈستىنە

ھۇسن گەنجىدۇر يۈزۈڭ گىيسۇلارنىڭ ساقلار ئانى
ۋەھ نە ئەفسۇنلاپ باراي ئول ئىككى ئەژدەر ئۈستىنە

كىرپىكىڭ جەرراھىنا بارسا جەراھەتلىق كۆڭۈل
مەرھەمى بەرمەس ئۈرۈر نەشتەرنى نەشتەر ئۈستىنە

گەرچە بۇلبۇلدۇر ئاتايى ھۇسنى ۋەسفىندە ۋەلى
قۇش ئۇچۇرماس ئول پەرى پەيكەر ستەمگەر ئۈستىنە

201

~ - V / - - - V / - - - V / - - - V / -
مەفائىلۇن مەفائىلۇن مەفائىلۇن مەفائىلۇن
(ھەزەجى مۇسەددەسى مەقسۇر)

يۈزۈڭنى كۆردۈم ئەي جان شۇكرى لىلاھ

سەۋۈندى جانى پەژمان 38 شۇكرى لىلاھ

ئۈمىدىم بوستاندا يۈزۈڭدىن
ئاچىلدى يۈز گۈلىستان شۈكرى لىلاھ

فراقىڭ چۆلىدە تەشنى كۆڭۈلگە
يولۇقتى ئابى ھەيۋان شۈكرى لىلاھ

ئىتۈرگەن يۈسۈفنى يەتقۇب تاپتى
تۈزۈلدى مۈلكى كەنئان شۈكرى لىلاھ

تۈزۈلدى دەۋرۈ دىلبەر ساقى بولدى
مۇۋاپىق بولدى دەۋران شۈكرى لىلاھ

ۋىسالىڭ ئافتابى بولدى تالىد
تۈگەندى شامى ھىجران شۈكرى لىلاھ

ئاتايى ھەققىدە ھەرنەكى دەرلەر
دېمەسلەر ئەھدى يالغان شۈكرى لىلاھ

202

— V — / V — — V / V — V — / V — —
مەفتۇۋلۇ فائىلاتۇ مەفائىلۇ فائىلۇن
(مۇزارىتى مۇسەممەنى ئەخرىبى مەكفۇفى مەھزۇفى)

يارىكى ئۆلتۈرۈر مېنى ھىجران قراندا
ھەر قايدا بولسا تەڭرى تەئالا ئەماندا

گەر كۆرسە ئەردى لەئلىنى ئىيسا زەماندا

غەم بۇتەسىندە سزغۇرۇبان ئىمتىھان ئېتەر
بىلمەن نە فىكىرى بار يانا بۇ ئىمتىھاندا

ھەيرەتتە مەھۇ بولدى كۆرۈپ ئەقلى خۇردەدان
سۆزلەردە تىشلەرى دۇرنى 39 لەئىل كاندا

كېرىكى نەيزەسى بىلە سەفلەرنى سىندۇرۇر
يا رەب نې مۇئەجىزىدۇرۇر ئانىڭ سىناندا

ئەۋۋەل قارا كۆزۈڭ توپا كۆرمەي رەۋامۇدۇر
باشم ئاقاردى ئەينى يىگىتلىك ئەۋاندا

تەرسا مەسە مەزھەبىنى تەرك ئېتەر ئېدى

قالسۇن دېسەڭ ئاتايى ئۆزۈڭدىن جەھاندا ئات
ئاتتەك يۈگۈرگىل ئول كۆزى ئاھۇ ئىناندا

203

— V — — / — V — — / — V — — / — V — —
فائىلاتۇن فائىلاتۇن فائىلاتۇن فائىلۇن
(رەمەلى مۇسەممەنى مەھزۇفى)

گەرچەكىم كۆزدىن سالىپسەن جۇرمى ئەمدادىن مېنى
كۆز ئۈچىندىن بارى مەنئ ئەتمە تەماشادىن مېنى

غەيرى لۇتفۇڭكىم كېچۈرگەي ئۇشۇ دەريادىن مېنى

ھەر كېچە تا سۈبەدەم زۇلفۇڭ خىيالى ئۇيقۇغا
بىر نەفەس قويماس غەمۇ تەشۈشۇ سەۋدادىن مېنى

دۈنەكۈن بىر فەيلەسۇفى ئاقىلى كۆرگەن كىشى
ئىلغاي ئالمايدۇر بۇ كۈن مەجنۇنى شەيدادىن مېنى

بوساغاڭدا كۆك تەرە ئەردى باشم لۇتفۇڭ بىلە
يەرگە چالدىڭ شىيشەدەك ئەيۋانى مېنادىن مېنى

كۆزلەرىڭدەك بەسكى تۇتتۇم گۈشە ئۈزلەت قافدا
فەرق ئېتە ئالمايدۇرۇرلار زەررە ئەنقادىن مېنى

بولدى دەريا كۆز ياشم ھەجرىڭدە بىر ۋەسلىڭ سارى

بولسا جەننەتدە ئاتايى سەنسزىن قىلغاي فىغان
سالىدلار دەۋزەخقە دەپ فەردەۋسى ئەئلادىن مېنى

204

— — — V / — — — V / — — — V

مەفائىلۈن مەفائىلۈن مەفائىلۈن

(ھەزەجى مۇسەددەسى مەھزۇفۇ)

مېنىڭتەك بېخەبەر قىلساڭ نە بولدى

ئۆتەر ئاھىم ئوقى توققۇز فەلەكتىن

ۋەفا بىرلە سېپەر قىلساڭ نە بولدى

بەلايدۇر رەقىب ئاخىر بەلادىن

خۇدای ئۈچۈن ھەزەر قىلساڭ نە بولدى

كېتۈردى ماھەزەر جانىن ئاتايى

قەبۇلى ماھەزەر قىلساڭ نە بولدى

شەھا بىزگە نەزەر قىلساڭ نە بولدى

گەدانى مۇتئەبەر قىلساڭ نە بولدى

كۆڭۈل يۈز پارەدۇر گۈل غۈنچە ياڭلىق

سەباتەك بىر گۈزەر قىلساڭ نە بولدى

قارا بەختىم بىگىن ھىجران كېچەسىن

ۋىسالىڭدىن سەھەر قىلساڭ نە بولدى

باقىپ ئۆسۈك كۆزۈڭدىن ناسىھەمنى

205

— — — V / V — — — / — — — V / V — — —

مەفئۇۋلۇ مەفائىلۈن مەفئۇۋلۇ مەفائىلۈن

(ھەزەجى مۇسەممەنى ئەخرەب)

كۆز ياشدا غەرق ئەيلەر ھەر دەم ئەرەسى بىزنى

قويماق سۈچۈك ئۇيقۇغا ئاغزىڭ قاشدا خالىك

ھېچ ئۇيقۇغا قويغايىمۇ ئانداق مەگەسى بىزنى

سۆز بەھرىدە چۈن دۇرلار ④۱ غەۋس ئەتتۈك ئاتايىتەك

گەر كۆرمەسە ئەل نې غەم مىقدارى خەسى بىزنى

ھەجرىگە غەم ھەسرەت كۆيدۈردى بەسى بىزنى

فەريادكى ياد ئەتمەس فەريادەسى بىزنى

يەئقۇب بىگىن بولدۇك ④۰ غەم كۈلبەسىدە مەھزۇن

ئەي يۈسۈفى ئىيسادەم سور بىر نەفەسى بىزنى

تا باغلادى بوينۇمنى ئول زۇلقى قاراباغى

206

— — — V / — — — V / — — — V

مەفائىلۈن مەفائىلۈن مەفائىلۈن

(ھەزەجى مۇسەددەسى مەقسۇر)

ساچىڭ زۇلماتىدا ھەيران كۆڭۈلگە

يۈزۈڭ فەرخۇندە فالىندىن مەدەد ھاي

بۇزۇلدى ئۆمرى باقى ھەجر ئېلىندە

بويوڭ سەرۋى نىھالىندىن مەدەد ھاي

ياڭاغىڭ رەنگۈ ئالىندىن مەدەد ھاي

ساقاڭنىڭ فىتنە خالىندىن مەدەد ھاي

كۆزۈڭدىن سەر ئۈچۈن يۈز ئىستىئانەت

بەلاغا مەكرۇ ئالىندىن مەدەد ھاي

سەقاهۇم رەببۇھۇم جامىنىدىن ئىچكەن
تەلەر لەئلىك زۇلالىنىدىن مەدەد ھاي

ھىرىي بادى شەمالىنىدىن مەدەد ھاي

بېلىك ئاغزىڭ خىيالۇ نۆكتەسىندە
ئاتايى قىلۇ قالىنىدىن مەدەد ھاي

سەبا كېتۈرمەسە زۇلفۇڭ نەسىمىن

207

— — V / V — — V / V — — V / V — —
مەفتۇۋلۇ مەفائىيلۇ مەفائىيلۇ مەفتۇۋلۇ
(ھەزەجى مۇسەممەنى ئەخرەبى مەكفۇفى مەھزۇفى)

ئەي لالەئى فەردەۋس يۈزۈڭ بىرلە مۇباھى
ھۈسنۇڭ كەبى مەھرىم يۈزۈڭگە نامۇتەناھى

نەزگىسلەرنىڭ زۇلفى سارى تۇشسە نىگاھى

سۇلتانى جەمال ئولغالى سەن كۆڭلۈم ئۇلۇسن
گاھ ئولجا قىلۇر گەھ تالار ئول زۇلفى سىپاھى

قىل مۈلكۈ مەلاھەتدە نىدايى لىمەنىلمۈلك
چۈن بولدى مۇسەللەم ساگا ئەي ھۈسن ئېلى شاھى

زۇلفۇڭ سىفەتتىن يازماق ئۈچۈن خەستە ئاتايى
ئىككى كۆزىنىڭ ھوققەسىدە قىلدى سىپاھى

ئاھۈبى خوتەن بىرلە خىتانى خىجىل ئەيلەر

<p>بىر دەرد لارىمىن داڭ كاي خىزىشقىمۇ خالىمىن شەلى مېش اېكس تېزىر بىر بىك نەھلىدىن تەخايلىنىدۇر تەدورانى تېزىر اوت تەدىن باغلىدىمۇ تەن تېدا تىك تەنى كالىدىن</p>	<p>مەنكىل جەكەن زەنكە مېتىد بىر نەھلى مەنكىل بىشت جەنل اېمىد اېمىد اېمىد اېمىد تەخايلىنىدىمۇ تەدورانى تېزىر اوت تەدىن باغلىدىمۇ تەن تېدا تىك تەنى كالىدىن</p>
	
<p>باغلىدىمۇ تەن تېدا تىك تەنى كالىدىن كەت باغلىدىمۇ تەن تېدا تىك تەنى كالىدىن بىشت جەنل اېمىد اېمىد اېمىد اېمىد تەخايلىنىدىمۇ تەدورانى تېزىر اوت تەدىن باغلىدىمۇ تەن تېدا تىك تەنى كالىدىن</p>	<p>باغلىدىمۇ تەن تېدا تىك تەنى كالىدىن كەت باغلىدىمۇ تەن تېدا تىك تەنى كالىدىن بىشت جەنل اېمىد اېمىد اېمىد اېمىد تەخايلىنىدىمۇ تەدورانى تېزىر اوت تەدىن باغلىدىمۇ تەن تېدا تىك تەنى كالىدىن</p>
	

<p>بىر دەرد لارىمىن داڭ كاي خىزىشقىمۇ خالىمىن شەلى مېش اېكس تېزىر بىر بىك نەھلىدىن تەخايلىنىدۇر تەدورانى تېزىر اوت تەدىن باغلىدىمۇ تەن تېدا تىك تەنى كالىدىن</p>	<p>بىر دەرد لارىمىن داڭ كاي خىزىشقىمۇ خالىمىن شەلى مېش اېكس تېزىر بىر بىك نەھلىدىن تەخايلىنىدۇر تەدورانى تېزىر اوت تەدىن باغلىدىمۇ تەن تېدا تىك تەنى كالىدىن</p>
	
<p>باغلىدىمۇ تەن تېدا تىك تەنى كالىدىن كەت باغلىدىمۇ تەن تېدا تىك تەنى كالىدىن بىشت جەنل اېمىد اېمىد اېمىد اېمىد تەخايلىنىدىمۇ تەدورانى تېزىر اوت تەدىن باغلىدىمۇ تەن تېدا تىك تەنى كالىدىن</p>	<p>باغلىدىمۇ تەن تېدا تىك تەنى كالىدىن كەت باغلىدىمۇ تەن تېدا تىك تەنى كالىدىن بىشت جەنل اېمىد اېمىد اېمىد اېمىد تەخايلىنىدىمۇ تەدورانى تېزىر اوت تەدىن باغلىدىمۇ تەن تېدا تىك تەنى كالىدىن</p>
	
<p>باغلىدىمۇ تەن تېدا تىك تەنى كالىدىن كەت باغلىدىمۇ تەن تېدا تىك تەنى كالىدىن بىشت جەنل اېمىد اېمىد اېمىد اېمىد تەخايلىنىدىمۇ تەدورانى تېزىر اوت تەدىن باغلىدىمۇ تەن تېدا تىك تەنى كالىدىن</p>	<p>باغلىدىمۇ تەن تېدا تىك تەنى كالىدىن كەت باغلىدىمۇ تەن تېدا تىك تەنى كالىدىن بىشت جەنل اېمىد اېمىد اېمىد اېمىد تەخايلىنىدىمۇ تەدورانى تېزىر اوت تەدىن باغلىدىمۇ تەن تېدا تىك تەنى كالىدىن</p>
	

ای که کل تر تریل آرشانی صاحب نخل لار عینین اده ایچ تر ت که شرف لار کز میگی فارغ اول نر ایچ اباد شاه لار بار بار و تحت ایلا بار ساری خواره لاری حمار کور اسپر و کم قاصی عشق آید اول محبت تا فی حلال آن تجارت و عوی میغان جمله نام و نکل اولون کونک فرمایو کجا قیاس آتای کیل تلام	کوزکا ایچکی در فرات بن سیمان بکتر قارنه آت دنون ادر جون برتر قور ابر انین کیم اورد لار قدسی لار کد اوه لار کز عین تیزرین اوز کای کیشیکس لار کز عین ساقار اوز ناموسنی دساقا ماس کی برتر کیل دی میخان و اکر کیل کد لار حسن حق عالی دین محمد جری سلطان دن
---	--

دولت

اور ایلیان کو کلنی خرب لار دین کو کلنی توردی و صلکین کوزار ایک شوره ابر خط کم پیتر مین کو کلنی لار شیکین سلطان عشقیک تطایه کوب توردو کمان دایکین در کس عارف اول قتل جرم حاصل	تن و جانین عزیز محبوب لار دین اور زلدی جمله مطلوب لار دین اور قدر دقان قار کوب لار دین قیسور بر جمله و مطلوب لار دین سود کله سف سوزنی قوی لار دین چا دغ و جده و محبوب لار دین
---	--

ان صودق تا یکیم ایرور جان اراسیا رچسین بر جان لطافت بلا سینه وزیاشی بر باره مسایدی برینی ماس سنادی کو کلنی آتینی خرب لار بلا سینه	یر پسته حق ایانده بر کور بولاسولف کم ناز قیلاسون دید محمود بولاسول جده ایلامم بر بخش کشتور بولاسول سیج کیمه کو کلنی اوزینه مامور بولاسول
--	---

دولت

اور جده و صلکین برک من دین کم دیسون دینا تر قانیک حسن کیم پیلار دیم سوزی صلکین بر ادم ادر کس دنه فرات عمل اور صایکدن بر اقی من یا و کس سیج کم نر و خانیکندن منظر بولدی عالم بعد ازین کمر دن ایلاب بری صید اقی دیر لایل کسینی ایر شیک کیم شسته لار و اخبار دین	لار دین کیم سور لاسون سم ستر اندین کیم دیسون یر سف یقرب ایر بیتا طرندین کیم دیسون آری بیخشی بار ایجان اصلی یان دین کیم دیسون جای اولدور جب ایاسن جان نیر بندین کیم دیسون لله اوصی و ناز و خوش دن کیم دیسون من از دین سبتا مین کمر و فن دین کیم دیسون بر اقی دیک کدایی دی وطن دین کیم دیسون
---	--

دولت

کوزم تا کوردی زنی خنک کزین سور و رخسار کیم کور سا سوکن نی بیسون طوی سیرکان برتست جایک انتقائین قیزیل کل اوجان صودق کور کدک تبار کسین سینی سنی سیم یار ایت سیر کانی آتای حسن ک آبن و منب قید ک	از ای قلم قیاس محبوب لار دین
---	------------------------------

دولت

کوزم تا کوردی زنی خنک کزین سور و رخسار کیم کور سا سوکن نی بیسون طوی سیرکان برتست جایک انتقائین قیزیل کل اوجان صودق کور کدک تبار کسین سینی سنی سیم یار ایت سیر کانی آتای حسن ک آبن و منب قید ک	ایوز دیر سیم نیر انجا نوز بولاسول و اینه اکر خانیکن ادر بولاسول بخت ک کوشی حسن کونی کراسام کوشی سر خانیسون هم جود بولاسول
---	--

بر لالی عزیز کیمی غیب کلیندن جان کرایس کاز سا کوز اوزده زلفه یا میکی یلن ابر قاده کوه فزده حتما پس باغین کده خیال نر کین کیم اوز کایا طبعی آتای ای کو کلنی اول کیم سن و مین قیور بر سا کس قانیکن سوزن کوشی کوشی کوشی کلیندن بر نیک قانین مردم آتای صودق کیم	تخریب آب حیات قانده در طرند ایجان بر کل کل کوشی اوز شتر قیر سبیل سایدان اور خدی می قیغان ادر کونک لیکه سن ارجوان کاه افریکنی ابر بار کای ایلیکینی کتان قیل از دنگ انترینی عم بر سینه ارجوان ترغای ایرده او یا تین پشته اندران چون ایر کس بر چاکم یوسا لار قان بر ارجوان
---	---

دولت

چاکر کز آتایلیک چکا و فاسا کسین کو کلنی ساجینی و جادو ایقار اوندن تو یوز کونی کور بدم و قیدیم کای کس کس اوشال ک حسن انینی سیدوی چاکر کز دقیب کویید اول بر کس کز حسن کس چید بر اول کیشی کیم بر بهر اطلس برش	نیشب حقیقدا ای کورسین مین چا کسین کوه رحمت سود ایقور بلا حوسین کیشی کوشی کوشی کوشی کوشی کراهه ده ایلیک کس دمی اواسین یا قیور دیو کوشی کوشی کوشی قویا سر بر قیور نسال کوشی کوشی
---	---

از آبی دین بخت نیک شایسته ایان کس
از بخت این جهان خدای کس ترا حلال

جان تو بجا دور چندی بحسبان
رقسم که کس در کس استم از کس
جران دیا کینه منم فراتر
دوخ مستین که بقدی واجب
شاد ایدی که بکل دعایی پیر
هر کس که صاف وصل او سوز
عشق حین آنا بدین سپور

کم دین بیلتی دور ایدی بحسبان
دعایم انکا باجای بحسبان
اول او لاک پرور بجا بحسبان
واحد نیک پس اول درای بحسبان
بردی غم ایان که ای بحسبان
عجز ایان آسیای بحسبان
در آبی سنا زای بحسبان

یورونک خورشید یک باند و کول
کلم قیل سا جیسون زور کوم
یورونکین برع الغیل ارزانی

حایک تا بد بایسته برسون
مشم قیل جهان رخس برسون
ارایسون ای دکن شرمده برسون

ای ری بیک شمس قیل ادم دین کون
سور نیک مع اندس نیک شمس قیل
عاری نیک نیک کس کل منیا نیک
جر نیک نور کان کالیک کس دانجان
جان دما نیک نیک شمس نیک بر نیک
ای سارک نیک کور کس نیک ای نامرور
مخت و غم بر نیک بردی او آرا

کس بیاورید روح حکم دین کس
ادب کینه لیکان اسم افضل دین کس
دید لار جاده نیک ایله زوم دین کس
سورانی کیم شمس حسی زوم دین کس
چشم نیک ای نیک اول زوم دین کس
کس زوم دین ای نیک ای نیک دین کس
ای نیک کس غم نیک زوم دین کس

زانه خوب اریخته کس
کس عیسی روح الله کس
سکای جان بکون دکو کس
دیکن قننه زو کس
کراهه کس ادم کس
جو جانغ در دین اکا کس

سور کس ایله کس
نیک کس جان کس
اکر ورور کس
براق ایور اکر کس
نیک کس حاصلی ای یار ددی
کس کس بر دین کس

سوی اول نور کای عمر نیک
بردی رخساره لار نیک خردی کس
آر ادرام بیله کس
طایه قیل لار دین دور دیش کس

نور نیک کس کس
نیک کس جان کس
نیک کس کس
آبی او شمسوز کس

ای از دین نیک کس
کس دین نیک کس
کس دین نیک کس
کس دین نیک کس
کس دین نیک کس
کس دین نیک کس
کس دین نیک کس
کس دین نیک کس

کس دین نیک کس
کس دین نیک کس
کس دین نیک کس
کس دین نیک کس
کس دین نیک کس
کس دین نیک کس
کس دین نیک کس
کس دین نیک کس

آبی اول بزی کل سپر امتیاز
کس بزی کس کس

کس دین نیک کس
کس دین نیک کس
کس دین نیک کس
کس دین نیک کس
کس دین نیک کس
کس دین نیک کس
کس دین نیک کس
کس دین نیک کس

کس دین نیک کس
کس دین نیک کس
کس دین نیک کس
کس دین نیک کس
کس دین نیک کس
کس دین نیک کس
کس دین نیک کس
کس دین نیک کس

کس دین نیک کس
کس دین نیک کس
کس دین نیک کس
کس دین نیک کس
کس دین نیک کس
کس دین نیک کس
کس دین نیک کس
کس دین نیک کس

<p>ای مانی حسن جانیکه ریخت باج دین کز لایم خودم فدای تو سوچ دین تا به توست ای جانان تا سارینت فیلدی زلف تو کوه سودا سینه جانین فدایم کردی راست باج سینه ای عشق سر دار</p>	<p>اورشاهان ای کم گناخو تیغ سب بیزین لایم سوک کتیب سب جان فایزینک و خیز تیغ سب سینم اگانان کتیب سب</p>
<p>ای ای سب بریا تا قوس مجتاج دین کوز لایم خودم فدای تو سوچ دین ساخلدینک خود ای دودنیه المراج دین کادان سین جاری جاره یوتوز باج دین کیم برنی دودان بریدم دایز باج دین</p>	<p>ای ای سب بریا تا قوس مجتاج دین کوز لایم خودم فدای تو سوچ دین ساخلدینک خود ای دودنیه المراج دین کادان سین جاری جاره یوتوز باج دین کیم برنی دودان بریدم دایز باج دین</p>
<p>اگر چه سین اچداد با سین معاذ الله رفادین اوز کتیبام</p>	<p>جانا بیدام کس شتاسین سکار خاکم قیدک جان سین</p>

<p>بریند علی کورسک ایقید بی سوزدان جن مالک لایم من ییودنک سوزدان ای شیکه تروکونم فی برین سال ایلار بریندین سارینک کولک لطف تیغ کور به ییک دیکسین ما خطیب معن لایم سببنا مل دل کولک ایشال زلف ایلو اوتار دوتوز جیدین بر ای بی سوزدان</p>	<p>کوز لایم خودم فدای تو سوچ دین تا به توست ای جانان تا سارینت فیلدی زلف تو کوه سودا سینه جانین فدایم کردی راست باج سینه ای عشق سر دار</p>
<p>چای ای دلبر جانان رعایت تیغ سین بنده نیک فصدی روعلیک تیغ جانالی ای صبا تیغ کور شال شیک سبب سبب مرا خطی کورده کولک ای نیک کال سبب</p>	<p>جودی چسوتک بکین چود غایت تیغ سین سین کم لطف کورم پر غایت تیغ سین میزین اول دیوار کور کولک کال تیغ سین عیب اگر یوسف جانیز نه غایت تیغ سین</p>

<p>بیزین کوز کور کولک سبب ایلدی نوز کیم خوش شوز باک لاروغ سبب برین کولک ای کولک دایم حسیت داعج مجرب بریدم قیوسین قامت ریلین توج</p>	<p>بیزین کوز کور کولک سبب ایلدی نوز کیم خوش شوز باک لاروغ سبب برین کولک ای کولک دایم حسیت داعج مجرب بریدم قیوسین قامت ریلین توج</p>
<p>ای بر کولک کولک صورتی سین جانیکار بیلد عالم دایم ای بیلد اوشار کانس اچدی زینس ملک بیز اوز از لایم کور کولک سبب ای ای سوز سبب دین تویار کولک لایم علم جران بر کولک کولک سبب ای</p>	<p>دولت چسوتک بیلد ایلدوم خور سبب حیف کیم بولدوک جانین لایم سوز سبب سین کور حسیت زینس سبب ای دردم بکین اعلالی کولک کور سبب ای حال ایقید سین لایم سوز سبب بیل ولایت ظاهر ایلیاب قیل سبب</p>
<p>عقل کل سبب دود سوز ای رولک بیلدی کور ای بر سبب عجزن قوت ای سبب</p>	<p>عقل کل سبب دود سوز ای رولک بیلدی کور ای بر سبب عجزن قوت ای سبب</p>

<p>ای سبب بیزین کور کولک سبب بیزین کور کولک سبب ای بیزین کور کولک سبب ای بیزین کور کولک سبب ای</p>	<p>ای سبب بیزین کور کولک سبب بیزین کور کولک سبب ای بیزین کور کولک سبب ای بیزین کور کولک سبب ای</p>
<p>ای سبب بیزین کور کولک سبب بیزین کور کولک سبب ای بیزین کور کولک سبب ای بیزین کور کولک سبب ای</p>	<p>ای سبب بیزین کور کولک سبب بیزین کور کولک سبب ای بیزین کور کولک سبب ای بیزین کور کولک سبب ای</p>

کمی که بپسندد ایامین برزخگان را در روز روز یکا کوب بختا با تمام حکاک و کوربت	ایام غم افروزی بی بریا شتر کوسین از آنجا که گزده تریاس کوه شتر کوسین
ای شیک لاری بستگاری لادگزی با هر ای پای جان سلام ترا بیک ناکلی آتای	ز موی که عید اتره که کلنی فسد آتای کیم بودی مکار او شوی با روح دنیا و آتای
کرتکم کیمیز کاشاق ایامیک ساجیکان بخت آتای سگری بیکیز بر اسور ایام	نیسود میدر ایدی و بولایکد بیدم اغو از بیک بیل تارین تالاسور بیدم اغو
کدامن و صلی ساری تول سونک آتای	بر بیکینی سواد داغی جانیکدن ایکت
بیکیز بیرونه ز منونم بیدم تسداغی کوز لاری کیم کور کور بیدم	ایغریا محب اخندان بیدم عجب چار کور کور بیدم
جی قارم طوطی بوزیک شوی بیدم جاننی تر تی بوسف دیک جمال	ملایک خزی لوق ایسان بیدم ملاحت مهمر سلطان بیدم

ساجیک یاز یا مخوزی تیلدیم بیدی ترا سی کوز لاریک نیک آتای بیدم	بر دست دیک باه ایان بیدم عجب کرتی دد ایان بیدم
نیانیک بولدی صانم نیونهای ازق اپتایک بروکلای بیدم	دجاسیکت بولدی صانم بیدم بادور مراره بیکان بیدم
طیسیا سورده حایلم نی کور لاکس رکابیکله آتای کوشیور بیدم	صحت زودگی حدقان بیدم ایرور مخوزی بیدم
سوزونک دیک سکر ایونیکدن بیدم بیکیک آب حیاتق اوزنه یارب	عدم دین بیککانی بیدم عجب حکمی دوریا بیدم
خطیک مخیر اتیار و اکاتب حسن کوزونک کیم بیک ارمین آفاق طاردا	بیک آیم ارمین الدی بیدم بر لوق بوم من قانی ترخان بیدم
جایک کور بیدم بیدم بیدم اولاد کیم سیرت عمری از دیر لار	قائیک محرابید ایماک بیدم سینه دیر لار وفاد آر خون
آتای خسرین کوه کلنی رکوتی	ترتار لار کاه اوت ناکاه بیدم

خطیک کیم صحنه کل اوزره کور بیدم دور کوی پسین بیدم	سار خط ساری بیدم عجب زلف یا جکان بیدم
سکا جور ایلا اول بیدم بیز بیدم خاوار بیدم	سرجو ک تیل دین اچمن سوز لار بیدم بوزیدین شعله ایتر بیدم
کوزی کاشیدین اوق بانی تیارک سپیم ز فیدین بوزونک ایستب	کوککل لاروشلارین اولار بیدم اودین اوت قاسار بیدم
دغانیز سرفاقت لار غمدین عجب قور لاری بیدم	کوککل یاب راق لارین بیدم بنا بیدم سپینار بیدم
آتای خسرین لذت قیلور خط شیکن کور جان بیدم	اوشال لب و صید سکر بیدم خسر دور آب جوان بیدم

سار خط ساری بیدم عجب زلف یا جکان بیدم	خطیک کیم صحنه کل اوزره کور بیدم دور کوی پسین بیدم
سکا جور ایلا اول بیدم بیز بیدم خاوار بیدم	سرجو ک تیل دین اچمن سوز لار بیدم بوزیدین شعله ایتر بیدم
کوزی کاشیدین اوق بانی تیارک سپیم ز فیدین بوزونک ایستب	کوککل لاروشلارین اولار بیدم اودین اوت قاسار بیدم
دغانیز سرفاقت لار غمدین عجب قور لاری بیدم	کوککل یاب راق لارین بیدم بنا بیدم سپینار بیدم
آتای خسرین لذت قیلور خط شیکن کور جان بیدم	اوشال لب و صید سکر بیدم خسر دور آب جوان بیدم

<p>مذکک چارینه قول منی لیس دما یک دین خیالی تپه نیک آر مشط دین پشه دادند لال ایکی برندی آردر دین زانه بای بر سوکف تپای دین رتیکنی جوارک یلا سون من برایشش محبت و غم منی برافان</p>	<p>هر چه قصه آید جانم لیس مالی نیک کالی نیک لیس اوه ی جلی شسته منی نیک لیس ایوانی او حشاکلی نیک لیس قرش روی کالی کوکین بریس درا نیش هم بر لاه دین آه منی هر کس لدر چیس</p>
	
<p>یار بی اول بر حسد لادین ایر محبوب زانی بیله او تندر و محب مجنون سندی سیلی تپید سید جهولا عاشق کشتیاری ددی منی حسن مستور دنگ اگر چه نیک او کلمه درسا جانم نیک جوارک قد قیلت سن</p>	<p>یعنی او شول ایخ دپستاندین ایر شفاق بدنی نه منی جانین ایر یقوب کوزین یوسف کفاندین ایر اول کان کم صحن احسانین ایر امیر تو منی ایله ولی اندین ایر جانم دین ایر عیسی ولی جانین ایر</p>

<p>کس نیک در خبرین دیوار دینای رئیس اوین سوار سینهما دیوار آه منی هر کس محبت منی</p>	<p>هر عقل خرد بویا تیریزه منم توپا تحت الشریه مغزوی تا کالی شتر سوز</p>
	
<p>ای نوز کس کس مکنک بر کلین مناد برون تر شوب سین جن بر لور لار طیب دین کوزین کوز سا کوزیم و بیل حسنه کادو دیم دیک قیدی صبر نیک کم آرد بر سینه من لاله سیر کس عترت نیک قامت کوکین کدک اندین حاکم سیکو تو مار دهر کالی سارین</p>	<p>نا سلا دیک عجز ایضا کل نظر من فریب احوال قیلم کوز بوجین دور خای در دوح قد سی طیب لور حشره کوز شید نیک یغذ منی دنا لعلی ای دود معد سچ کوزین میتد لعلدیم نیک شام خوش کوز باک دین لار لور بار لوی کالی سید بر</p>
	
<p>جانم سوره اول کوزی سار سیم بستین او بر دیک لارین سار سیم</p>	

<p>عجبت خاطر یاساک منی دین آه ای بر کف زانی بر شادین ایر</p>	
	
<p>مرجان کوشیده ناز کوزک بر شادین هر کس خطین بویکس بر خط جان بوجین جونی توردور کس حسن و ملاحظه کس بیتا قران ای دیم کوز کلمه اوین مقبول سور لور نوزم اوین من با جود لیس کس بر سیک نازک لارین هر چه ایله او کاره ظلم ایوان ایانین دیر یارانی کوزین</p>	<p>چهرت دغم دین بولور جان بیک اسان هر چه قصه آید منی کوشید و ان کوز عیب ای کس لطف ایست کس کوز بیل نظر و سرف بیکر لیکیت لوان لیک ناک سبیل آت جران کوز باری فالدی ادا کارینک زخمی جان کیسب عمل طارالدوله سلطان کوز</p>
	
<p>لب لیسک او جونی ای کوز کل جان سینگ او سول کوز کلمه او سینه محبت مشکلاتین حل سوز</p>	<p>ای سیم جان بر لوی عم دین باره تقدیر جان شیشه سین غم باره تپیکاس در دول دین از کاجان</p>

<p>عجری دیک ای شکی سیدی بر لب سیم غوی یلاز نیک قیدی لام النی دین سین جود او کوزین یوز او کوزم کوز بر دم ک لطافت او سین حسن ایله حال او خطیکر منی جان لوجیه اوز یک سور بر او خیز خسته آه منی سیم</p>	<p>کار کوزی منی دیک لوق ناز سیدم ای دای تنی تپه کوز کل قالی الم حدی کراک او سپه اویم جود سیم لطف ایله کس تپاس کس لیتی ایتد اودم ک ازل کاشی ایله منی سلم لویک منی بر لاره دود کلم</p>
	
<p>بدر خاک ری کوز کوزی بر چایم سینی نیک موزی بر آز حسن اوچه جود بر کوی لور کراستون کوزی بر داده دنیا نیک مشوری بر</p>	<p>ایک سیم کسین منظره بر کرم خوش شوبلی کوز کوشیدین دنا سیز در بدن نیکری یزار اوشال سیم سار سیم منی جهان ترونک خاده کوز آه ای</p>
	

با کرم قندک باور مستقیم دست نیویست مهر آید بر روی دعای مسیح از شعله عجب میل ایم حیران گستاخیدن از غیاب سپیدی گویای کردم شسته کرم خاکم از آنکه انضام لازم قایم جانی تو کل کردی حیات منزه و معروض خودم شسته نیک کنی آی دست در دین انجیل مبارکیم دلگشا	که کلنجی بر کای من از کایاره موسسه دلدن سرگشت و گمراه حقیقت تین جز نوت ای در پس سلاطین خود صاحب دست بر کایاره
---	--

تعالی از می دولت تو من بر کایاره برق ابر ساقه آید بر دین ملک بر جود مخمس آمد و آید از ششم ملک نغز تخل نیا من کجای نیک از نغز حیات عمر بر کجای دود بر کایاره نیک آیماس من نیک بر کجای بر کایاره دعای کرم ساکن بر کجای نیک روح در کایاره	تعالی از می دولت تو من بر کایاره برق ابر ساقه آید بر دین ملک بر جود مخمس آمد و آید از ششم ملک نغز تخل نیا من کجای نیک از نغز حیات عمر بر کجای دود بر کایاره نیک آیماس من نیک بر کجای بر کایاره دعای کرم ساکن بر کجای نیک روح در کایاره
--	--

بروز کجای دین رنگ او بر سر تیم ایله کم بسیار خوشتر بوگون خود تا نیک شوقه اولدم سنا نیک به طره دولت می ایمان توبه نیت با دور عالم ایستین نی نیک بر کشته بر سام کوی بیکتین نیک کاشی در اول ای ایشناس	بروز کجای دین رنگ او بر سر تیم ایله کم بسیار خوشتر بوگون خود تا نیک شوقه اولدم سنا نیک به طره دولت می ایمان توبه نیت با دور عالم ایستین نی نیک بر کشته بر سام کوی بیکتین نیک کاشی در اول ای ایشناس
--	--

سبا اگر کند ایستک جیب خمر توده دقیب طره قیور نری نیه نصیب دیمان قرارسون او شوی نیک طایم که خیرت ایله حسرم کجای ده ایت کایاره در کایاره	برجسته جانی عرض ایت طیب خمر توده جیاسی نیر کای میسای نصیب خمر توده بیشتم اناجی دیوان تو ب خمر توده نی نیک عرم او دیوان تو ب خمر توده
---	---

نقاب اوردده یوز و کدین انا می کلینوز اک کل نصیب کیراک خدایب خمر توده	
---	--

طالع نیا قیدی کرم انجیل او تو بر کس انکارم انجیل تیمایس کجای ایلم انجیل افزونیک کجای ایلم انجیل خوشش سوردی می دم برم انجیل ای شاه جهانی مستم انجیل لطف دستم و دم دم انجیل	ایرویک تو شوم بهکم انجیل خیا طلال حسن ترین کجای انجیل قد نیا قیدان او تو قی انجیل صلیک او تو کجای انجیل بر او نیده لطف قی انجیل قل رن تو قبول ایله انجیل مشیک بر کجای انجیل
---	---

آبادیم و صلیک بر دم من بیان کراه راه میش ای ایچکان کجای ایلم انجیل بر زمان نایر غایب دیر فانه بر کجای او کجای ایلم انجیل	چاکم کجای انجیل خدا نیک کجای انجیل آقایی کل نیک کجای انجیل سین کجای انجیل
---	--

اول عالی تا شلای کجای انجیل سین نیک ایلم کجای انجیل ای نای کجای انجیل	بر او نیده لطف قی انجیل قل رن تو قبول ایله انجیل مشیک بر کجای انجیل
---	---

ایستین بر کجای انجیل سین نیک ایلم کجای انجیل طری کجای انجیل بر کجای انجیل در نیا انجیل در کجای انجیل	ایرویک تو شوم بهکم انجیل خیا طلال حسن ترین کجای انجیل قد نیا قیدان او تو قی انجیل صلیک او تو کجای انجیل بر او نیده لطف قی انجیل قل رن تو قبول ایله انجیل مشیک بر کجای انجیل
---	---

سوردی جان پزان شکوه یوز کجای انجیل	
---------------------------------------	--

ئىزاھاتلار:

- ① بۇ سۆز قول يازمىدا «بادشاھلار» شەكلىدە يېزىلىپ قالغان، ۋەزىن ئېتىبارى بىلەن يۇقىرىقىدەك ئېلىندى.
- ② «ۋەجھۇ» سۆزىنىڭ بىرىنچى بوغۇمى قىسقا بوغۇمغا توغرا كەلمىگەنلىكتىن، مىسرادا ۋەزىن بۇزۇلغان.
- ③ قول يازمىدا «تائىنك كىم» شەكلىدە يېزىلغان.
- ④ قول يازمىدا «سرىنى» شەكلىدە يېزىلغان، ۋەزىن ئېتىبارى بىلەن يۇقىرىقىدەك ئېلىندى.
- ⑤ قول يازمىدا «نستراندىن» شەكلىدە يېزىلغان.
- ⑥ بۇ سۆز بىر ئۇزۇن، بىر قىسقا بوغۇمغا تەڭ ئوقۇلغان.
- ⑦ بۇ سۆز قول يازمىدا «دردىكى» شەكلىدە يېزىلغان، ۋەزىن ئېتىبارى بىلەن تەشەببۇس ئوقۇلدى.
- ⑧ مىسرادا ۋەزىن بۇزۇلغان.
- ⑨ بۇ سۆز قول يازمىدا «پازمان» شەكلىدە يېزىلىپ قالغان.
- ⑩ بۇ سۆز قول يازمىدا «بويونكى» شەكلىدە يېزىلغان، ۋەزىن ۋە مەزمۇن ئېتىبارى بىلەن يۇقىرىقىدەك ئېلىندى.
- ⑪ بۇ سۆز قول يازمىدا «قىلمسام» شەكلىدە يېزىلىپ قالغان، ۋەزىن ۋە مەزمۇن ئېتىبارى بىلەن يۇقىرىقىدەك ئېلىندى.
- ⑫ بۇ سۆز قول يازمىدا «غىزانىك» شەكلىدە يېزىلغان.
- ⑬ بۇ سۆز قول يازمىدا «قاندا» شەكلىدە يېزىلغان، ئەسلى «قاندا» («قەيەردە، قايدا» دېگەن مەنىلەردە) ئوقۇلۇشى كېرەك ئىدى، بۇ يەردە قاپىيە ئاھاڭدارلىقى كۆزدە تۇتۇلۇپ، يۇقىرىقىدەك ئېلىندى.
- ⑭ بۇ سۆز قول يازمىدا «حسراتىندا» شەكلىدە يېزىلغان.
- ⑮ بۇ يەردىكى «ساكىن» سۆزى قول يازمىدا «ساكىن» شەكلىدە يېزىلغان.
- ⑯ بۇ سۆز قول يازمىدا «ايلىكى» شەكلىدە يېزىلغان بولۇپ، «يىللىق» مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ.
- ⑰ بۇ يەردىكى «تەك» قوشۇمچىسى قول يازمىدا «تىنكى» شەكلىدە يېزىلىپ قالغان.
- ⑱ بۇ سۆز قول يازمىدا «كونكىل» شەكلىدە يېزىلغان بولۇپ، مەزمۇن ۋە ۋەزىن ئېتىبارى بىلەن يۇقىرىقىدەك ئېلىندى.
- ⑲ بۇ سۆز قول يازمىدا «بىس كە» شەكلىدە يېزىلغان بولۇپ، ۋەزىن ئېتىبارى بىلەن يۇقىرىقىدەك ئېلىندى.
- ⑳ بۇ سۆز قول يازمىدا «قىلماس مۇسانكى» شەكلىدە يېزىلغان بولۇپ، مەزمۇن ئېتىبارى بىلەن يۇقىرىقىدەك ئېلىندى.
- ㉑ بۇ سۆز قول يازمىدا «برايشان» شەكلىدە يېزىلغان.
- ㉒ بۇ سۆز قول يازمىدا «اى» دەپ يېزىلغان بولۇپ، ئەسلى «ئەي» ئوقۇلۇشى كېرەك ئىدى. بۇ يەردە ۋەزىن ئېتىبارى بىلەن بىر قىسقا «ئى» ئېلىشىنى مۇۋاپىق تاپتۇق.
- ㉓ بۇ سۆز قول يازمىدا «كىيو» شەكلىدە يېزىلغان بولۇپ، مەنىسىنى بىلەلمىدۇق. ۋەزىن ئېتىبارى بىلەن يۇقىرىقىدەك ئوقۇلدى.
- ㉔ بۇ سۆز قول يازمىدا «كورونور» شەكلىدە يېزىلغان، ۋەزىن ئېتىبارى بىلەن يۇقىرىقىدەك ئېلىندى.
- ㉕ بۇ يەردىكى «لار» قوشۇمچىسى قاپىيە ئاھاڭدارلىقىنى كۆزدە تۇتۇپ، يۇقىرىقىدەك ئېلىندى.
- ㉖ يۇقىرىقى ئىزاھقا ئوخشاش.
- ㉗ بۇ يەردىكى «ئاز» سۆزى ۋەزىن ئېتىبارى بىلەن بىر ئۇزۇن، بىر قىسقا بوغۇمغا تەڭ ئوقۇلغان.
- ㉘ بۇ يەردىكى «دا» قوشۇمچىسى قاپىيە ئاھاڭدارلىقىنى كۆزدە تۇتۇپ، يۇقىرىقىدەك ئېلىندى.
- ㉙ بۇ سۆز قول يازمىدا «خطاى» شەكلىدە يېزىلغان، مەزمۇن ئېتىبارى بىلەن يۇقىرىقىدەك ئېلىندى.
- ㉚ مىسرادا ۋەزىن بۇزۇلغان.
- ㉛ بۇ سۆزلەر قول يازمىدا «جمالى نىنكى كمالى نىنكى» شەكلىدە يېزىلغان بولۇپ، مەزمۇن ئېتىبارى بىلەن يۇقىرىقىدەك ئېلىشىنى مۇۋاپىق تاپتۇق.

- 32 بۇ سۆز قول يازمىدا «اوخشاپان» دەپ يېزىلغان.
- 33 بۇ سۆز قول يازمىدا «بى رۆي» شەكلىدە يېزىلغان، ۋەزىن ئېتىبارى بىلەن تەشەببۇس ئوقۇلدى.
- 34 بۇ سۆز قول يازمىدا «بارور» شەكلىدە يېزىلغان، مەزمۇن ئېتىبارى بىلەن يۇقىرىقىدەك ئېلىندى.
- 35 بۇ سۆز قاپىيە ئاھاڭدارلىقىنى كۆزدە تۇتۇپ، يۇقىرىقىدەك ئېلىندى.
- 36 بۇ سۆز قول يازمىدا «تېكالى» شەكلىدە يېزىلغان، مەزمۇن ئېتىبارى بىلەن يۇقىرىقىدەك ئېلىندى.
- 37 قول يازمىدا «فرقاتىك» شەكلىدە يېزىلغان.
- 38 بۇ سۆز قول يازمىدا «پىمان» شەكلىدە يېزىلغان.
- 39 بۇ سۆز قول يازمىدا «دېرىنى» قىلىپ يېزىلغان، ۋەزىن ئېتىبارى بىلەن تەشەببۇس ئوقۇلدى.
- 40 بۇ سۆز قول يازمىدا «بولدوكى» شەكلىدە يېزىلغان، بىزنىڭچە ئەسلىي «بولدوق» بولۇشى كېرەك ئىدى.
- 41 بۇ سۆز قول يازمىدا «درلار» شەكلىدە يېزىلغان، ۋەزىن ئېتىبارى بىلەن تەشەببۇس ئوقۇلدى.

(نەشرگە تەييارلىغۇچى: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنستىتۇتىدا)

ھايۋانات ۋە ئۇچار قۇشلار ھەققىدە بايانلار

نەشرگە تەييارلىغۇچى: ئابلىمىت قۇدرەت ھەمراھ

نەشرگە تەييارلىغۇچىدىن: « ھايۋانات ۋە ئۇچار قۇشلار ھەققىدە بايانلار » ناملىق بۇ تېكىست « ۋەھشى ھايۋانلارنىڭ بايانى », « ئۆي ھايۋانلىرىنىڭ بايانى », « كومىشارلىق ھايۋانلارنىڭ بايانى », « جانىۋارلارنىڭ ئاۋازى », « ھايۋانلارنىڭ بالىلىرىغا تەۋە قائىدىلەر », « ھايۋان تۇغۇتىنىڭ بايانى », « مۇرغلارنى تۇتماقنىڭ بايانى », « ياۋا مۇرغلارنىڭ بايانى », « ئۇچارلىقلارنىڭ بايانى », « سايرىغۇچىلارنىڭ بايانى » دىن ئىبارەت 10 پارچە مەزمۇندىن تەركىب تاپقان. تېكىستلەردىن « ۋەھشى ھايۋانلارنىڭ بايانى », « ئۆي ھايۋانلىرىنىڭ بايانى », « كومىشارلىق ھايۋانلارنىڭ بايانى », « جانىۋارلارنىڭ ئاۋازى », « ھايۋانلارنىڭ بالىلىرىغا تەۋە قائىدىلەر », « ھايۋان تۇغۇتىنىڭ بايانى » نى مۇھەممەد ئەلى داموللا, « مۇرغلارنى تۇتماقنىڭ بايانى », « ياۋا مۇرغلارنىڭ بايانى », « ئۇچارلىقلارنىڭ بايانى », « سايرىغۇچىلارنىڭ بايانى » نى ئابدۇۋەلى ئاخۇندلار شىۋىت مىسسىيونېرى گۇستاف رەكۋېنتنىڭ ئالاھىدە تەشەببۇسى بىلەن خوتەن قەغىزى ۋە سىزىقلىق پەرەڭ قەغىزىگە يازغان. تېكىستلەر قەشقەردىكى شىۋىت مىسسىيونېرلىرى تەرىپىدىن يىغىپ ساقلانغان، كېيىن ئۇلار قەشقەردىن ئايرىلغاندا « قەشقەر باسما بۇيۇملىرى » تەركىبىدە شىۋىتسىيەگە ئېلىپ كېتىلىپ، كېيىنكى كۈنلەردە لۇندۇن ئۇنىۋېرسىتېتى « ياررىڭ يىغىملىرى » غا تاپشۇرۇپ بېرىلگەن. بۇ تېكىستلەر ھازىر گۇننار ياررىڭ يىغىپ توپلىغان « ياررىڭ يىغىملىرى » نامىدىكى 207 - نومۇرلۇق ئارخىپتا ساقلانماقتا.

بۇ تېكىستلەردە ھەرخىل ياۋايى ھايۋانلار، ئۆي ھايۋانلىرى، ياۋا قۇشلار، ئۆي قۇشلىرى قاتارلىق جان - جانىۋارلارنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى تەپسىلىي تونۇشتۇرۇلغان. تېكىستلەرنى نەشرگە تەييارلاشتا مەتنىشۇناسلىق پىرىنسىپى بويىچە ئەينى دەۋر ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئالاھىدىلىكىنى ساقلاپ قالغان ئاساستا ئوقۇلغۇ قىلىندى ھەمدە بىر قىسىم ئاتالغۇلارغا ئىزاھ بېرىلدى. بۇ ئەسەر ئەينى دەۋردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆرپ - ئادىتى، تىلى، يېمەك - ئىچمىكى قاتارلىق مەدەنىيەت قاتلاملىرىنى بەلگىلىك دەرىجىدە يورۇتۇپ بېرەلەيدۇ دەپ قاراپ، كەڭ ئوقۇرمەنلەرنىڭ ھۆزۈرىغا سۈنۈلدى.

ئوقۇلغۇسى

ۋەھشى ھايۋانلارنىڭ بايانى

يىرتقۇچى ھەيۋان شىردۇر ①، كۈچلۈك ② بىر ھەيۋاندۇر. كۆكسى كەڭ، باشى چوڭ، گەردەنى ③ يوغان، ياللىق ھەيبەتلىك ④. دەرەختلىق ⑤ جەڭگاللاردا يۈرەرلەر. شىرنى بەبىر ھەم دەرلەر. ھەممە

دولكو جىوانلارنىڭ بىياني

قىلسا قاچىر ھەم قىلادۇر. ۋە يەنە بىر ھەيۋان ئېشەكدۇر. ھەم مىنگەلى ھەم تاغار ئارتغالى ياز كۈنلەرى چىداشلىق، ئەمما سوغاققا ئاجىزراق، خۇسۇس دېھقانلارغا تولا لازىملىق خۇرەكى 25 ئاز، ئىشى چوڭ. يەنە بىرى قوتازدۇر، ئۆلكۈدە ئىسسىققا ئاجىز، ئوتلايدۇرغان يەرى تاغ ئۈستىدە، نە يەردە قار ۋە مۇز بولسا ئول يەردە ئوتلايدۇر. تاغ دەۋان ئۆرەلەش ئات، قاچىر، ئىشەك ماڭالمىدۇرغان يەردە ئاسانلىق بىلەن يۈك كۆتەرىپ ماڭادۇر. يەنە بىرى كالادۇر، كالا ئوبدان فائىدەلىق بىر ھەيۋاندۇر. خوراكى باشقا ھەيۋانلاردىن تولاراق يەيدۇر. سۈت، قايماق، مەسكە، شۇبۇ جىنسلىرىدىن چىقادۇر. ئەركەكلەرنى بۇقا دەرلەر. ئۇلارنى كەستۈرۈپ ئاختا قىلىپ ئۆي دەرلەر. دېھقانچىلىقنىڭ ئىشلارغا كالا بولماسا ئۇلارغا تەرسدۇر 26. قوش ھەيدەمەكى، خامان تەپمەكى ھەممەنى تەمام تارىلغۇنى كالا بىلەن قىلادۇر. يەنە بىرى قويدۇر. قوي تولا فائىدەلىق 27 بىر ھەيۋاندۇر. ئانىنىڭ يۇڭى ۋە مايىقى ۋە ھەم سۈت - قايماقى فائىدەسى تولا ئۆزى يۇۋاش بىر ھەيۋاندۇر. يەنە ئەچكۈ، بۇ ھەم فائىدەلىق بىر ھەيۋاندۇر، سۈتى ئوبدان، ئانىنىڭ تەرسى قىرىم 28 بولادۇر. يۇڭى تىببەت، چۈپۈرىنىڭ تېگىدە تىببەت بار، ئانى قىمەت بەھاشال 29 قىلادۇر. چۈپۈرىنى ئاغرامچى 30 قىلادۇر. ئەمما ئەچكۈنىڭ ئاياغى سۈيۈك، بىر يەردە تىنمايدۇرغان بىر ھەيۋاندۇر. يەنە ھەيۋان ئىتدۇر، ئانى ئادەملەر باقادۇر. ئىت ئۆيگە يات ئادەملەرنى كىرگەلى قويمايدۇر. ئۆزى قەنئەتلىك بىر ھەيۋاندۇر ھەم سوغاققا چىداشلىق، ھەرقانچە ئاچ قالغانى بىرلە ئىگەسىنى تاشلاپ كەتمەيدۇر. ئىت ۋە فادار ھەيۋاندۇر، ئىگەسى نە يەرگە بارسا ئول ھەم ئول يەرگە بارادۇر ۋە ئىگەسىدىن ئەرگەشىپ ئايرىلمايدۇر. ئۆلكۈ ھەيۋانلاردىن بىرى مۈشۈكدۇر. مۈشۈك ئۆي بىلەن بىر ئۆيدە كۆنگەن مۈشۈك. مۈشۈك ئىگەسى ئول ئۆيدىن كۆچۈپ كەتسە مۈشۈك كۆچۈپ بارغان يەردە تۇرماي ئەۋۋەللى ئۆيدە قالادۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن تەمسىل سۆز باردۇر: «مۈشۈك ئۆي بىلەن، ئىت ئىگەسى بىلەن».

مۈشۈك فائىدەسى ساچقاننى 31 يوقالتادۇر 32. مۈشۈك بار ئۆيگە ساچقان يېقىن كەلمەيدۇر. تاغار، خورجىن 33 قاچا

بىر ھەيۋان ھەم قىلادۇر. ۋە يەنە بىر ھەيۋان ئېشەكدۇر. ھەم مىنگەلى ھەم تاغار ئارتغالى ياز كۈنلەرى چىداشلىق، ئەمما سوغاققا ئاجىزراق، خۇسۇس دېھقانلارغا تولا لازىملىق خۇرەكى 25 ئاز، ئىشى چوڭ. يەنە بىرى قوتازدۇر، ئۆلكۈدە ئىسسىققا ئاجىز، ئوتلايدۇرغان يەرى تاغ ئۈستىدە، نە يەردە قار ۋە مۇز بولسا ئول يەردە ئوتلايدۇر. تاغ دەۋان ئۆرەلەش ئات، قاچىر، ئىشەك ماڭالمىدۇرغان يەردە ئاسانلىق بىلەن يۈك كۆتەرىپ ماڭادۇر. يەنە بىرى كالادۇر، كالا ئوبدان فائىدەلىق بىر ھەيۋاندۇر. خوراكى باشقا ھەيۋانلاردىن تولاراق يەيدۇر. سۈت، قايماق، مەسكە، شۇبۇ جىنسلىرىدىن چىقادۇر. ئەركەكلەرنى بۇقا دەرلەر. ئۇلارنى كەستۈرۈپ ئاختا قىلىپ ئۆي دەرلەر. دېھقانچىلىقنىڭ ئىشلارغا كالا بولماسا ئۇلارغا تەرسدۇر 26. قوش ھەيدەمەكى، خامان تەپمەكى ھەممەنى تەمام تارىلغۇنى كالا بىلەن قىلادۇر. يەنە بىرى قويدۇر. قوي تولا فائىدەلىق 27 بىر ھەيۋاندۇر. ئانىنىڭ يۇڭى ۋە مايىقى ۋە ھەم سۈت - قايماقى فائىدەسى تولا ئۆزى يۇۋاش بىر ھەيۋاندۇر. يەنە ئەچكۈ، بۇ ھەم فائىدەلىق بىر ھەيۋاندۇر، سۈتى ئوبدان، ئانىنىڭ تەرسى قىرىم 28 بولادۇر. يۇڭى تىببەت، چۈپۈرىنىڭ تېگىدە تىببەت بار، ئانى قىمەت بەھاشال 29 قىلادۇر. چۈپۈرىنى ئاغرامچى 30 قىلادۇر. ئەمما ئەچكۈنىڭ ئاياغى سۈيۈك، بىر يەردە تىنمايدۇرغان بىر ھەيۋاندۇر. يەنە ھەيۋان ئىتدۇر، ئانى ئادەملەر باقادۇر. ئىت ئۆيگە يات ئادەملەرنى كىرگەلى قويمايدۇر. ئۆزى قەنئەتلىك بىر ھەيۋاندۇر ھەم سوغاققا چىداشلىق، ھەرقانچە ئاچ قالغانى بىرلە ئىگەسىنى تاشلاپ كەتمەيدۇر. ئۆلكۈ ھەيۋانلاردىن بىرى مۈشۈكدۇر. مۈشۈك ئۆي بىلەن بىر ئۆيدە كۆنگەن مۈشۈك. مۈشۈك ئىگەسى ئول ئۆيدىن كۆچۈپ كەتسە مۈشۈك كۆچۈپ بارغان يەردە تۇرماي ئەۋۋەللى ئۆيدە قالادۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن تەمسىل سۆز باردۇر: «مۈشۈك ئۆي بىلەن، ئىت ئىگەسى بىلەن».

مۈشۈك فائىدەسى ساچقاننى 31 يوقالتادۇر 32. مۈشۈك بار ئۆيگە ساچقان يېقىن كەلمەيدۇر. تاغار، خورجىن 33 قاچا

تۇخى چىنارادىن بىرى كىلىپ بۇرغى سۇغا سۇغىدىغان ساراغى دەپ
 قىلىدۇ باقادور بىرى بىدەنى ياۋا تۇللاق دېرىلەرنى ئېم قىلىدۇ تۇخى بىم
 سۇغا سۇغىدىغان باقادور بىرى بىدەنى ياۋا تۇللاق دېرىلەرنى ئېم قىلىدۇ تۇخى بىم
 ادېدان سارايدۇرغان يىنىڭ قىسمى چىنك بوز سىر كېر تۇرغاننى اللادىر دېنە قىسى
 تۇرغاننى تۇخى تۇرغان دېپ انى ئېم قىلىدۇ باقادور بىرى بىدەنى ياۋا تۇللاق
 تاغىدىكى تاغى بار ادېدان سارايدۇرغاننى تۇرغاننى تۇرغاننى تۇرغاننى تۇرغاننى
 يەنە قاراۋچى باقادور تۇرغان باقادور سىرتى قۇچقاچ باقادور شاھى تۇرغان باقادور
 مېنا باقادور تۇرغان باقادور تۇرغان باقادور تۇرغان باقادور تۇرغان باقادور
 تۇرغان باقادور تۇرغان باقادور تۇرغان باقادور تۇرغان باقادور تۇرغان باقادور
 ئېم باقادور تۇرغان باقادور تۇرغان باقادور تۇرغان باقادور تۇرغان باقادور
 كىلادور تۇرغان باقادور تۇرغان باقادور تۇرغان باقادور تۇرغان باقادور
 كاككوك سۇغىدا سار دېنە چىنك تۇرغان باقادور تۇرغان باقادور تۇرغان باقادور
 شۇمقا تۇرغان باقادور تۇرغان باقادور تۇرغان باقادور تۇرغان باقادور

ساچقاندىن سەلامەت قالادۇر.
 يەنە ئۇچارلىق ئۆلكۈ ھەيۋانلاردىن توخىدۇر، بۇ
 ھەم غولدايدۇرغان ③۵ فائىدەلىق ھەيۋاندۇر. ئورۇس
 توخىسىدۇر ③۵، توخى تۇخۇمى ياخشى نەرسەدۇر، بىر
 توخى ھەر كۈنى بىر تۇخۇم بەرسە بۇ تولادۇر.
 ئادەملەر تۇخۇم ئۈچۈن باقارلار. يەنە بىرى
 ئۆردەكدۇر. بۇ ھەم توخىدەك تۇخۇم كاكالايدۇر ③۶.
 يەنە بىرى غازدۇر، ئول ھەم تۇخۇم كاكالايدۇر.
 ئۆردەك، غاز سۇ بويىدا ۋە يا كۆل بويىدا تۇرادۇر.
 ئانىڭ تۇخۇملىرىنى توخىغا بوسۇرادۇر ③۷. تۇخۇمىنى
 توخى چىقارادۇر. بىرى كەكلىكدۇر، ئانى
 سوقاشتۇرماق، ساراماق ئۈچۈن قەفەسە باقادور.

يەنە بىرى بىدەنى ③۸ ياكى ۋاتۇلاق دەرلەر، ئانى ھەم ساراماق ئۈچۈن باقادور. يەنە بىرى ئىلە تورغايى، ئانى
 ساراماق ئۈچۈن باقادور. ئوبدان سارايدۇرغاننىڭ قىسمى چوڭ، يۈز سەرگەچە بىر تورغايىنى ئالادۇر. ۋە
 يەنە بىر قىسمى تورغاي بار، سۇ تۇرغاي دەپ، ئانى ھەم قەفەسكە سالىپ باقادور. ئانىڭ باشىدا ھۆفەق،
 توخىدەك تاجى بار. ئوبدان سارايدۇرغاننى ③۹ تۆرت بەش سەرگەچە ئالىپ باقادور. يەنە قارا قۇچقاچ
 باقادور، تېمۇرچۇق باقادور، سىرىق قۇچقاچ باقادور، شاتۇتى باقادور، مېنا ④۰ باقادور، تۇرۇلغۇ باقادور،
 تېمۇرچۇق ئىككى قىسىمدۇر، بىرى تاغ تېمۇرچۇقى، يەنە بىرى ئۆلكۈ تېمۇرچۇقى ④۱، ھەر ئىككىسىنى
 باقادور. يەنە ساي ساغىزخاننى ④۲ ھەم باقادور، يەنە تاغ قارغاسىنى ھەم باقادور. ئادەم كۆنەدۇرغان جانۋارلار
 ئاراسىدا كەبۇتەر ④۳ ئۇچۇپ بارىپ يەنە كېلەدۇر. ئادەم ئاراسىدا يۈرەدۇرغان جانۋارلار فاختەك ④۴، قارغا
 ④۵، قالۇغاچ ④۶، قارغا، ئاق قۇچقاچ، كاككوك، سۇغىدا، سار ۋە يەنە چوڭ ئادەم ئاۋ ئۈچۈن باقادور. قارا
 قۇش قارچىغا، لاجىن شۇمقا، قۇيغۇر ④۷، تۇرۇمتاي بۇلارنى شىكار ئۈچۈن باقادور.

كومشارلىق ھەيۋانلارنىڭ بەيانى

كۆمشارلىق ھەيۋانلارنىڭ بەيانى	فېل، يولبارس، شىر، ئارسلان، ئەسەرە، ئىيىق، توڭغۇز،
	كېيپە، دەۋاغان، مولۇن، مۇشۇك، ساچقان، تۈلكى، تىۋە،
	قاچىر، ئات، ئىشەك، كالا، قوي ئەچكۈ، توشقان، قۇلان،
	كېيىك، بۇغا، غۇلجا، قوتاز، مايۇن بۇلارنىڭ بۇرۇننى كومشا
	دەرلەر.

جانۋارلارنىڭ ئاۋازى

ئات چىننايدۇر (چىنناماق)، كالا مۆرەيدۇر (مۆرەمەك)، قوي ۋە ئەچكۈ مەرەيدۇر (مەرەمەك)، ئىشەك
 ھاڭرايدۇر (ھاڭراماق).
 ئىت قاۋايدۇر (قاۋاماق)، مۇشۇك مىقىرايدۇ (مىقىراماق)، بۆرى ئۇۋلويىدۇر (ئۇۋلۇمباق)، يولبارس

جانۇرلارنىڭ آوازى

اۋچىنلار (چىنماق) كىچىك بولۇپ (چىنماق) قىزى داڭلىق بولۇپ
 (دراماك) ايرىشاك بائىرلار (بايلىقماق)
 ايرىشاق (تارماق) موشۇك سېغىرلار (چىنماق) قىزى داڭلىق بولۇپ
 (دولماق) بولسا رىسلىنلار (تارماق) ايرىشاق داڭلىق بولۇپ
 (تاشماق) قورساق اچىمەن بولۇپ (دولماق)
 كاككۇك سونىياك پەنەنچى (چىنماق) قوغلى داڭلىق بولۇپ
 سىرتى قوغلى شەھەرلىرى سارايدور (ساراياق) اى قوغلى
 چىيىلدايدور (چىيىلداق) تارماق بائىرلار (چىنماق) بولۇپ
 قوغلى بولۇپ (چىنماق) كىچىك بولۇپ (دولماق) بولۇپ سارايدور
 (ساراياق) تەرەنچى (چىنماق) غاز داڭلىق بولۇپ (چىنماق) سىرتى
 چىنماق (چىنماق) چىيىن پىشەنچى (چىنماق) بولۇپ كىچىك
 غوغلىدايدور (غوغلىداق) بىنا كوكوردايدور (كوكورداق) ساراياق
 چىيىلدايدور (چىيىلداق) بولۇپ قوغلىدايدور (چىنماق) شەھەر
 چىيىلدايدور (چىيىلداق) تارماق بولۇپ (كوكورداق) بولۇپ
 كىچىك بولۇپ (چىنماق) بولۇپ (چىنماق) بولۇپ

ئازنايدور (ئازناماق)، ئىتنى ئورسا غاڭشايدور (غاڭشاماق)،
 قورساقى ئاچسا ئۇۋلۇيدور (ئۇۋلۇماق).
 كاككۇك، سونىياك، ھۆفەق قىچقىرادور (قىچقىرماق)،
 توغاي، قارا قۇچقاچ، ئاق قۇچقاچ، سېرىق قۇچقاچ،
 شاھتۇتى، تېمۇرچۇق سارايدور (ساراماق)، ئاق قۇچقاچنى
 چىيىلدايدور ھەم دەيدور (چىيىلداق)، قارغا، پاختەكنى
 قىچقىرادور دەيدور. توخى چىرايدور (چىرلاماق)، كەبتەر
 ياكى كەبۇتەر ئۈندلەيدور (ئۈندلەمەك)، بىدەنى سارايدور
 (ساراماق)، تۈرۈلغۇ قىچقىرادور (قىچقىرماق)، غاز
 ۋاقىرايدور (ۋاقىراماق)، سىغىزخان قىچقىرادور
 (قىچقىرماق)، چىيىن، پاشا ۋىڭلىدايدور (ۋىڭلىداق)،
 ھەرە، كۆكۈن غوغلىدايدور (غوغلىداق)، پاقا
 كۆكۈرايدور (كۆكۈراماق)، سالما چىكىلدايدور
 (چىكىلداق)، ھەرى قوش قىچقىرادور (قىچقىرماق)،
 ساچقان ۋىچىلدايدور (ۋىچىلداق)، تۇخۇمى يوق توخى
 روگۇلدايدور (روگۇلداق). لىكىن، توخى كاكالاپ بولۇپ
 ۋاتاقلايدور (ۋاتاقلاماق).

چىوانلارنىڭ بالالارنىڭ مەنسۇب قىلىنغان ئىسىملىرى

تېۋە	بوتالدايدور	تېۋە بالاسى بوتالاق	(بوتالماق)
اۋچىن	قۇلدايدور	قۇلان	(قۇلانماق)
كەلە	موزايلايدور	موزاي	(موزايلاماق)
ايرىشاك	تايخۇلايدور	تايخۇ	(تايخۇلاماق)
قوزى	قوزىلايدور	قوزى	(قوزىلاماق)
اچكۇ	اوغلايدور	اوغلاق	(اوغلاقلاماق)
موشۇك	ئاسلاندايدور	ئاسلان	ئاسلانماق
ايرىشاك	كۆچكۈلايدور	كۆچكۈ	(كۆچكۈلاماق)

ھەيۋانلارنىڭ بالالارغا مەنسۇب قىلىنغان ئىسىملىرى

تېۋە بوتالدايدور، تېۋە بالاسى بوتالاق (بوتالماق)
 ئات قۇلۇنلايدور، قۇلان (قۇلانماق)
 كالا موزايلايدور موزاي (موزايلاماق)
 ئېشەك تايخۇرلەيدور تايخۇر (تايخۇرلەمەك)
 قوي قوزىلايدور، قوزى (قوزىلاماق)
 ئەچكۈ ئوغلاقلايدور، ئوغلاق (ئوغلاقلاماق)
 موشۇك ئاسلانلايدور، ئاسلان (ئاسلانماق)
 ئىت كۆچكۈلايدور، كۆچكۈ (كۆچكۈلاماق)

قەتئىي جانۇرلارنىڭ بالالارنىڭ مەنسۇب قىلىنغان ئىسىملىرى

قوغلى چوچلايدور چوچ چوچلاماق
 كىچىك باچكۇلايدور باچكۇ باچكۇلاماق
 تالغان باقى چىنماقنىڭ بالالارىنىڭ ئىسمى بولۇپ چىنماقنىڭ مەنسۇب قىلىنغان ئىسمى
 قوغلىدايدور قوغلىداق چىنماقنىڭ مەنسۇب قىلىنغان ئىسمى بولۇپ چىنماقنىڭ مەنسۇب قىلىنغان ئىسمى
 بىلەن مەنسۇب قىلىنغان ئىسمى چوچ چوچلاماق بولۇپ چوچ چوچلاماق بولۇپ چوچ چوچلاماق بولۇپ

قاناتلىق جانۇرلارنىڭ بالالارغا مەنسۇب قىلىنغان ئىسىملىرى:

توخا چۈجەلەيدور، چۈجە، چۈجەلەمەك
 كەبۇتەر باچكۇلايدور، باچكۇ، باچكۇلاماق
 قالغان باقى ④۸ جانۇرلارنىڭ بالالارنىڭ ئىسىملىرى ④۹
 بالا چىقارماق بىلەن مەنسۇب قىلىنىدور. قۇشلاردىن تارتىپ
 ئاق قۇچقاچچە ئۇلارنىڭ مەنسۇبى بالا چىقارماق بىلەن

مەنسۇپ قىلىنىپدۇر، ئۇلار چانگا تىزىپ تۇخۇم قويۇپ بالا چىقارادۇر. ئۇلارنىڭ بالاسى چۈجە ياكى باچكۇ ئاتانمايدۇر. بالا تەسنىپ 50 قىلىپدۇر.

ھەيۋاننىڭ كەسەللەرنىڭ بەيىنى تۇغۇتىشنىڭ بەيىنى

بىيىل لارى تىپى . بەيىنى
چىوان تۇغۇتىشنىڭ بەيىنى

چىوان بېشى تىك تۇغۇت كىلى تىك كۆنچى تى كىشى بىلەن بىلەن
تىك كىلى توغۇر تىپىدا نىپايت ياقىپ توغۇپ توغۇدور اولارنىڭ انى
بېشى تىك خىلا ھىدور خىلا ھىدور كىم عىلى الاطلاق چىوانلارغا ئاسان
تۇغۇت اولر كىلى بىرىپ دورا تىك اوچول اولارغا قالم داپە اينىگە
كراك بولاب دورا تولا تىپە شونداغ واقع بولوب دورا چىوان ايكالارى
ايىپل توغۇت كىرىپ اولارنى توغۇقان وتوغۇلغان ئامبىب دورلار
اول تادر عادل كىم عىلى الاطلاق تىك قىدرت كاملەسىدور اولر تىك
كىلى ناخون اطلارغە بوكل عارض بولادور بوكل اطل تىك بورىغە كوزىكا
پيدا بولادور ناخون فارسى تىلپدور (ناخون دىب تىرماق تى ايتور) اولر تىك
كوزى تىك جىلكى طر تىك بىر تىك كوزى بىر تىك بورى تىك توتى
كامشوي تىك بو قارى تىك اولر تىك چىدا بولادور مذكور كىل اطل تىك اكلر تىك
پيدا بولغاندا اولر تىك قورساقى اسىلىپ اولر تىپىدا تى ارام قىلادور لىكىن
كوزى تىك پامانراق دورا اولر پيدا بولغان كوزى تىك بولوب كىتكان بولم اطن
اولر كىل اولر دورا كراق راق بولم دورا عمل اولر بىلان اليب تامشلاسم
قورساقى تىك اولر كى يانىپ ساقايلا دورا دىن برقى كىل اطل بوغۇت پيدا
بولادور اولر قانا چىلىك ان كىل لاىپ كىن پامانراق بولغاندا اولر بولم تى باسما
اولر سىدە زاغون ياغنى داغلاب انقا نوبال بىقوب ياغلاسم ساقايلا دورا
برى مائىقا بوگلا كىل لىك بوچان كىل دورا اوچكە كاتوشوب اولر دورا دورى بىرى
اقىن دورا تورت غىبى تىك بار اولر تى شىرعت دە ياندورادور تورت غىب
برى ناغون برى سىدور سەدى مائىقا مائىقا تولا بوغۇب لار بولم يانادور

ھەيۋان جىنىسىنىڭ تۇغۇت كەسەلى كەيغىيەتنى 51 كىشى بىلمەيدۇر، ئۇلارنىڭ كېسىلى تۇغۇر ۋەقتىدە نىھايەت 52 ياتىپ قويۇپ تۇغادۇر. ئۇلارنىڭ ئىنسان جىنىسى خىلا ھىدور 53. خۇداۋەندە قادر ھەكىم ئەلەل ئىتلاق 54 ھەيۋانلارغا ئاسان تۇغۇت، ئوخشاش كېسەل بېرىپدۇر. ئاننىڭ ئۈچۈن ئۇلارغا قايتا، داپە، ئىنىگە 55 كېرەك بولمايدۇر. تولا مەرتەبە 56 شۇنداغ ۋاقىت بولۇپدۇر 57. ھەيۋان ئىگەلىرى ئېغىل قوتانلارغا كىرىپ، ئۇلارنى تۇغۇقان ۋە تۇغۇلغان تاپىپدورلار. ئول قادىرى ئادىل ھەكىم ئەلەل ئىتلاقنىڭ 58 قۇدرەتى كاملەسىدور. ئاتنىڭ كەسەلى ناخون ئاتلارغا بۇ كەسەل ئارز 59 بولادۇر. بۇ كەسەل ئاتنىڭ بۇرنىغا ۋە كۆزىگە پەيدا بولادۇر. ناخون فارسى تىلىدور (ناخون دەپ تىرماقنى ئايتور). ئاتنىڭ كۆزىنىڭ جىيەكى تەرەپىگە بىر قاتتىق كۆمەلچەك بىر نەرسە ئاتنىڭ بۇرنىنىڭ تۆبەنى 60 كامشويىنىڭ 61 يۇقارىنىڭ ئارقىغا پەيدا بولادۇر. مەزكۇر كېسەل ئاتنىڭ ئىككى يەرگە پەيدا بولغاندا ئاتنىڭ قورساقى ئەسىلىپ 62 ئاتنى نىھايەت بىئارام قىلادۇر. لىكىن كۆزىنىڭ يامانراق دورا. ئول پەيدا بولغان كۆمەلچەك سارىق بولۇپ كەتكەن بولسا ئاتنى ئول كەسەل ئۆلتۈرەدۇر. ئەگەر ئاقراق بولسا دەرمەھەل 63 ئۈستىرە بىلەن ئالپ تاشلاسا، قورساقىنىڭ ئۆسۈكى يانىپ

ساقايادۇر. ۋە يەنە بىر قىسمى كەسەل ئات پۇتىغا پەيدا بولادۇر. ئول قاقچىدەك ئاق كەفەكلەنپ 64، كېيىن يامانراق بولغاندا ئات پۇتىنى باسالمىدور. ئەۋۋەلدە زاغون ياغنى داغلاپ ئاقتابغا 65 ئالپ چىقىپ ياغلاسا ساقايادۇر. يەنە بىرىسى ماڭقا - پوتلا كەسەللىك، بۇ يامان كەسەلدور. ئۆپكەگە تۇشۇپ ئۆلتۈرەدۇر. يەنە بىرى ئاقساقادور. تۆرت ئەيىبنىڭ بىرى بار ئاتنى شەرئەتدە ياندۇرادۇر. تۆرت ئەيب بىرى ناخون، ئىككىنچى شۆەر، ئۈچىنچى ماڭقا، تۆتىنچى توكار، بۇ ئەيىبلەر بولسا يانادور.

مۇرغلارنى تۇتماقنىڭ بەيىنى

جانۋارلارنىڭ ئاراسىدا ئوبدان سارايدۇرغانلار باردور. ئاننىڭ ئۈچۈن ئەفزەللەرنى 66 تۇتۇپ قەپەزگە سولاپ باقادۇر. ئىلە تورغايى ئوبدان سارايدۇر، ئاننى دانلايدۇرغان يەرگە دان ساقىپ 67 قويۇپ، ئوبدان

دانغا ئۆرگەنكەندە يىڭىچكى 68) يىغاچنى يۇمۇلاق ئېگىپ توزاق ئىتەدۇر. قىلىنى يىڭىچكى ئەشىپ يىغاچنىڭ ئەتراپلىرىغا باغلاپ ئوتراسىغا قوزۇق قاقىپ يىقى بىلەن توزاقنى قوزۇققا باغلاپ قىلىنىڭ ئۈچىنى ھالقا قىلىپ تۇفراق بىلەن ھالقانىڭ نىسفىنى 69) كۆمۈپ يىغاچ توزاقنىڭ ئوتراسىغا دان قويۇپ قويادۇر، توزاق كۆمۈلۈپ تۇرادۇر. توغاي داننىڭ چۆرەسىدە توزاقنىڭ ئۈستىدە چۈرگۈلۈپ ماڭىپ يۈرۈپ پۈتى قىلىنىڭ ھالقاسىغا ساپىلىپ باغلانىپ قالدۇر. تومۇچۇقنى پەن قەپەز بىلەن تۇتادۇر. پەن قەپەز ئۈچ خانىلىك 70) بولادۇر. ئوترانچى خانەسىگە ئوبدان ئۆرگەنگەن تومۇچۇقتىن بىرنى سولاپ قويادۇر. ئىككى يانداكى خانەسىنىڭ تۆپەسى ئىشىكىگە ئوخشا ياپىلىپ تۇرادۇر. تۆپەسىگە كەندىرنى يىلىم بىلەن يەملەپ قويادۇر. قەپەزدەكى تومۇچۇق سايراغاندا جانگالداكى 71) تومۇچۇقلار ئاۋاز ئاڭلاپ ئۈچۈپ كېلىپ، قەپەزنىڭ تۆپەسىگە قونغاندا تۆپەسى تېگىگە باسلىپ تومۇچۇقلار سىرىلىپ ئىچىگە تۈشەدۇر. ئىشىك يەنە دەسلەپدە كىدەك تۇرادۇر. شۇنداق قىلىپ تولا تومۇچۇقلارنى تۇتۇپ ئالادۇر. بىدىنە 72) دىگەن جانئۆرنى تور قويۇپ تۇتادۇر. قارا قۇچقاچ، ئاق قۇچقاچ، سارىق قۇچقاچ، كەكلىك، شاخ ساناغۇچ، تارانچى، سوفى سوفىياڭ بۇلارنى كىچىك ۋاقتىدا ئۇۋاسىدىن ئالىپ باقادۇر. ياۋا ئۆردەك، قىرغۇل، غاز بۇلارنى مىلتىق بىلەن ئاتىپ ئالادۇر.

بۇغلاش ئوتتاقنىڭ بەلگىسى
 جانئۆرنىڭ ارىسىدا ئوبدان ئاۋاز بىلەن سىلايدۇرغاندا ئاۋاز بار
 ھەر ئىككى ئوبدان ئىشلىتىش ئارقىلىق تۇتۇپ تېزىگە سېلىپ ئالادۇر ۋە ئۇنى
 ئوبدان سىلايدۇرغاندا ئىككى ئوبداننىڭ قوبىپ ئوبدان ۋە ئۇنى
 ئورماندىكى ئىككى ئىككى بۇغلاش بۇغلاش بۇغلاش بۇغلاش بۇغلاش بۇغلاش
 ئىشىپ بۇغلاشنىڭ اطرافىدا بۇغلاش بۇغلاش بۇغلاش بۇغلاش بۇغلاش
 بۇغلاش بۇغلاشنى ئوزۇق غە باغلاپ قىلىپ بۇغلاش بۇغلاش بۇغلاش
 ئىشلىپ بۇغلاش بۇغلاش بۇغلاش بۇغلاش بۇغلاش بۇغلاش بۇغلاش
 ئوتراسىغا دان قويۇپ قويۇپ قويۇپ قويۇپ قويۇپ قويۇپ قويۇپ
 ئىككى چۆرەسىدە توزاقنىڭ ئۈستىدە چۈرگۈلۈپ ماڭىپ يۈرۈپ پۈتى
 قىلىنىڭ ھالقاسىغا ساپىلىپ باغلانىپ قالدۇر تومۇچۇقنى
 تۇتۇپ بۇغلاش بۇغلاش بۇغلاش بۇغلاش بۇغلاش بۇغلاش بۇغلاش
 سېغە ئوبدان ئورماندىكى تومۇچۇق بۇغلاش بۇغلاش بۇغلاش بۇغلاش
 ياندىكى خانەسىنىڭ تۆپەسى ئىشىكىگە ئوخشا ياپىلىپ قىلىپ
 ئوتتاقنىڭ ئۈستىدە كىدەك بۇغلاش بۇغلاش بۇغلاش بۇغلاش بۇغلاش
 سايراغاندا جانگالداكى تومۇچۇقلار ئاۋاز ئاڭلاپ ئۈچۈپ كېلىپ
 ئىچىگە تۈشەدۇر ئىشىك يەنە دەسلەپدە كىدەك تۇرادۇر
 شۇنداق قىلىپ تولا تومۇچۇقلارنى تۇتۇپ ئالادۇر
 بىدىنە 72) دىگەن جانئۆرنى تور قويۇپ تۇتادۇر قارا قۇچقاچ،
 ئاق قۇچقاچ، سارىق قۇچقاچ، كەكلىك، شاخ ساناغۇچ، تارانچى،
 سوفى سوفىياڭ بۇلارنى كىچىك ۋاقتىدا ئۇۋاسىدىن ئالىپ باقادۇر.
 ياۋا ئۆردەك، قىرغۇل، غاز بۇلارنى مىلتىق بىلەن ئاتىپ ئالادۇر.
 لاجىن، شۇڭقار بۇلارنىڭ بالالارنى ئۇۋاسىدىن ئالىپ باقىپ ئۆرگەتىپ ئۆردەك، غاز، قارا كەبۇتەلەرنى
 ئالدىرادۇر. قارا قۇشنىڭ بالاسىنى توشقان، كىيىك، تۈلكى، مولۇن، داۋاغان، سۈلەيسۈن شۇنداق تاغلاردا
 يۈرۈيدۇرغان يىلۋىسۇنلارنى 73) ئالدىرۇپ ئۆرگەتەدۇر. قارا قۇش، لاجىن، شۇڭقار ئوردا (ئوۋدا) ھەر نېمەنى
 ئالسا پۈتى بىلەن قارماپ ئالادۇر. ئىگەسى ئاجراتىپ ئالماغۇنچە قويۇپ بەرمەيدۇر.

ياۋا مۇرغلارنىڭ بەيانى

قارا قۇش، لاجىن 74)، كۆك سار، مۇشۇكىياپالاق، سار، جاغالمان 75) بۇلار ھەم ئۆلكۈدە يۈرۈيدۇر. تولاراق تاغلاردا يۈرۈپ تاغلارنىڭ كاۋاكلارىدا ئۇۋىلاپ، تۇخۇم قويۇپ بالا چىقارادۇر. بالالارى بىر جۇفدىن زىيادە بولمايدۇر. سار، جاغالمان بەئزىدە ئۆلكۈنىڭ ئېگىز تېرەكلەرىدە ھەم ئۇۋىلايدۇر. تۇمەسىگە جانئۆرنى تۇتۇپ يەيدۇر. بالالارىغا ھەم ئالىپ كېلىپ بېرىپ يېيىشنى ئۆرگەتەدۇر. غاز، ھانغۇق 76)، بىغىتاق،

چۇغۇندەك، ھۈدھۈد (۱۷) بۇلار ئىگىز يارلارنىڭ كاۋاڭلاردا ئۇلايدۇ. تۆمەسىگە ساس قۇرۇتى، ئۇشاق بىلىق، دان ۋە قۇرۇتلارنى تېپىپ يەپ تېرىكچىلىك قىلادۇر. بالالارى بىر جۇڧدىن زىيادە بولمايدۇ. ياۋا ئۆردەك ساسلىقىداكى يېكەنلەرنىڭ ئاراسىغا چانگا تىزىپ تۇخۇم قويادۇر. بالالارى توخانىڭكىدەك تولا بولادۇر. گوشتىنى (۱۸) يېگەلى بولادۇر. قىرغۇل جانگاللاردا دانلاپ يۈرۈيدۇر، قۇمۇشلارنىڭ ئاراسىغا ئۇۋا تىزىپ تولا كاكالايدۇر. توخانىڭ چۆجەلىرىنى ئەرگەشتۈرۈپ يۈرۈپ چوڭ قىلىپ ئۇچۇرادۇر. بۇلار تۇمشۇقى بىلەن چوقۇپ يەيدۇر، تۇمشۇقلۇق قۇش دەرلەر.

اۋا مىڭلارنىڭ بىنابى
 قۇرۇتقۇش، لايچىن، كوك، سارموشىك بايلاق، سارخانلارمان بۇلار
 ۋە دۈڭلۈك يەيدۇر، تولا قۇرۇتقۇش، تاغلا دەپ بۇرۇپ تاغلا بۇنىڭ كۈۋاڭلاردا اوللاپ
 توغۇم قويۇپ پىلا چىقارادۇر. بالالارى، چىچەك دىن، زىيادە بولمايدۇر. پىلا
 چانگلارمان بىخۇدرا دۈڭلۈكنىڭ كۆز تۈرك لاردا ۋە اۋلاي دەپ طىجە سىغىخە جا
 نوزلارنى توتۇپ بىدور پىلا تۇخۇم ۋە اۋلاي كۆلۈپ، تۈپ بىشىنى، اۋكادى
 ۋە غاز خانخۇق، بىختاق، چۈمۈندىك ھود ھود بۇلار كۆز بالىلارنىڭ
 كۈۋاڭلاردا اۋلاي دەپ طىجە سىغىخە ساس قۇرۇتقۇش، ئۇشاق، بىلىق، دان،
 ۋە قۇرۇتقۇش تىپ تىپ تىپ تىپ تىپ تىپ تىپ تىپ تىپ تىپ تىپ تىپ تىپ تىپ تىپ تىپ تىپ
 بولمايدۇر اۋا اۋرەك ساسلىق دۈڭلۈك بۇلارنىڭ ئاراسىغا چانگە تىزىپ
 قۇرادۇر. بالالارى توخۇننىڭ كۆك دېك تولا بولمايدۇر كۆشنىنى، كالى بۇلار
 تېخىل چىكىل لاردا دانلاپ بۇرۇدۇر قۇرۇش لارنىڭ ئاراسىغا اۋا قۇرۇپ
 تولا كاكالايدۇر توخۇ دېك چۈمەلارنى، اراشتۇرۇپ بۇرۇپ چوڭ قىلىپ اۋا
 بۇلار تۇمشۇق، پىلان، چوقۇپ بىدور تۇمشۇقلۇق، قۇش، دەرلەر

ئۇچارلىقنىڭ بەيانى

ئۇچارلىق جانۋارلارنىڭ بەئزىلەرى دەرەختلەردە يۈرۈيدۇر، بەئزىلەرى يەردە يۈرۈيدۇر، بەئزىلەرى يازدا كەنتلەردە يۈرۈپ قىش ۋەقتىدە ئىسسىق يۇرتلەرگە كېتىپ بالا چىقارادۇر. لەڭگەك ئېگىز تېرەكنىڭ ئاچماقغا چانگا تىزىپ بىر جۇپ بالا چىقارادۇر. غىزاسىغا ئۇشاق جانۋارلارنىڭ يىڭى ئۇچقان بالالارنى تۇتۇپ ئالىپ كېلىپ باقادۇر. قەلەندەرەك بېلىق ئالغۇچ ساسلىقىداكى يېكەنلەرنىڭ ئاراسىغا چانگا تىزىپ بىر جۇڧدىن بالا چىقارپ غىزاسىغا ساسنىڭ قۇرۇتلارنى ئۇشاق بېلىقلارنى تۇتۇپ بېرىپ، چوڭ چوڭ بولغاندا ئۇچۇرۇپ كېتەدۇر. تۈرۈمتاي، تۇرۇلغا، كاككۇك، غورۇلاي قارا قۇچقاچ، سوفى سوفيياڭ، شاخ ساناغۇچ، سۈندۈك، جىگدىچۈك، قالۇغاچ، تومۇچۇق، تارانچا، سېغىزخان، تام تارانچىسى، سېرىق قۇچقاچ، تۇرۇلغا، توغاي، جىتىلداغاق، بىدىنە، چۇلاڭ توغاي، چاخچى بۇ قىسىم جانۋارلار دەرەختلارنىڭ، ئوتلارنىڭ ئاراسىغا چانگا تىزىپ

اۋجارلىق لارنىڭ بىنابى
 اۋجارلىق جانۋارلارنىڭ بىخۇنلارنىڭ درختلاردا بۇرۇدۇر بىخۇنلارنىڭ بىر
 بۇرۇدۇر بىخۇنلارنىڭ يازدا كەنتلەردە يۈرۈپ قىش ۋەقتىدە ئىسسىق يۇرتلەرگە كېتىپ
 پىلا چىقارادۇر. كۆك، كۆز تۈرك، ئېلىماقنىڭ چانگە تىزىپ چىچەك پىلا چىقا
 رادۇر غىزاسىغا ئۇشاق جانۋارلارنىڭ بىخۇن، اۋجتاز، بالالارنى، تۇتۇپ ئالىپ
 كېلىپ باقادۇر تىلنىڭ بىلىق، ئالغۇچ ساسلىقىداكى، بىكار لارنىڭ ئاراسىغا
 چانگە تىزىپ بىر جۇڧدىن بالا چىقارپ غىزاسىغا ساسنىڭ قۇرۇتقۇش
 ئۇشاق بىلىق لارنى تۇتۇپ بۇرۇپ چوڭ بولغاندا ئۇچۇرۇپ كېتادۇر تۈرۈ
 تاي، تۇرۇلغا، كاك كوك غورۇلاي، قارا قۇچقاچ، سوفى، سۈندۈك، شاخ ساناغۇچ
 سۈندۈك، جىگدىچۈك، قالۇغاچ، تومۇچۇق، تارانچا، سېغىزخان، تام تارانچىسى، سېرىق
 قۇچقاچ، تۇرۇلغا، توغاي، جىتىلداغاق، بىدىنە، چۇلاڭ توغاي، چاخچى بۇ قىسىم جانۋار
 لار دەرەختلارنىڭ، ئوتلارنىڭ ئاراسىغا چانگە تىزىپ تىپ تىپ تىپ تىپ تىپ تىپ تىپ تىپ تىپ تىپ تىپ تىپ تىپ
 چوقۇپ قويۇپ پىلا چىقارادۇر غىزاسىغا قۇرۇتقۇش، چىچەك لارنى تۇتۇپ
 ئالىپ كېلىپ بۇرۇپ باقادۇر. بالالارى، اۋجتاز، اراشتۇرۇپ بۇرۇپ چىچەك
 بىشىنى، اۋكادى، كۆشنى، دۈڭلۈك، كۆشنى، دۈڭلۈك، چوقۇپ بىدور
 اۋا تاراڭدۇر، ئايلىپ كېتىپ بۇلاڭ، درختلارنىڭ چانگە تىزىپ چىقارادۇر
 لار دەرەختلەرگە كېتىپ بۇرۇپ باقادۇر چانگا تىزىپ بۇ قىسىم جانۋارلار
 دەپ مەنى تاغلا دەپ قۇرۇدا دۈڭلۈك بۇرۇپ بۇرۇپ، كۆز، اۋكادى، تاغلا بۇنىڭ كۈۋاڭلاردا
 كۆز، درختلەرگە چانگە تىزىپ توغۇم قويۇپ بىر جۇڧدىن بالا چىقارادۇر غىزاسىغا اۋكادى
 ھود لارنىڭ تاپ لارنى، دان، قۇرۇتقۇش، قۇرۇتقۇش، پىلا كىسىلارنىڭ لارنى، بىدور
 بۇلار تۇمشۇق، پىلان، چوقۇپ بىدور بۇلارنى تۇمشۇقلۇق، جانۋار دەلەر

تەخمىنەن ئىككى جۇف ياكى ئۈچ جۇف تۇخۇم قويۇپ بالا چىقارادۇر. غىزاسىغا قۇرۇت، چېكەتكۈ⁽⁷⁹⁾، پاشا، چېبىنلارنى⁽⁸⁰⁾ تۇتۇپ ئالىپ كېلىپ بېرىپ باقادۇر. بالالارى ئۇچقاندا ئارقاسىدا ئەرگەشتۈرۈپ يۈرۈپ ھەم يېيىشنى ئۆرگەتەدۇر. كاتتا بولغاندا ئەرگەك تىشىلارى بىر-بىرلەرى بىرلە جۇفلاشىپ ئاتا-ئانالاردىن ئايرىلىپ كېتىپ بۆلەك دەرەختلەرگە چانگا تىزىپ تۇخۇم چىقارادۇر. كۈز ۋەقتىدا ئىسسىق يۇرتلارگە كېتىپ ياز بولغاندا يەنە يېنىپ كېلەدۇر. قارغا يازدا سوغاقراق يەردە يەئنى تاغلاردا قىشدا ئۆلكۈد يۆتكۈلۈپ يۈرۈپ كۈن ئۆتكۈزەدۇر. تاغلارنىڭ كاۋاكلارىدا ۋە ئىگىز دەرەختلەرگە چانگا تىزىپ تۇخۇم قويۇپ بىر جۇف بالا چىقارادۇر. غىزاسىغا ئۆلگەن ھەيۋانلارنىڭ تاپلارنى ۋە دان، قۇرۇت، قوڭغۇز، پاقا، كەسلەنچۈكلەرنى يەيدۇر. بۇلار تۇمشۇقى بىلەن چوقۇپ يەيدۇر. بۇلارنى تۇمشۇغلۇق جانۋار دەرلەر.

يەشمىسى

ۋەھشى ھايۋانلارنىڭ بايىنى

شىر كۈچلۈك يىرتقۇچ ھايۋاندۇر. ئۇنىڭ كۆكى كەڭ، بېشى چوڭ، گەدىنى يوغان، ياللىق ۋە ھەيۋەتلىك. دەرەخلىك جاڭگاللاردا يۈرىدۇ. شىرنى «بەبر» مۇ دەيدۇ. ھەممە يىرتقۇچ جانىۋارلار ئارىسىدا كۈچلۈك بىر ۋەھشى ھايۋاندۇر. بىر مۆتىۋەر سودىگەر ئېيتتىكى: «بىزنىڭ بىر تۆگە لايدا پېتىپ قېلىپ، ئون ئادەم ئولتۇرۇپ چىقىرىۋالدىمۇ، شۇنىڭ بىلەن ئاخشىمى يېتىپ سەھەر قوپۇپ قارىساق لايدىن يىگىرمە قەدەم نېرىدا بىر دەرەخ بار ئىكەن. تۆگە ئاشۇ دەرەخ ئۈستىدە تۇرىدۇ. لاينىڭ قېشىغا بېرىپ قارىساق، بىر شىرنىڭ ئىزى بار ئىكەن». شىر (ياكى بەبر) تۆگە، ئات، قوتاز، كالىغا ئوخشاش نەرسىلەرنىمۇ تۇتۇپ يەيدۇ. يەنە بىر خىلنى يولۋاس (ياكى بارس) دەپ ئاتايدۇ. يولۋاس شىردەك يوغان ئەمەس، بەستى شىردىن كىچىكرەك، شەكلى مۈشۈككە ئوخشايدۇ، ئەمما بۇ ھايۋانمۇ قانخور ھايۋاندۇر. شىر يېگەن ھەرقانداق نېمىنى ئۇمۇ ئېلىپ يەيدۇ. يەنە بىر خىلى يولۋاس تۈرىدىكى بىر ھايۋان بار بولۇپ، ئۇنى پارسچىدا «يۈز» دەپ ئاتايدۇ. بۇمۇ بىر ۋەھشى ھايۋاندۇر. ئۆزى چوڭۇر ئاتتەك ئاق، ئۈستى يۇمىلاق قارا گۈللۈك، بۇ كۈنلەردە ئۇنىڭ تېرىسىنى قىرىق - ئەللىك سەرگىچە ھىندىستان سودىگەرلىرى ئالىدۇ. ئۇنىڭ ئىككى كۈچۈكىنى گېنېرال مالز جانابلىرىنىڭ ۋاقتىدا چىنباغقا تىرىك كەلتۈرگەنىدى. ئادەم قېشىغا كەلسە، دەرھال چاپان ئۈستىدىن ئادەمنىڭ يوتىسىغا ئېغىز سالغاننى كۆردۈم. مۇشۇنىڭدىن ساپسېرىق بىرنى شامى داموللا دېگەن ئادەم تېپىپ مەھكەم چوڭ بىر ياغاچ قەپەستە باققانىدى. ئۇنى مەنمۇ كۆرگەنىدىم، ئۇ مۈشۈك شەكلىدە، قارا، كۆك ھەر خىل رەڭدە ئىدى. يەنە بىر خىل يىرتقۇچ ھايۋان بۇرىدۇر. ئۇنىڭ رەڭگى قومۇش كۆكۈدەك كۆك رەڭدە، قومۇش كۆكى سارغۇچ بولغاندا بۇرىنىڭ رەڭگىمۇ قومۇشقا ئوخشاش بولىدۇ.

ئۆي ھايۋانلىرىنىڭ بايىنى

تۆگە بىر ئۆي ھايۋىنى بولۇپ، قانائەتلىك، ئۈسسۈزلۈققا چىداشلىق، ئاز يەپ، ئېغىر يۈك كۆتۈرىدىغان ياۋاش ھايۋان. ئەمما، ئۇ ئىنتايىن ئاداۋەتچى ھايۋان بولۇپ، بىر كىشىدىن تاياق يېگەن بولسا ئىنتىقام ئالىدۇ. ئۇنىڭ نارلىرى (ئەرگەكلىرى) قىش كۈنى چىللىدە بۇغرىسىغا كىرىپ ئېغىزىدىن كۆپۈك

چىقىرىپ قۇيرۇقىغا سىيىپ، ئۈچىسىغا تاشلاپ مەستتەك بولۇپ بىر نەرسە يېمەيدۇ. تاكى بۇغرىلىقىدىن چىقىپ بولغۇچە بەك خەتەرلىك بولۇپ قالىدۇ. يەنە بىر ئۆي ھايۋانى ئاتتۇر. ئۇنىڭ ياخشىسىنىڭ باھاسى ئىنتايىن قىممەت. يەنە بىرى قېچىردۇر، قېچىرمۇ قىممەت باھالىق بىر ھايۋاندۇر. بەزى قېچىرغا تۆت يۈز جىڭ يۈك ئارتسا بېلىنى ئەگمەي ماڭىدۇ. ئات قايسى خىزمەتنى قىلسا، قېچىرمۇ شۇنى قىلىدۇ. يەنە بىر ھايۋان ئېشەك بولۇپ، ھەم مىنگىلى، ھەم تاغار ئارتقىلى بولىدۇ. ياز كۈنلىرى چىداشلىق، ئەمما سوغۇققا ئاجىزراق، ئاساسەن دېھقانلارغا كۆپرەك لازىم بولىدۇ. يېمىكى ئاز، ئىشى چوڭ. يەنە بىرى قوتازدۇر، تۈزلەڭدە ئىسسىققا ئاجىز، ئوتلايدىغان يېرى تاغ ئۈستىدە بولۇپ، نەدە قار ۋە مۇز بولسا شۇ يەردە ئوتلايدۇ. تاغ - داۋانلاردىكى ئات، قېچىر، ئېشەك ماڭالمىدىغان يەردە ئاسانلا يۈك كۆتۈرۈپ ماڭىدۇ. يەنە بىرى كالىدۇر، كالا ناھايىتى پايدىلىق بىر ھايۋاندۇر. يېمىكى باشقا ھايۋانلاردىن كۆپرەك. سۈت، قايماق، مەسكە، شۇبۇ دېگەندەك نەرسىلەرنى چىقىرىدۇ. ئەركەكلىرىنى بۇقا دەيدۇ. ئۇلارنى كەستۈرۈپ ئاختا قىلىپ ئۆي دەيدۇ. دېھقانچىلىقنىڭ ئىشلىرىغا كالا بولمىسا تەس بولىدۇ. دېھقانلار قوش ھەيدەش، خامان تېپىش دېگەنلەرنىڭ ھەممىسىنى كالا بىلەن قىلىدۇ. يەنە بىرى قويدۇر. قوي بەك پايدىلىق بىر ھايۋاندۇر. ئۇنىڭ يۇڭى، مايىقى ۋە سۈت - قايماقلىرى بەك پايدىلىق، ئۆزى ياۋاش بىر ھايۋاندۇر. يەنە ئۆچكىمۇ پايدىلىق ھايۋاندۇر، ئۇنىڭ سۈتى ئوبدان، تېرىسىدىن قىرىم چىقىدۇ. يۇڭى تىۋىت، چۈپۈرنىڭ تېگىدە تىۋىت بار، ئۇنى قىممەت باھالىق شال قىلىدۇ. چۈپۈرنى ئارغامچا قىلىدۇ. ئەمما، ئۆچكە ئايىغى سۈيۈك، بىر يەردە تىنمايدىغان بىر ھايۋاندۇر. يەنە بىرى ئىتتۇر، ئۇنى ئادەملەر باقىدۇ. ئىت ئۆيگە يات ئادەملەرنى كىرگىلى قويمايدۇ. ئۆزى قانائەتلىك ھايۋان بولۇپ، سوغۇققا چىداشلىق، ھەرقانچە ئاچ قالسىمۇ ئىگىسىنى تاشلاپ كەتمەيدۇ. ئىت ۋاپادار ھايۋاندۇر، ئىگىسى نەگە بارسا، ئۇمۇ شۇ يەرگە بارىدۇ. ئۆي ھايۋانلىرىدىن بىرى مۈشۈكتۇر. مۈشۈك ئۆيگە كۆندۈر، مۈشۈك ئىگىسى شۇ ئۆيدىن كۆچۈپ كەتسە، مۈشۈك كۆچۈپ بارغان يەردە تۇرماي ئەسلىدىكى ئۆيدە قالىدۇ. شۇ توغرىلۇق مۇنداق بىر تەمسىل بار: «مۈشۈك ئۆي بىلەن، ئىت ئىگىسى بىلەن». مۈشۈكنىڭ پايدىسى ئۇ چاشقانىنى يوقىتىدۇ. مۈشۈك بار ئۆيگە چاشقان يېقىن كەلمەيدۇ. تاغار، خۇرجۇن - قاچا چاشقاندىن سالامەت قالىدۇ.

يەنە ئۇچارلىق ئۆي ھايۋانلاردىن توخۇ بار، بۇمۇ بەك كۆپىيىدىغان پايدىلىق ھايۋاندۇر. يەنە ئورۇس (كۈركە توخۇ) توخۇسى بار، توخۇ توخۇمى ياخشى نەرسە، بىر توخۇ ھەر كۈنى بىر توخۇم تۇغۇپ بەك تېز كۆپىيىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئادەملەر توخۇنى توخۇم ئۈچۈن باقىدۇ. يەنە بىرى ئۆردەكتۇر. بۇمۇ توخۇدەك توخۇم تۇغىدۇ. يەنە بىرى غازدۇر، ئۇمۇ ھەم توخۇم تۇغىدۇ. ئۆردەك، غاز سۇ بويىدا ۋە ياكى كۆل بويىدا تۇرىدۇ. ئۇنىڭ تۇخۇملىرىنى توخۇغا باستۇرىدۇ. تۇخۇمىنى توخۇ چىقىرىدۇ. يەنە بىرى كەكلىكتۇر، ئۇنى سوقۇشتۇرۇش، سايىرىتىش ئۈچۈن قەپەستە باقىدۇ. يەنە بىرى بۆدۈنە ياكى ۋىتۋالاق بولۇپ، ئۇنىمۇ سايىرىتىش ئۈچۈن باقىدۇ. يەنە بىر ئىلى تورغىيى، ئۇنى سايىرىتىش ئۈچۈن باقىدۇ، ياخشى سايىرايدىغىنىنىڭ قىممىتى چوڭ بولۇپ، بىرىنى يۈز سەرگىچە ئالىدۇ. يەنە بىر خىل تورغاي بار، ئۇنى سويىتورغاي دەيدۇ، ئۇنىمۇ قەپەسكە سېلىپ باقىدۇ. ئۇنىڭ بېشىدا ھۆپۈپنىڭ تاجىدەك تاج بار. ئوبدان سايىرايدىغىنىنى تۆت - بەش سەرگىچە ئېلىپ باقىدۇ. يەنە قارا قۇشقاچ، تۆمۈرچۈك، سېرىققۇشقاچ، شاتۋى، مىنا، تۈرۈلغۈلارنى باقىدۇ. تۆمۈرچۈك ئىككى خىل بولىدۇ، بىرى تاغ تۆمۈرچۈكى، يەنە بىرى ئۆي تۆمۈرچۈكى، ھەر ئىككىلىسىنى باقىدۇ. يەنە ساي سېغىزخاننىمۇ باقىدۇ، ئۇنىڭدىن باشقا يەنە تاغ قاغىسىنىمۇ باقىدۇ. ئادەم كۆندۈرىدىغان جانىۋارلار ئارىسىدا كەپتەر ئۈچۈپ بېرىپ يەنە كېلىدۇ. ئادەم ئارىسىدا يۈرىدىغان جانىۋارلار پاختەك، قاغا، قارلىغاچ، ئاققۇشقاچ، كاككۇك، سويىسوپىياڭ قاتارلىقلار.

سارنى كىشىلەر ئوۋ ئۈچۈن باقىدۇ. قارا قۇش، قارچىغا، لاجىن شۇڭقار، قۇيغۇر (قۇرغۇي)، تۈرۈمىتايلىرىنى شىكار ئۈچۈن باقىدۇ.

كومىشارلىق ھايۋانلارنىڭ بايىنى

پىل، يولۋاس، شىر، ئارسلان، ئەسرە، ئېيىق، توڭگۇز، كىرپە، داۋىغان، مولۇن، مۈشۈك، چاشقان، تۈلكە، تۆگە، قېچىر، ئات، ئېشەك، كالا، قوي، ئۆچكە، توشقان، قۇلان، كېيىك، بۇغا، غۇلجا، قوتاز، مايمۇن قاتارلىق ھايۋانلارنىڭ بۇرىنىنى «كومىشار» دەيدۇ.

جانىۋارلارنىڭ ئاۋازى

ئات كىشىنىدۇ (كىشىنىمەك)، كالا مۆرىدۇ (مۆرىمەك)، قوي ۋە ئۆچكە مەرەيدۇ (مەرىمەك)، ئېشەك ھاڭرايدۇ (ھاڭرىماق).
 ئىت قاۋايدۇ (قاۋىماق)، مۈشۈك مىرقىرايدۇ (مىرقىرماق)، بۆرە ھۇۋلايدۇ (ھۇۋلىماق)، يولۋاس ئازنايدۇ (ئازنىماق)، ئىتىنى ئۇرسا غىڭشىيدۇ (غىڭشىماق)، قورسىقى ئاچسا ھۇۋلايدۇ (ھۇۋلىماق).
 كاككۇك، سوپىسوپىياڭ، ھۆپۈپ قىچقىرىدۇ (قىچقىرماق)، تورغاي، قارقۇشقاچ، ئاققۇشقاچ، سېرىققۇشقاچ، شاتۇتى، تومۇچۇق سايرايدۇ (سايرىماق)، ئاققۇشقاچنى جىۋىلدايدۇمۇ دەيدۇ (جىۋىلدىماق)، قاغا، پاختەكنى قىچقىرىدۇ دەيدۇ. توخۇ چىللايدۇ (چىللىماق)، كەپتەر ئۈنلەيدۇ (ئۈنلىمەك)، بۆدۈنە سايرايدۇ (سايرىماق)، تۇرۇلغۇ قىچقىرىدۇ (قىچقىرماق)، غاز ۋارقىرايدۇ (ۋارقىرماق)، سېغىزخان قىچقىرىدۇ (قىچقىرماق)، چىۋىن، پاشا ۋىڭىلدايدۇ (ۋىڭىلدىماق)، ھەرە، كۆكۈيۈن غوڭۇلدايدۇ (غوڭۇلدىماق)، پاقا كۈركىرايدۇ (كۈركىرماق)، سالما چىكىلدايدۇ (چىكىلدىماق)، ھەرە قۇش قىچقىرىدۇ (قىچقىرماق)، چاشقان ۋىچىلدايدۇ (ۋىچىلدىماق)، تۇخۇمى يوق توخۇ روڭۇلدايدۇ (روڭۇلدىماق). لېكىن، توخۇ تۇغۇپ بولۇپ ۋاتاقلايدۇ (ۋاتاقلىماق).

ھايۋانلارنىڭ بالىلىرىغا مەنسۇپ قائىدىلەر

- تۆگە بوتىلايدۇ — تۆگە بالىسى بوتىلاق (بوتىلماق)
- ئات قۇلانلايدۇ — قۇلان (قۇلانلىماق)
- كالا موزايلدايدۇ — موزاي (موزايلىماق)
- ئېشەك تەخەيلەيدۇ — تەخەي (تەخەيلىمەك)
- قوي قوزىلايدۇ — قوزا (قوزىلىماق)
- ئۆچكە ئوغلاقلايدۇ — ئوغلاق (ئوغلاقلىماق)
- مۈشۈك ئاسلانلايدۇ — ئاسلان (ئاسلانلىماق)
- ئىت كۈچۈكلەيدۇ — كۈچۈك (كۈچۈكلىمەك)

قانائىلىق جانىۋارلارنىڭ بالىلىرىغا مەنسۇپ قائىدىلەر

توخۇ چۈجىلەيدۇ — چۈجە (چۈجىلىمەك)

كەپتەر باچكىلايدۇ — باچكا (باچكىلىماق)

باشقا جانىۋارلارنىڭ بالىلىرىنىڭ ئىسىملىرى بالا چىقىرىش بىلەن مۇناسىۋەتلىكتۇر. قۇشلاردىن تارتىپ ئاققۇشقاچقىچە ھەممە ئۇچار قۇشلار بالا چىقىرىش بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، ئۇلار چاڭگا تىزىپ تۇخۇم تۇغۇپ بالا چىقىرىدۇ. ئۇلارنىڭ بالىلىرى چۈجە ياكى «باچكا» دەپ ئاتالماي، «بالا» دەپ ئاتالغانىكەن.

ھايۋان كېسەللىكلىرىنىڭ بايانى ۋە تۇغۇتنىڭ بايانى

ھايۋانلارنىڭ تۇغۇت ئەھۋالىنى ھېچكىم بىلمەيدۇ. ئۇلار تۇغىدىغان چاغدا يېتىپ — قويۇپ تۇغىدىغان بولۇپ، بۇ ھالىتى ئىنسانلارنىڭ ئەكسىچە بولىدۇ. ھايۋانلارنىڭ تۇغۇتى ئوڭاي بولىدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلارغا تۇغۇت ئانىسى كېرەك بولمايدۇ. ھايۋانلارنىڭ ئىگىسى ئېغىل — قوتانلارغا كىرىپ، ئۇلارنىڭ تۇغقانلىقىنى بايقايدۇ. ئادەتتە ئاتلار كۆپىنچە «ناخۇن» كېسىلى بولىدۇ. بۇ كېسەل ئاتنىڭ بۇرنىدا ۋە كۆزىدە بولىدۇ. «ناخۇن» پارسچە سۆز بولۇپ، «تىرناق» دېگەنلىك بولىدۇ. ئاتنىڭ كۆزىنىڭ جىيەك تەرىپى ۋە بۇرنىنىڭ تۆۋەن تەرىپى، كومشارنىڭ يۇقىرى تەرىپىدە قاتتىق كۆمۈرچەك بىر نەرسە پەيدا بولىدۇ. بۇ كېسەل ئاتنىڭ ئىككى يېرىگە پەيدا بولغاندا ئاتنىڭ قورسىقى ئېسىلىپ ئاتنى ناھايىتى بىئارام قىلىدۇ، لېكىن كۆزىگە چىققىنى بەك خەتەرلىك. كۆمۈرچەك كۆزگە چىققاندا ئاتنىڭ كۆزى سارغىيىپ، بەزىدە شۇ كېسەل بىلەن ئۆلىدۇ. ئەگەر ئاقراق بولسا ئۈستىرا بىلەن ۋاقتىدا ئېلىۋەتسە قورسىقىنىڭ ئېسىكى يېنىپ ساقىيىدۇ. يەنە بىر خىل كېسەل ئاتنىڭ پۈتىدا پەيدا بولىدۇ. ئۇ دەسلەپتە قاقاچتەك كېپەكلىشىپ، كېيىن يامانراق بولغاندا ئات پۈتىنى باسالمايدۇ. دەسلەپتە زاغۇن يېغىنى داغلاپ ئاپتاپقا ئېلىپ چىقىپ ياغلىسا ساقىيىدۇ. يەنە بىرى ماڭقا — پوتلا كېسەللىكى بولۇپ، بۇ خەتەرلىك كېسەلدۇر، (بۇ كېسەل) ئۆپكىگە چۈشۈپ ئۆلتۈرىدۇ. يەنە بىرى ئاقساقىدۇر. بۇ تۆت ئەيمىنىڭ بىرى ناخۇن، ئىككىنچىسى شۆەر، ئۈچىنچىسى ماڭقا، تۆتىنچىسى توكۇر، بۇ ئەيمىنلەرنىڭ بىرەرسى بولغان ئاتنى ھېچكىم ئالمايدۇ (بىلمەي ئالغان بولسا) قايتۇرىدۇ.

قۇشلارنى تۇتماقنىڭ بايانى

جانىۋارلارنىڭ ئارىسىدا ياخشى سايرايدىغانلىرىنى تۇتۇپ قەپەسكە سولاپ باقىدۇ. ئىلى تورغىيى ياخشى سايرايدۇ، ئۇنى دانلايدىغان يەرگە دان چېچىپ قويۇپ، دانغا ئوبدان ئۆگەنگەندە ئىنچىكە ياغاچنى يۇمىلاق ئېگىپ تۇزاق ئېتىدۇ. قىلنى ئىنچىكە ئېشىپ ياغاچنىڭ ئەتراپىغا باغلاپ ئوتتۇرىسىغا قوزۇق قېقىپ، يىپ بىلەن تۇزاقنى قوزۇققا باغلاپ، قىلنىڭ ئۈچىنى ھالقا قىلىپ، توپا بىلەن ھالقىنى يېرىم كۆمۈپ ياغاچ تۇزاقنىڭ ئوتتۇرىسىغا دان قويۇپ قويدۇ، تۇزاق كۆمۈلۈپ تۇرىدۇ. تورغاي داننىڭ ئەتراپىدا تۇزاقنىڭ ئۈستىدە چۆرگۈلەپ مېڭىپ يۈرۈپ پۈتى يۈرىدىغان يىلۋىسۇنلارنى ئالدۇرۇپ ئۆگىتىدۇ. قارقۇش، لاچىن، شۇڭقارلار ھەرقانداق نېمىنى ئالسا پۈتى بىلەن قاماپ ئالىدۇ. ئىگىسى ئاجرىتىپ ئالمىغۇچە قويۇپ بەرمەيدۇ.

ياۋا قۇشلارنىڭ بايانى

قارقۇش، لاچىن، كۆكسار، مۈشۈكياپىلاق، سار، جاغالىمانلار كەنتلەردىمۇ يۈرىدۇ. لېكىن، تولىراق

تاغلاردا يۈرۈپ تاغلارنىڭ كاۋاكلىرىدا ئۇۋىلاپ، تۇخۇم تۇغۇپ بالا چىقىرىدۇ. بالىلىرى بىر جۈپتىن زىيادە بولمايدۇ. سار، جاغالىمان بەزىدە كەنتلەرنىڭ ئېگىز تېرەكلىرىدىمۇ ئۇۋىلايدۇ. يېمىكىگە جانىۋارلارنى تۈتۈپ يەيدۇ. بالىلىرىغىمۇ يېيىشنى ئۆگىتىدۇ. غاز، ھاڭغۇق، بىغىرتاق، چۇغۇندەك، ھۆپۈپلەر ئېگىز يارنىڭ كاۋاكلىرىدا ئۇۋىلايدۇ. يېمىكىگە سزالىق قۇرتى، ئۇششاق بېلىق، دان ۋە قۇرتلارنى تېپىپ يەيدۇ. بالىلىرى بىر جۈپتىن زىيادە بولمايدۇ. ياۋا ئۆردەك سزالىقتىكى يېكەنلەرنىڭ ئارىسىغا چاڭگا تىزىپ تۇخۇم تۇغىدۇ. بالىلىرى توخۇننىڭكىدەك كۆپ بولىدۇ. گۆشنى يېگىلى بولىدۇ. قىرغاۋۇل جاڭگاللىرىدا دانلايدۇ، قومۇشلارنىڭ ئارىسىغا ئۇۋا تىزىپ نۇرغۇن تۇخۇم تۇغىدۇ. توخۇننىڭ چۈجىلىرىنى ئەگەشتۈرۈپ يۈرۈپ چوڭ قىلىپ ئۇچۇرىدۇ. بۇلار تۇمشۇقى بىلەن چوقۇپ يېگەچكە تۇمشۇقلۇق جانىۋار دېيىلىدۇ.

ئۇچار قۇشلارنىڭ بايىنى

ئۇچار قۇشلارنىڭ بەزىلىرى دەرەخلەردە يۈرىدۇ، بەزىلىرى يەردە يۈرىدۇ، بەزىلىرى يازدا كەنتلەردە يۈرۈپ قىش ۋاقتىدا ئىسسىق يۇرتلارغا كېتىپ بالا چىقىرىدۇ. لەيلەك ئېگىز تېرەكنىڭ ئاچىمىقىغا چاڭگا تىزىپ بىر جۈپ بالا چىقىرىدۇ. غىزاسغا ئۇششاق جانىۋارلارنىڭ يېڭى ئۇچقان بالىلىرىنى تۈتۈپ كېلىپ باقىدۇ. قەلەندىرەك بېلىقئالغۇچ سزالىقتىكى يېكەنلەرنىڭ ئارىسىغا چاڭگا تىزىپ، بىر جۈپتىن بالا چىقىرىپ غىزاسغا سزالىقنىڭ قۇرتلىرىنى، ئۇششاق بېلىقلارنى تۈتۈپ بېرىپ چوڭ بولغاندا ئۇچۇرۇپ كېتىدۇ. تۈرۈمتاي، تۈرۈلغا، كاككۇك، غورۇلاي، قارا قۇشقاچ، سوپىسوپىياڭ، شاخسانغۇچ، سۈندۈك، جىگدىچۈك، قارلىغاچ، تومۇچۇق، تارانچى، سېغىزخان، تام تارانچىسى، سېرىققۇشقاچ، تۈرۈلغا، تورغاي، جىتىلدىغاچ، بۆدۈنە، چۇلاڭ تورغاي، شاخچى دېگەندەك جانىۋارلار دەرەختلەرنىڭ، ئوتلارنىڭ ئارىسىغا چاڭگا تىزىپ تەخمىنەن ئىككى جۈپ ياكى ئۈچ جۈپ تۇخۇم تۇغۇپ بالا چىقىرىدۇ. غىزاسغا قۇرت، چېكەتكە، پاشا، چىۋىنلارنى تۈتۈپ كېلىپ بالىلىرىغا بېرىپ باقىدۇ. بالىلىرى ئۇچقاندا ئارقىسىغا ئەگەشتۈرۈپ يۈرۈپ يېيىشنى ئۆگىتىدۇ. چوڭ بولغاندا ئەركەك - چىشىلىرى بىر - بىرى بىلەن جۈپلىشىپ ئاتا - ئانىلىرىدىن ئايرىلىپ كېتىپ باشقا دەرەخلەرگە چاڭگا تىزىپ تۇخۇم چىقىرىدۇ. كۈز ۋاقتىدا ئىسسىق يۇرتلارغا كېتىپ ياز بولغاندا يەنە يېنىپ كېلىدۇ. قاغا يازدا سوغۇقراق يەردە، يەنى تاغلاردا، قىشتا كەنتكە كېلىپ يۆتكىلىپ يۈرۈپ كۈن ئۆتكۈزىدۇ. تاغلارنىڭ كاۋاكلارىدا ۋە ئېگىز دەرەخلەرگە چاڭگا تىزىپ تۇخۇم تۇغۇپ بىر جۈپ بالا چىقىرىدۇ. غىزاسغا ئۆلگەن ھايۋانلارنىڭ (تاپلارنىڭ) گۆشلىرىنى ۋە دان، قۇرت - قوڭغۇز، پاقا، كەسلەنچۈكلەرنى يەيدۇ. بۇلار تۇمشۇقى بىلەن چوقۇپ يەيدۇ، شۇڭا بۇلار تۇمشۇقلۇق جانىۋار دېيىلىدۇ.

ئىزاھاتلار:

- ⑥ مۇتەبەر — مۆتۈەر، ياشانغان
- ⑦ ئايتتىكى — ئېيتتىكى
- ⑧ تېۋە — تۆگە
- ⑨ قايلاساق — قارساق
- ⑩ بەبەر — شىر

- ① ھەيۋان — جانلىق، ھايۋان
- ② كۈچلۈك — كۈچلۈك
- ③ گەردەن — گەدەن
- ④ ھەببەتلىك — ھەببەتلىك
- ⑤ دەرەختلىق — دەرەختلىك

- ① يولبارس — يولۋاس
 ② يىڭىچىكە — ئىنچىكە
 ③ خۇنخار — گۆشخور، قانخور
 ④ ھەر نېمەكى — ھەر نېمىنى، ھەرقانداق نەرسىنى
 ⑤ ھىندۇستان — ھىندىستان
 ⑥ گەنىرىل مالىز ساھىب — گېنىپرال مالىز
 جانابلىرى، بۇ كىشى مىنگو دەۋرىدىكى ئەنگلىيەنىڭ
 قەشقەردە تۇرۇشلۇق كونسۇل خادىمى.
 ⑦ چىنى باغ — ھازىرقى قەشقەر چىنىباغ، بۇ جاي مىنگو
 دەۋرىدە چەت ئەل كونسۇلخانىسى جايلاشقان ئورۇن بولغان.
 ⑧ ساق سارىق — ساپسېرىق
 ⑨ شامى داموللا — قەشقەر خانلىق مەدرىسەسىنىڭ
 مۇددەرىسىلىرىدىن بىرى.
 ⑩ مۇھكەم — مەھكەم
 ⑪ ئۆلكۈ ھەيۋان — ئۆلكە ھايۋى، ئۆي ھايۋىنى،
 مەھەللە ھايۋىنى
 ⑫ گىنەچى — ئاداۋەتچى
 ⑬ چىللە — تۆتىنچى ئاي
 ⑭ قاچىر — قېچىر
 ⑮ خورەك — يېمەكلىك، يەم - خەشەك
 ⑯ تەرس — تەس، قىيىن
 ⑰ فائىدەلىق — پايدىلىق
 ⑱ قىرىم — قىرىم، خۇرۇم
 ⑲ شال — يۇڭدىن توقۇلغان قېلىن تىۋىتلىق رومال
 ⑳ ئاغرامچى — ئارغامچا
 ㉑ ساچقان — چاشقان
 ㉒ يوقالماق — يوقاتماق
 ㉓ خورجىن — خۇرجۇن
 ㉔ غولدايدۇرغان — كۆپىيىدىغان
 ㉕ ئورۇس توخى — كۈركە توخۇ
 ㉖ كاكالماق — تۇخۇم تۇغماق، تۇخۇم قۇيماق
 ㉗ بوسۇرماق — تۇخۇم باستۇرماق
 ㉘ بىدەنى — بۆدۈنە
 ㉙ سارايدۇرغان — سايرايدىغان
 ㉚ مېنا — قاغىنىڭ بىر تۈرى
 ㉛ تېمۇرچۇق — تومۇچۇق
 ㉜ ساغىزخان — سېغىزخان
 ㉝ كەبۈتەر — كەپتەر
 ㉞ فاختەك — پاختەك
 ㉟ قارغا — قاغا
- ④6 قالۇغاچ — قارلىغاچ
 ④7 قۇيغۇر — قۇرغۇي
 ④8 باقى — باشقا
 ④9 ئىسىم — ئات، نام، ئاتاق، ئىسىم
 ⑤0 تەسنىپ قىلماق — تۈرگە ئايرىماق
 ⑤1 كەيغىيەت — كەيپىيات، ھالەت
 ⑤2 نىھايەت — ناھايىتى
 ⑤3 خىلاق — ئەكىسى
 ⑤4 خۇداۋەندە قادىر ھەكىم ئەلەل ئىتلاق —
 ھەممىگە قادىر خۇدا
 ⑤5 قايلا دايە ئىنگە — قارايدىغان تۇغۇت ئانىسى
 ⑤6 مەرتەبە — قېتىم، رەت
 ⑤7 ۋاقت بولماق — سادىر بولماق، شۇنداق بولماق
 ⑤8 قادىرى ئادىل ھەكىم ئەلەل ئىتلاق — ھەممىگە
 پۈتۈنلەي قادىر
 ⑤9 ئارز — يۈز بەرمەك
 ⑥0 تۆبەن — تۆۋەن
 ⑥1 كامشۇ — كوشار، بۇرۇن
 ⑥2 ئەسىلىپ — ئېسىلىپ
 ⑥3 دەرمەھەل — دەرھال
 ⑥4 كەفەكلەنىپ — كېپەكلەشىپ، كېپەكلەنىپ
 ⑥5 ئاقتاب — كۈن نۇرى، ئاپتاپ
 ⑥6 ئەفزەل — ئەۋزەل
 ⑥7 ساچىپ — چېچىپ
 ⑥8 يىڭىچىكى — ئىنچىكە
 ⑥9 نىسفىنى — يېرىمىنى
 ⑦0 خنە — ئۆي
 ⑦1 جانگالداكى — جاڭگالدىكى
 ⑦2 بىدىنە — بۆدۈنە
 ⑦3 يىلۋىسۇن — يىلپىز
 ⑦4 لاچىن — لاچىن
 ⑦5 جاغالىمان — بىر خىل ياۋا قۇش
 ⑦6 ھانغۇق — ھاڭگىت
 ⑦7 ھۇدھۇد — ھۆپۈپ
 ⑦8 گوشت — گۆش
 ⑦9 چېكەتكۈ — چېكەتكە
 ⑧0 چىبىن — چىۋىن
 (نەشرگە تەييارلىغۇچى: جۇڭگو ئۇيغۇر
 كىلاسسىك ئەدەبىياتى ۋە مۇقام ئىلمىي
 جەمئىيىتىدە)

«تۈركىي تىللار دىۋانى»دىكى تۇمار ئېسىش ئادىتىمىزگە دائىر بايانلار

1. تۇمارنىڭ قىسقىچە تارىخى تەسۋىرى

ئىنسانىيەتنىڭ تۇمار پۈتۈش، تۇمار ئېسىۋېلىش، تۇمارنى ئۆزىگە ھەمراھ قىلىپ يېنىدىن ئايرىماسلىقتەك ئەڭ ئىپتىدائىي شامانزىملىق ئادىتىنىڭ تارىخى تەرەققىيات مۇساپىسى ئىنتايىن ئۇزۇن بولۇپ، ئۇ نەچچە مىڭ يىللىق تارىخقا ئىگە. ئۇ مەلۇم بىر مىللەتتە شەكىللەنگەن ياكى مەلۇم بىر مىللەتكە خاس مەدەنىيەت ھادىسىسى بولماستىن، بەلكى دۇنيادىكى نۇرغۇن مىللەتلەرگە ئورتاق بولغان دۇنياۋى مەدەنىيەت ھادىسىسىدۇر...

تۇمار ئەرەبچە سۆزلۈك بولۇپ، «جىلد، قەغەز يۆگىمى، تىك ئاسما خەت» دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ. تۇمار بىزنىڭ نەزىرىمىزدە كىشىلەرنى يامان روھ، يامان كۆز، يامان تىلدىن ساقلايدىغان، كىشىلەرنىڭ ئامان - ئېسەنلىكىنى، بىخەتەرلىكىنى قوغدايدىغان، كىشىلەرگە بەخت - ئامەت، ئىشەنچ، نۇسرەت - ئامەت ئاتا قىلىدىغان بۇيۇمدىن ئىبارەت.

خۇددى تىلشۇناس بوۋىمىز مەھمۇد كاشغەرىي «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا «ئۇيغۇرلار تۇمارغا ئېتىقاد قىلىدۇ، كۆز تېگىشتىن، تىل تېگىشتىن ساقلىنىش ئۈچۈن تۇمارنى ئۆزىگە ھەمراھ قىلىدۇ، تۇمارنى بېتىك دەپ ئاتايدۇ» (1 - توم 499 - بەت) دەپ ناھايىتى ئىخچام، تولۇق بايان قىلغاندەك، ئۇيغۇر خەلقى ۋە ئۇلارنىڭ ئەجدادلىرى يىراق ئىپتىدائىي جەمئىيەت دەۋرىدىكى شامانزىم ھاياتىدىن تاكى ھازىرغىچە تۇمار ئېسىۋېلىش ئادىتىنى ئىزچىل داۋاملاشتۇرۇپ كەلدى. مەلۇمكى، باي ۋە رەڭگارەڭ شىنجاڭ مەدەنىيىتىنى ياراتقان ئۇيغۇرلار ئۇزاق ئەسىرلەردىن بۇيان تەبىئەت دۇنياسى بىلەن ئۈزلۈكسىز كۈرەش قىلىپ، تەبىئىي رەۋىشتە ئالغا ئىلگىرىلىدى. تەبىئەت دۇنياسى ھەم ئۆزلىرى ياشاۋاتقان ماددىي دۇنياغا بولغان ساددا، ئىپتىدائىي قاراشلىرى پەيدىنپەي ئۆزگىرىپ، ئاددىيلىقتىن - مۇرەككەپلىككە قاراپ تەدرىجىي تەرەققىي قىلدى. ئىنسانىيەت جەمئىيىتىدىكى باشقا قوۋم ھەم خەلقلەر توپىدىكى كىشىلەرگە ئوخشاش، نەچچە مىڭ يىل داۋاملاشقان تەبىئەت جىسىملىرىغا، تەبىئەت ھادىسىلىرىگە نىسبەتەن قورقۇش، چۆچۈش شۇنداقلا ئۇلارغا چوقۇنۇش قاتارلىق بىر قاتار ئىپتىدائىي ئاڭ، قاراشلارغا ئەسىر بولۇپ كەلدى. تەبىئەتكە چوقۇنۇش، ئەجداد روھىغا چوقۇنۇش، توتېمغا چوقۇنۇش مانا مۇشۇ ئىپتىدائىي ئاڭ، قاراشلارنىڭ تۈرتكىسىدە بىر قىسىم شەيئىلەرنى سىرلىقلاشتۇرۇپ، ئۆزلىرىنىڭ ئارزۇ - ئارمانلىرىنى تەبىئەتتىكى بەزى ماددىي نەرسىلەرگە باغلاپ چۈشەندى. مانا بۇ خىل كۆپ قاتلاملىق ئىپتىدائىي قاراشلارنىڭ بۈگۈنكى تۇرمۇشىمىزدىكى ئىپادىلىنىش شەكىللىرىنىڭ بىرى - تۇماردۇر.

سەن قايماقتىن كېلىسەن،

چىرايلىقىم كۆزى خۇمار.

ساڭا تىلىم تەگمىسۇن،

بوينۇڭغا ئاسقىن تىلتۇمار.

دېگەن خەلق قوشىقى ئېيتىلىپ كەلگەن، ئۇنىڭدىن باشقا يەنە نورۇز سەيلىسىدە جىن قوغلاش مەقسىتىدە 14 - ئەسىرگىچە «تۇمارلىق ئېلىش ئويۇنى»¹ دېگەن بىر ئويۇن ئۆتكۈزۈلۈپ كەلگەن. بۈيۈك مۇتەپەككۈر يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۆزىنىڭ ئىلمىي ئەسىرى «قۇتادغۇ بىلىك» تە:

بىرى دەر: دورا يەپ كېسەل ساقىيار،

بىرى دەر: قاچار جىن ئېسىلسا تۇمار («قۇتادغۇ بىلىك» 109 - بەت).

دېمەك، بىز بۇنىڭدىن تۇمارنىڭ ئۇيغۇرلار تۇرمۇشىدا ناھايىتى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالالايمىز.

2. تۇمارنىڭ تۈرلىرى

ئۇيغۇر تۇمارلىرىنىڭ تۈرى ناھايىتى كۆپ بولۇپ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ دەسلەپكى تەبىئەت ئېتىقادچىلىقى، توتېم ئېتىقادى، ئەجداد روھىغا چوقۇنۇش قاتارلىقلار تۇمارلارنىڭ بارلىققا كېلىشىگە ئاساس بولغان. مەسىلەن، تەبىئەت ئېتىقادچىلىقى دەۋرىدە كىشىلەر تۇپراقنىڭ توپىسىنى ياكى ئۆسۈملۈكلەرنى يانلىرىدا ئېلىپ يۈرۈشكەن بولسا، توتېمىزم دەۋرىدە ھايۋانلارنىڭ سۆڭەكلىرى، ئوشۇقلىرى ۋە پەيلىرىنى مەيلى چوقۇنۇش ياكى گۈزەللىك نۇقتىسىدىن بولسۇن ئۆزلىرىنىڭ بەدەنلىرىگە ئېسىۋېلىشقان ھەم يانلىرىدا ساقلاشقا ئادەتلەنگەن. كېيىنكى كۈنلەردە يېزىقنىڭ مەيدانغا كېلىشى ۋە مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ ئىپتىدائىي چوقۇنۇشنىڭ ئورنىنى ھەر خىل دىنلار ئىگىلەپ، ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىنى يەنە بىر قەدەر تەرەققىي قىلدۇردى ھەم ھەر خىل سۈنئىي دىنلارنىڭ قوبۇل قىلىنىشى بىلەن كىشىلەر ئۇنىڭدىكى ئەپسۇن ۋە دۇئالاردىن پايدىلىنىپ تۇمار پۈكۈپ، تۇمارلارنى يېنىدا ساقلىغان. مانا بۇ خىل كۆپ قاتلاملىق ئۆزگىرىشلەر تۇمارنىڭ شەكىل ۋە تۈرلىرىنى كۆپ خىللىققا ئىگە قىلغان. ئۇيغۇر تۇمارلىرىنى تۆۋەندىكىدەك تۆت چوڭ تۈرگە ئايرىشقا بولىدۇ.

(1) بەخت ۋە سالامەتلىك ئۈچۈن پۈتۈلگەن تۇمارلار

(1) بەخت ئۈچۈن پۈتۈلگەن تۇمار. بەخت تۇمارى - كىشىلەرگە بەخت - ئامەت، ئىشەنچ، غەلبە ئاتا

قىلىدىغان، كىشىلەرنىڭ ئارزۇ - ئۈمىد، غايىلىرى مۇجەسسەملەنگەن ئومۇمىي خاراكتېردىكى تۇماردۇر. بۇ خىلدىكى تۇمارنى كىشىلەر ئاساسەن بەخت - ئامەت تىلەپ، ھەرخىل يوشۇرۇن خېيىم - خەتەرلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈمىدىدە يانلىرىدا ئېلىپ يۈرىدۇ، يەنى بۇ خىلدىكى تۇمارلارنىڭ ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە ئوينىغان رولى باشقا تۇمارلارغا قارىغاندا بىر قەدەر كەڭ بولۇپ، ياخشىلىق ۋە ئىزگۈلۈكنىڭ بەلگىسى سۈپىتىدە قوللىنىلىدۇ. ئەجدادلىرىمىز ئەزەلدىن «بەخت تۇمارىنى ئادەم يېنىدا ساقلىسا يامان روھلارنىڭ خېيىم - خەتىرىدىن ساقلىنىدۇ، بەدەننى قوغدىغىلى، ئادەمنىڭ ئەمەل مەنسىپىنى ئۆستۈرگىلى، ئازابتىن خالاس قىلغىلى، بەختلىك ۋە دۆلەتلىك بولغىلى بولىدۇ» دەپ قارايدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە «تۇمارنى دۇكاندا قويسا خېرىدارلىق بولۇپ، ئېلىم - سېتىمدا پايدا ئالغىلى بولىدۇ، مال - چارۋىلىرى ئۆلۈپ، ئاۋۇمسا، ئېغىلنىڭ بىر بۇرجىكىگە ئېسىپ قويسا ئۆي ھايۋانلىرىغا كېلىدىغان بالايىئاپەتلەرنىڭ ئالدىنى ئالغىلى بولىدۇ، ئېغىر بوي ئاياللار ئۆزىگە ھەمراھ قىلسا تۇغۇت ئاسان بولىدۇ» دەيدىغان قاراشلار مەۋجۇت.

بەخت تۇمارىنىڭ قاپلاش دائىرىسى ۋە ئۆز ئىچىگە ئالغان مەزمۇنلىرى بىر قەدەر كەڭ، ئەكس ئەتكۈزۈش ئوبيېكتلىرى كۆپ خىل. بۇ خىلدىكى تۇمارنىڭ پۈكۈلۈش شەكىللىرى ۋە ئۈسۈللىرى كۆپ بولۇپ، ئالاھىدە «پېرىخون»، «جىنكەش»، «داخان» لاردىن سىرت، يەنە ئادەتتىكى موللىلارمۇ پۈكەلەيدۇ. پۈكۈش شەكلى ئاساسلىقى بىر پارچە قەغەزگە «قۇرئان كەرىم» نىڭ ئايەتلىرى، پەيغەمبەرلەرنىڭ ھەدىسلىرى يېزىلىپ، ئۈستىدىن تېرە ياكى لاتا بىلەن قاپلىنىپ بويۇنغا، بىلەككە، بەلگە ئېسىلىدۇ. كۆپىنچە ئۈچ بۇرجەك، ئۈزۈنچاق، تۆت بۇلۇڭ شەكىللىرىدە بولىدۇ. بۇ خىل پۈكۈلۈش شەكىللىرىدىن باشقا يەنە قەدىمكى كىشىلەر ئانىمىزلىق قاراشنىڭ بەلگىسى بولغان بۆرىنىڭ ئوشۇقى، بۇغىنىنىڭ تېرىسى، تۆگىنىڭ يۇڭى ۋە ھەر خىل يادا تاشلارنى تۇمار سۈپىتىدە ئۆزلىرى بىلەن بىللە ساقلىغان ھەم بۇلار ئارقىلىق بەخت - ئامەتكە ئېرىشمەكچى بولغان.

(2) تىلتۇمار. بۇ كىشىلەرنى يامان تىل، يامان كۆز، يامان روھلارنىڭ ئاپەت ئېلىپ كېلىشىدىن ساقلايدىغان، كىشىلەرنىڭ نەزىرىدىكى ئارزۇلۇق نەرسىلىرىگە خېيىم - خەتەر يېتىشىنىڭ ئالدىنى ئالىدىغان تۇماردۇر.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى ئەقىدىسىدە تۇمار «تىل تېگىش» تىن ساقلايدۇ دەپ قارىلىدۇ. شۇڭا، سېرىق ئىتنىڭ تۈكى، قېرى سۆگەتنىڭ پورى، كونا چاپاننىڭ مېزى، ئادراسماننىڭ بەرگى، ئاتا - ئانىسىنىڭ كىرىپكى قاتارلىق ئىرىملىك نەرسىلەرنى كىچىككىنە رەخت پارچىسىغا ئوراپ، ئۇنى ئۈچ بۇرجەك قىلىپ تىكىپ، «تىلى ياماننىڭ تىلىدىن، كۆزى ياماننىڭ كۆزىدىن ساقلىغايىسەن، خۇدايىم!» دەپ دۇئا قىلىپ ئارزۇلۇق پەرزەنتلىرىنىڭ بويىغا ياكى قولتۇقىغا ئېسىپ قويىدۇ ھەم تۇغۇتلۇق ئاياللارنىڭ يېنىغا قويۇپ قويىدۇ. مۇنداق تۇمار كىرىلىشىپ، مەينەت بولۇپ كەتسىمۇ ئالدىراپ ئېلىۋەتمەيدۇ. بۇ خىل تۇمار يۇمىلاق، تۆت بۇرجەك، ئالتە يۈزلۈك شەكىلدە ھەرخىل دۇئالارنى ئىشلىتىش ئارقىلىق ياسىلىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا قارا ياكى ئالا - بۆلىمچە يۇمىلاق مارجانغا يىپ ئۆتكۈزۈپ، بالىلارنىڭ بويىغا ياكى بۆشۈكىگە ئېسىپ قويىدىغان ئادەت بار بولۇپ، بۇ «كۆز مونچاق» دەپ ئاتىلىدۇ. كىشىلەرنىڭ قارشىچە، بۇ خىل مونچاقلارنىڭ يۈزىدە ئاق چېكىتلىرى بار بولۇپ، ئارزۇلۇق پەرزەنتلەرگە كۆز تەگكەندە، مونچاق يۈزىدىكى ئاق چېكىتلەر ئۆچۈپ كېتەرىمىش.

تىلتۇمار ئۆز ئىچىدىن يەنە چەتنەك ۋە قوقاق دەپ ئىككى خىلغا بۆلۈنىدۇ. چەتنەك - ئەنئەنىۋى

قاراش بويىچە تىلى يامان كىشىلەرنىڭ يامان نىيەت بىلەن بالىلارغا قىلغان سۆزلىرىدىن بالىلارنىڭ ئاغرىپ قېلىش ياكى ئۆلۈپ كېتىش ھادىسىسىنى كۆرسىتىدۇ.

قوچاق — يامان روھلارنىڭ كىشىلەرگە خەۋپ يەتكۈزۈشىدىن كېلىپ چىقىدىغان كېسەللىك. موللىلار بۇ خىل كېسەللەرنى داۋالاش ئۈچۈن ھەر خىل دۇئا، ئەپسۇنلاردىن پايدىلىنىپ تۇمار پۈكىدۇ.

خەلق ئارىسىدا يەنە بولۇق ئۆسكەن ھەر خىل زىرائەت ئېتىزلىرىغا، ئازادە ياسالغان گۈل - گۈلىستانلىق ھويلا - ئارانلارغا، ئۈزۈمى ئوخشىغان تال بېدىشلىرىگە، مەي باغلاپ پىشىۋاتقان ئەنجۈر ۋە مېۋىزىرلىققا «كۆز تېگىش» تىن ساقلاش ئۈچۈن ئىتتىننىڭ بېشى، ئېشەكنىڭ كاللىسى، قارا قاغىنىڭ ئۆلۈكى قاتارلىقلارنى ياكى كۆرۈمىسىز «جىن قورچاق» لارنى ئېسىپ قويىدىغان ئادەت بار. بۇمۇ بىر خىل يامان كۆزدىن ساقلىغۇچى تۇمار بولۇپ، ئۇنىڭغا خەلقنىڭ نەزىرىدىكى ئارزۇلۇق ۋە قەدىرلىك نەرسىلەرنى «يامان كۆز»، «يامان تىل» لاردىن ساقلاپ قېلىش ئۈمىدى مۇجەسسەملەنگەن.

(2) ئىنسانىي ھېسسىيات مۇناسىۋىتىگە قارىتىلغان تۇمارلار

(1) ئىسسىتقۇ. ئىسسىتقۇ — يات جىنسلىرىنىڭ مۇھەببىتىنى قولغا كەلتۈرۈشنى ئاساسىي مەقسەت قىلىش بىلەن بىللە، يەنە پەرزەنتلەر بىلەن ئاتا - ئانا ئوتتۇرىسىدىكى مېھىر - مۇھەببەت مۇناسىۋىتىگە قارىتا ئېلىپ بېرىلىدىغان تۇمارنىڭ بىر تۈرى.

ئىسسىتقۇ تۇمارنىڭ مەزمۇن دائىرىسى باشقا تۇمارلارغا سېلىشتۇرغاندا بىرقەدەر كەڭ، ئۆز ئالدىغا بىر قاتار تەرتىپ، مۇراسىم، كۆلەم شەكىللەندۈرگەن بولۇپ، ئۇيغۇرلار تۇرمۇشىدا ئادەتكە ئايلىنىپ كەتكەن. ئىنسانشۇناس مالىنىۋسكى ئىپتىدائىي ئېتىقادتا ياشاۋاتقان مىللەتلەر ۋە قەبىلىلەردە «بىر يىگىت بىر قىزغا مەپتۇن بولغاندا ئەڭ كۈچلۈك قوغلىشىش شەكلى بولغان سېھىرگە مۇراجىئەت قىلدۇ!»^① دەپ كۆرسەتكەندەك، بۇ خىل ئادەت ئۇيغۇرلار تۇرمۇشىدىمۇ خېلى چوڭقۇر يىلتىز تارتقان. ھەر قايسى مىللەتلەردە ساقلىنىپ، داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان بۇ خىل سېھىرگەرلىكتە ھامان باش - ئاخىرى ئىنتايىن ماسلاشقان بىر يۈرۈش قائىدىلەر بولدى، بەزى قەبىلىلەردە بۇ خىل قائىدىلەر قىز - يىگىتلەر بالاغەتكە يەتكەندىن كېيىن چوڭلار تەرىپىدىن ئۇلارنىڭ رىشتىنى باغلاشتا ئىشلىتىلىدۇ ۋە ئۆگىتىلىدۇ. بۇ خۇددى ئۇيغۇرلارنىڭ قىز - يىگىتلەر بالاغەتكە يەتكەندە ئۇلارنىڭ ئاتا - ئانىلىرى ئۆز - ئارا كېلىشىپ، قىز بىلەن يىگىتنىڭ بېشىنى باغلاپ قويغىنىغا ئوخشايدۇ.

ئىسسىتقۇ تۇمارنىڭ پۈكۈلۈش ئادەتلىرىمۇ ئۆزىگە خاس بىر قاتار مەزمۇن ۋە شەكىللەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، ئۇنىڭ ئوبيېكتلىرى ئاساسلىق ئىككى جىنسىغا تەۋە بولغان ياشلار، بالاغەتكە يەتكەن قىز - يىگىتلەر ۋە نىكاھلىق بولۇپ بولغان ئەر - ئاياللاردۇر. ئۇنىڭدىن سىرت، ئىسسىتقۇ يات جىنسلىرى ئارىسىدا مۇھەببەت پەيدا قىلىشقا ئىشلىتىشتىن باشقا، يەنە ئاتا - ئانا بىلەن پەرزەنت ئارىسىدا مېھىر - مۇھەببەت پەيدا قىلىش ئۈچۈنمۇ ئىشلىتىلىدىغان ئادەتلەر بار. مەسىلەن، ئاجرىشىپ كەتكەن ئاتا - ئانىلار پەرزەنتلەرنى چوڭلارغا تاشلاپ قويۇپ كارى بولمايدۇ ياكى باشقا يەرلەرگە كېتىدۇ. مۇنداق ئەھۋالدا چوڭلار ئاتا - ئانىلار بىلەن پەرزەنت ئوتتۇرىسىدا مېھىر قالماپتۇ دەپ قاراپ، ئۇلارنى جەم قىلىش ياكى مېھرىبان قىلىش ئۈچۈن بالىنىڭ بويىغا ئاتا - ئانىسىنى مېھىبان قىلىدىغان تۇمار ئېسىپ قويىدۇ.

(2) ئىسسىتقۇ تۇمارىنى پۈكۈش ئۇسۇلى.

ئۇيغۇرلار ئىپتىدائىي دىنلارنىڭ ئىسكەنجىسىدە تۇرغان مەزگىلدە ئۇلاردا قايسى خىل ئەپسۇن ۋە قائىدە - يوسۇنلارنىڭ بارلىقىنى ئىسپاتلاش ۋە پەرەز قىلىش قىيىن، لېكىن سۈنئىي دىنلارنىڭ كىرىپ كېلىشى بىلەن كىشىلەر بۇنىڭدىكى ئەپسۇن ۋە قائىدە - يوسۇنلارنى تۇمارغا ئېلىپ كىرگەن. شۇڭا، ھازىر كىشىلەر بۇ خىل تۇمارلارنى ئەپسۇنسىز كارغا كەلمەيدۇ دەپ قارايدۇ. لېكىن بۇ خىل تۇمارنى پۈكۈشتە قانداق قائىدە - يوسۇنلارنى ئورۇنلاش كېرەك دېگەنلەرنى ھەممە كىشى بىلىپ كەتمەيدۇ. پەقەت «باخشى»، «پېرىخون»، «جىنكەش»، «ئىسسىتقۇچى»، «داخان» دەپ ئاتىلىۋاتقان سېھىرگەرلەر قىلالايدۇ. شۇڭا، ئۆزىنى بۇ خىل نام بىلەن ئاتىۋالغانلار بۇ خىل تۇمار پۈكۈش ئۇسۇلىنى بىلمەي قالمايدۇ. ئۇيغۇرلار ئارىسىدا مەلۇم بىر رايون بىلەن باشقا بىر رايوننىڭ، مەلۇم بىر خىل «ئىسسىتقۇچى» نىڭ پۈكۈش ئۇسۇللىرىدىمۇ مۇئەييەن پەرق مەۋجۇت. بۇ يەردە پەقەت ئاساسلىق شەكىل ۋە ئۇسۇللار تونۇشتۇرۇلىدۇ.

ھاجەتمەن كىشىلەر ئىسسىتقۇ قىلغۇچى موللارنىڭ يەنى «ئىسسىتقۇچى» نىڭ ئالدىغا بېرىپ ئۆزىنىڭ مەقسىتىنى ئېيتقاندىن كېيىن، «ئىسسىتقۇچى» ھاجەتمەن ئىسسىتقۇچى بولغان كىشى ۋە ئۇنىڭ ئانىسىنىڭ ئىسمىنىڭ ئەرەبچە يېزىلىشىدىكى ئەرەب ھەرپلىرى ۋە كىلىك قىلىدىغان سانلارنى ئەبجەد ئۇسۇلىدا قوشۇپ، بۇ كىشىنىڭ ئومۇمىي ئەدىتىنى (سانىنى) تېپىپ چىقىدۇ. بۇنىڭدىن كېلىپ چىققان ئومۇمىي ساننى 12 گە بۆلگەندىن كېيىنكى قالدۇق سان شۇ كىشىنىڭ يۇلتۇزى ھېسابلىنىدۇ. بۇ يۇلتۇزنىڭ خۇسۇسىيىتىنى ۋە ئۇنىڭغا تەسىر قىلىدىغان ئايەتلەرنى «قەسىدە سۇلايمان»، «كەنزۇل ھۈسەينى»، «ھاجەتمەنلەر» قاتارلىق مەخسۇس تۇمار كىتابلىرىدىن تېپىپ چىقىپ، ئۇنى ئىپار، زەپەر، ناۋات، شېكەر، خورما قاتارلىق خۇش پۇراق نەرسىلەرگە ئوقۇيدۇ ياكى قەغەزلىرىگە پۈتۈك قىلىپ پۈكىدۇ. ئۇيغۇر باخشىلىرى ئىسسىتقۇنى زۆھرە، مۇشتەرىي، شەمسىي سائىتىدە، بولۇپمۇ «جۈمە كۈنى ئوقۇسا تۇمارنىڭ خاسىيىتى تېخىمۇ زور بولىدۇ» دەپ قارايدۇ.

(3) ئىسسىتقۇ تۇمارنى ئىشلىتىش ئۇسۇللىرى. خەلق ئارىسىدىكى ئەنئەنىۋى قاراشلاردا «تۇمار پۈتۈلگەندىن كېيىن تۇمار پۈتكۈزگەن كىشى تۇمارنى سېھىر قىلىنغۇچىنىڭ بېشىدىن ئۈچ قېتىم ئۆرۈپ، ئاندىن ئۆز يېنىدا ئېلىپ يۈرسە، ئوچاقنىڭ تېگىگە كۆمەسە، سېھىر قىلىنغۇچى مۇھەببەت ئىشقىدا سەرگەردان بولىدۇ، يەنە ئوخشاش ئۇسۇلدا تۇمارنى سېھىر قىلىنغۇچىنىڭ بېشىدىن ئۈچ قېتىم ئۆرۈپ تاش ئاستىغا باستۇرسا (تاش قانچە ئېغىر بولسا شۇنچە ياخشى) سېھىر قىلغۇچىدىن باشقىنى ئويلىماس، رىشتى ئۈزۈلمەس بولىدۇ؛ ئەگەر ئىشىك ئالدىدىكى دەرەخكە ئاسسا، شامالنىڭ تەسىرىدە بۇ تۇمارلار سىلكىنىپ ئىشىق ئوتى تېخىمۇ كۈچىيىدۇ؛ بىر يىللىق يىراق يەردە بولسىمۇ، تاقتە قىلالماي ھازىر بولىدۇ» دەپ قارىلىدۇ.

ئىسسىتقۇ تۇمارلىرىنى پۈكۈش ئۈچۈن ئەپسۇنلار ئىنتايىن مۇھىم. ئەپسۇن ئىسسىتقۇ تۇمارنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىنىڭ مۇھىم ئاساسى. بۇ خىل ئەپسۇنلار ھەر خىل دەۋرلەردىكى دىنلار بىلەن چەمبەرچاس باغلانغان بولىدۇ. بۇرۇنقى دەۋرلەردە قايسى خىل ئەپسۇنلارنىڭ ئىشلىتىلگەنلىكى نامەلۇم، لېكىن ئىسلام دەۋرىگە كەلگەندە ئىسلام دىنى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولغان «قۇرئان كەرىم» دىكى ئايەت ۋە باشقا ئەپسۇنلار ئىشلىتىلگەن. ئۇنىڭدىن سىرت، يەنە بەزى داخان، جىنكەشلەرنىڭ تۇمار پۈتكەندە «ئىنجىل ئەپسۇنى» دېگەن بىر ئەپسۇننى ئوقۇيدىغانلىقىنى بايقىدۇق. بۇ خىلدىكى ئەپسۇنلار پۈتۈككە پۈكۈلۈشىدىن قەتئىينەزەر ئەپسۇنلارنىڭ نۇرغۇن قېتىم ئوقۇلۇشى توغرىسىدا سېھىرگەرلەرنىڭ پىكرى،

خەلقنىڭ چۈشەنچىسى ۋە شۇ ھەقتىكى رسالىلەردىكى كۆرسەتمىلەر بىردەكتۇر. ئادەتتە مۇنداق ئەپسۇننىڭ 7، 16، 28، 17، 81، 111، 171 قېتىم ئوقۇلۇشى تەلەپ قىلىنىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۈزۈلدۈرۈلمەي ئوقۇپ تۈگىتىلىشى زۆرۈر.

(4) سوۋۇتقۇ. بۇ ئادەتتە قىز بىلەن يىگىت ياكى نىكاھتىكى ئەر - ئاياللارنىڭ ھېسسىيات مۇناسىۋىتىگە قارىتىلغان بولۇپ، ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى مېھىر - مۇھەببەتكە سوغۇقچىلىق سېلىش ھەرىكىتىنى كۆرسىتىدۇ.

سوۋۇتقۇ تۇمارنىڭ سېھىر قىلىش ئوبيېكتى ئىسسىتقۇ تۇمارىغا تۈپتىن قارىمۇقارشى بولۇپ، ئاساسەن بىر - بىرىگە كۆڭلى چۈشكەن قىز - يىگىتلەر ياكى نىكاھلىق ئەر - ئاياللار ۋە يەنە ئايرىم ساندىكى ئۆزئارا تونۇش بولغان قىز - يىگىتلەردۇر.

بۇ خىلدىكى تۇمارنىڭ پۈكۈش ئۈسۈللىرىمۇ يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكەن ئىسسىتقۇ تۇمارىغا ئوخشاش بولۇپ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەخلاق قارشى ۋە ئۆرپ - ئادىتىگە يات بولغان قىلمىش ھېسابلىنىپ مۇھەببەتلىك تۇرمۇشقا زىددىيەت سېلىش، ئۇلارنى ئايرىۋېتىش ۋە سوۋۇتۇش ئۈچۈن پۈكۈلىدۇ. سوۋۇتقۇنى پۈكۈش ئۈچۈن ئىسسىتقۇدا ئوقۇلغان ئەپسۇنلارنىڭ قارشىسى ئوقۇلىدۇ ياكى ئوقۇش سانى كېمەيتىلىپ ئوقۇلىدۇ. بۇنىڭدا ئىشلىتىلگەن تەبىئىي دورىلارمۇ ئىسسىتقۇنىڭ دەل ئەكسىچە بولۇپ، لازا، سامساق، پىياز، پاقا قاتارلىق سېسىق پۇرايدىغان ئاچچىق نەرسىلەرگە ئوقۇلىدۇ ياكى دەم سېلىنىدۇ. لېكىن، «ئىسسىتقۇ» بىلەن «سوۋۇتقۇ» بىر - بىرىگە تۈپتىن قارىمۇقارشى، ئەمما قىسمەن ۋاقىتلاردا ئىككىسىنىڭ تەڭ قوللىنىش ئەھۋاللىرى مەۋجۇت.

(5) ئىسسىتقۇ ۋە سوۋۇتقۇنىڭ ئىجرا قىلىنىش شەرتلىرى: بىرىنچى، سېھىر قىلىنغۇچىدىن مەخپىي تۇتۇش شەرت. خەلق ئارىسىدىكى ئەنئەنىۋى قاراشلاردا چوقۇم سېھىر قىلغۇچى سېھىر قىلىنغۇچىدىن مەخپىي تۇتۇشى كېرەكلىكى، ئەگەر بۇ خىلدىكى سېھىرنى سېھىرلەنگۈچى بىلىپ قالسا سېھىرنىڭ ھېچبىر كۈچى بولمايدىغانلىقى تەكىتلىنىدۇ؛ ئىككىنچى، سېھىرگەر ياكى ئىشقى سېھىرنى ئىشلەتكۈچى پاك بولۇشى شەرت. بۇ خىلدىكى سېھىرگەرلىك تونۇشتۇرۇلغان رسالىلەردە ۋە پۈتۈكلەردە شۇنداقلا خەلق ئىشەنچىسىدە بۇ خىل سېھىرنى ئىشلەتكۈچى پاكىز ھالەتتە سېھىر قىلىش زۆرۈر، دەپ ئىزاھلانغان. ئۇنىڭدىن سىرت، بۇ خىل تۇمارنى ئېلىپ يۈرگۈچىنىڭمۇ پاك بولۇشى تەلەپ قىلىنغان؛ ئۈچىنچى، ئىشلىتىلگەن دورىلارنىڭ تەسىرى ئۆتكۈر بولۇشى شەرت. ئۇيغۇرلار ئارىسىدا بۇ خىل تۇمارلارنى پۈكۈشتە تەسىرى ئۆتكۈر «دورىلار» ئىپار، زەپەر، ناۋات، شېكەر، خورما، لازا، سامساق، پىياز، پاقا قاتارلىقلار سۈرتۈلگەن ۋە ئىشلىتىلگەن، بۇلار كۈچلۈك غىدىقلىغۇچى تەسىرگە ئىگە نەرسىلەر دەپ قارىلىدۇ. يەنە ئۇنىڭدىن باشقا كاككۇك قونغان تالغا ئوقۇپ قارشى ئوبيېكتىنىڭ ئۆتەر يولىغا كۆمۈپ قويۇش ياكى سېھىر قىلىنغۇچىنى شۇ تال بىلەن ئۇچراشتۇرۇش ۋە جۈمە كۈنى كاككۇك قۇسقان قاننى ئېلىپ ئۇنىڭغا دەم سالدۇرۇش قاتارلىق بىرقانچە خىل دورا ئىشلىتىش ئۈسۈللىرىمۇ بار. بۇ يەردىكى ئىسسىتقۇ ۋە سوۋۇتقۇ پەقەت بىر خىل ئۈچۈر بەلگىسى بولۇپ، كىشىلەرنىڭ ئېڭىدىكى كولىپكىتىپ يوشۇرۇن ئاڭنىڭ يەككىدە ئىلگىرى سۈرۈلۈشىدە كۆرۈلىدۇ. بۇ ھەرگىزمۇ ئەپسۇننىڭ ياكى تۇمارنىڭ كۈچىدىن ئەمەس.

(3) ئىپتىدائىي چوقۇنۇش مەنبە قىلىنغان تۇمارلار

(1) تەبىئەتكە چوقۇنۇشنى مەنبە قىلغان تۇمار. ئەجدادلىرىمىز قەدىمدە «كۆك تەڭرى»دىن قالسا يەرنى

«يەر ئانا» دەپ ناھايىتى خاسىيەتلىك، پاك ھېسابلاپ ئۇلۇغلاپ كەلگەن. مەسىلەن، «تۇنيۇقۇق مەڭگۈ تېشى» دا «تەڭرى، ئوماي، مۇقەددەس يەر - سۇ بىزگە مەدەت بېرىدۇ، بىز نېمىشقا تېزىپ كېتىمىز»³. «تېرخىن مەڭگۈ تېشى» دا: «يۇقىرىدا كۆك تەڭرىنىڭ بۇيرۇشى، تۆۋەندە قوڭۇر يەرنىڭ بېقىشى بىلەن ئېلىمنى قۇردۇم»⁴ دېگەن بايانلارنى ئۇچرىتىمىز. مانا شۇ خىل مۇقەددەس دەپ بىلىشنىڭ سەۋەبىدىن كىشىلەر ياقا يۇرتقا چىقىپ كېتىشكە مەجبۇر بولغاندا «كىندىك قېنىم» تۆكۈلگەن يەرنىڭ توپىسىنى كىچىك خالتىغا چىگىپ، تۇمار قىلىپ بوينىغا ئېسىۋېلىش، يۇرتىنى سېغىنغاندا، ئۆز يۇرتىنىڭ توپىسىنى تۇتيا دەپ كۆزىگە سۈرتۈش، ياقا يۇرتتا تۇرۇۋاتقان ئۇرۇق - تۇغقان، يار - بۇرادەرلىرىگە خالتا ئەۋەتكەندە، بىر سىقىم توپىنى خالتا قىلىپ ئەۋەتىش مانا مۇشۇ قاراشنىڭ جۈملىسىدىندۇر.

(2) توتىمىز مەنبە قىلىنغان تۇمارلار. توتېم بارلىق ئۇرۇق ئەزالىرى مۇقەددەس ھېسابلانغان مەخلۇقلار، ئۆسۈملۈكلەر ۋە جانىز نەرسىلەرنى كۆرسىتىدۇ.

توتېمىز ھادىسى ئىنسانىيەت تارىخىدا ئۇرۇق ۋە قەبىلىنىڭ شەكىللىنىشى بىلەن تەڭ شەكىللەنگەن بارلىق ئىنسانىيەتكە ئورتاق ھادىسە بولۇپ، توتېمىز چۈشەنچىلىرىدىكى توتېم ئوبىيېكتلىرى ئۇلارنىڭ ئىپتىدائىي چۈشەنچىلىرىدىكى ئۆزلىرىگە بىۋاسىتە مۇناسىۋەتلىك ئۆز ھامىسى بولۇپ، مەلۇم مەنپەئەت كۆرسەتكەن ھايۋانات، دەل - دەرەخ ياكى ئۇچار قۇشلاردۇر. بۇلار ئۇيغۇرلار تۇرمۇشىدا ناھايىتى گەۋدىلىك ئورۇن تۇتقان بولۇپ، بۇ خىل ئادەتلەر ئۇيغۇرلار تۇرمۇشى بىلەن بىر گەۋدىگە ئايلىنىپ كەتكەن. ئۇلار ھايۋانلارنىڭ سۆڭەكلىرىنى ۋە ئۆسۈملۈكلەرنى مەيلى چوقۇنۇش ياكى گۈزەللىك نۇقتىسىدىن بولسۇن، يانلىرىدا ئېلىپ يۈرۈشكە ئادەتلەنگەن.

بىز ھازىرقى جەمئىيىتىمىزگە نەزەر سالىدىغان بولساق كىشىلەرنىڭ بۆرىنىڭ ئوشۇقىنى، قۇشلارنىڭ تىرناقلىرىنى ئېسىۋالغانلىقىنى، ئۆسۈملۈكلەرنىڭ ئۇرۇقىنى يىغىپ، تۇمار ياساپ بوۋاقلارنىڭ بۆشۈكىگە ئېسىپ قويىدىغانلىقىنى، كىشىلەرنىڭ بۇ تۇمارنى بويۇنلىرىغا ئېسىۋالغانلىقىنى ھەم يانلىرىدا ئېلىپ يۈرىدىغانلىقىنى بايقايمىز. ئۇنىڭدىن باشقا، يەنە بالىلارنىڭ بۆشۈكلىرى ئاستىغا، ئۆيىنىڭ بۇلۇڭ - پۇچقاقلارغا ئادىراسمان، ئالما قېقى، چاكاندا قاتارلىقلاردىن ئىسرىق سېلىش، يامان كۆزلەردىن ياندۇرىدۇ دېگەن ئەقىدە بىلەن بالىلارنىڭ پوسمىسىغا ياكى كىيىمىنىڭ ياقا - قولتۇقلىرىغا توققۇز ياكى يەتتە تال سىيادان تىكىپ قويۇش قاتارلىق ئادەتلەرنىڭ ھەممىسى دەل توتېمىزنى مەنبە قىلغان تۇمار شەكلىدىندۇر.

(4) ئەجدادلار روھىغا چوقۇنۇش مەنبە قىلىنغان تۇمارلار
ئەينى دەۋردە كىشىلەرنىڭ كوللېكتىپ ئېڭىدا ئومۇمىي جەھەتتىن «ئادەم ئۆلىسىمۇ روھى ئۆلمەيدۇ» دەيدىغان قاراش بار بولۇپ، بۇ خىل كىشىلەرنىڭ ئەرۋاھلىرى تىرىك روھ سۈپىتىدە قارىلىپ، چوقۇنۇش ئوبىيېكتىغا ئايلىنىپ قالغان. بارا - بارا بۇ خىل روھلار تەرەققىي قىلىپ كىشىلەر نەزىرىدىكى قوغدىغۇچى ئىلاھقا ئايلانغان. كىشىلەر بۇ روھلارنىڭ مەۋجۇت ۋاقتىدا ئىشلەتكەن نەرسىلىرىنى تەۋەررۈك سۈپىتىدە ساقلاشقا ئادەتلەنگەن. بۇ نەرسىلەر بارا - بارا كىشىلەر نەزىرىدە ئىلاھىي بۇيۇمغا، يەنى تۇمارغا ئايلىنىپ قالغان. مەسىلەن، لوپنۇر ئۇيغۇرلىرىدا ئۆلگۈچى ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرگەن يۇرت ئاقساقاللىرىدىن بولسا، ئۇنىڭ سۈيىگە كىرگۈچى (جەسەتنى يۇغۇچى) كىشى ئۇنىڭ جەسەتىنى يۇيۇشتا

قول بارماقلىرىغا قايچۇق سېلىپ يۇيىدۇ. بۇ قايچۇقلارنى ئۆلگۈچىنىڭ بالىچاقا، ئۈرۈق - تۇغقانلىرى تۇمار قىلىپ ساقلاشنى، كۆزى ئاغرىپ قالغاندا ياكى بېشىغا كۈن چۈشۈپ، ئۈنى سېغىنغاندا كۆزىگە سۈرتۈشنى ئادەت قىلغان. بۇ خىل تۇمارلار دەل ئەجدادلارنىڭ روھىغا تېۋىنىشتىن كېلىپ چىققان. ئۇنىڭدىن باشقا، يەنە ئەجدادلاردىن ئۈدۈم ئېلىش خاراكتېرىدىكى تۇمارلارمۇ بار بولۇپ، بۇ خىل تۇمارلارنى كۆپىنچە ياشلار ئەقىللىك بولۇشنى مەقسەت قىلىپ ئاسىدۇ. بۇنىڭدا يۇقىرىدا مەسئال قىلىنغان نورۇز بايرىمىدىكى «تۇمارلىق ئېلىش» ئويۇنىدىكى شېئىر - نەزم ئوقۇش مۇسابىقىلىرىدە ئەلا باھالىنىپ تاللانغان كىشىلەردىن ئۈدۈم ئېلىش، ئۇلارغا ئوخشاش ئىقتىدارلىق بولۇش مەقسەت قىلىنغان بولۇپ، بۇ كېيىنكى كۈنلەردە شۇ يۇرتتىكى بىلىملىك ئالىم، ئۆلىمالاردىن بىر ئىشتا ئۆزىگە مەدەتكار بولۇشنى، ئۇلارغا ئوخشاش ھەر تەرەپلىمە بىلىم ئىگىسى بولۇشنى ئارزۇ قىلىپ، ئۇلارغا تۇمار پۈتكۈزۈپ، ئۈنى خاسىيەتلىك ئەڭگۈشتە سۈپىتىدە ساقلاشنى كۆرسىتىدۇ. بۇمۇ دەل ئەجدادقا چوقۇنۇشتىن كېلىپ چىققان تۇمارلاردۇر.

دېمەك، ئۇيغۇر ئېتنوگرافىيە ئىلمى ئىچىدىكى تۇمار مەدەنىيىتى ناھايىتى ئۇزۇن مەزگىللىك تارىخى تەرەققىيات مۇساپىسىنى بېسىپ ئۆتكەن بولۇپ، ئۇ ئەجدادلىرىمىزنىڭ دىنىي ئېتىقادى، گۈزەللىك قارىشى ۋە پىسخىكىسى بىلەن بىرلىشىپ بىر خىل مەدەنىيەت ھادىسىسى بولۇپ شەكىللەنگەن. ئۇ مەيلى ئۆتمۈشتە بولسۇن ياكى بۈگۈنكى رىئال تۇرمۇشىمىزدا بولسۇن خەلق ئارىسىدا يەنىلا مەۋجۇت بولۇپ كېلىۋاتىدۇ. تۇمارنىڭ ئەنە شۇ ئۆتمۈش دەۋرىدىن تاكى ھازىرغىچە ئىنسانلار تۇرمۇشى بىلەن بىر گەۋدىگە ئايلىنىپ كېتىشى، ئۇنىڭغا مۇجەسسەملەنگەن كۆپ خىل مەدەنىيەت ئامىللىرى، بىزنىڭ قەدىمكى ئەجدادلىرىمىزنىڭ دىنىي مۇھىتى، گۈزەللىك قارىشى ۋە ئېتىقادىي پىسخىكىسىنى چۈشىنىش ۋە تەتقىق قىلىشىمىزدىكى قىممەتلىك ماتېرىيال بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. (بۇ ماقالىنى يېزىشتا ئابلەت مەمەت بىلەن دىلارە ئەبەيدۇللانىڭ ئالاقىدار ماقالىسىدىن پايدىلاندىم).

ئىزاھاتلار:

- ① ئابدۇرېھىم ھەبىبۇللا: «ئۇيغۇر ئېتنوگرافىيەسى» [M]، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۇيغۇرچە، 1993 - يىلى 4 - ئاي نەشرى، 335 - بەت.
- ② مالىنوۋسكىي (ئەنگلىيە): «ئېتىقادىي ئىنسانلارنىڭ جىنسىي تۇرمۇشى» 1989 - يىلى، ئىتتىپاق نەشرىياتى، خەنزۇچە نەشرى، 398 - بەت.
- ③④ ئابدۇقەييۇم خوجا، تۇرسۇن ئايۇپ، ئىسرائىل يۈسۈپلەر تۈزگەن «قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىدىن تاللانما» 1983 - يىلى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۇيغۇرچە نەشرى، 59 - ، 115 - بەتلەر.

ئاپتور (جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسئەلەت كېڭىشى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق تارىخ، ماتېرىياللار باشقارمىسىدا)

بۇغۇڭھودىكى «دەدە قۇرقۇت» تەتقىقاتىدىن قىسقىچە بايان

غەيرەتجان ئوسمان ئۇتغۇر

«دەدە قۇرقۇت» «Dädä Qkurqkut» (达达阔尔库特书) (Dädä Qkurqkut, Dädä Qurqut, Dädä) Kurkut, Qkurqkut Ata) ئەسلى نۇسخىدا «Dädä Qkurqkut Kitabi, Kitabi Dädä Qkurqkut» خەنزۇچىدا «祖先阔尔克特书»، «先祖阔尔库特书»، «霍尔赫特祖爷书» دەپ ئېلىنغان. «Dädä» بولسا «ئاتا، دادا» دېگەن مەنىدە، 11 - ئەسىرلەردە ئۆتكەن تىلشۇناس مەھمۇد كاشغەرىي «Dädä» نىڭ ئوقۇلۇشى «Dada» (دادا)، ئوغۇزچە دەپ قارىغان («دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» (3 - توم)، 304 - بەتكە قارالسۇن). بىراق، ھازىرغا قەدەر كاشغەر - خوتەننى مەركەز قىلغان ئۇيغۇر دىئالېكتىدا ئاتا سۆزى «Dädä» دېيىلىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى كۆپ قىسىم كىچىك بالىلاردا «Dädä» (دەدە) دېيىش ئادىتى ساقلانغان. «Qkurqkut» بولسا «بوز بۆرە، كۆك بۆرە، ئىركەك بۆرە، بۆرە» دېگەن مەنىدە. «Qkurqkut» ئۆتكەن سۇلالىلەردىكى كىتابلاردا ھەر خىل شەكىللەردە يېزىلىپ كېلىنگەن. مەسىلەن، خاجە رەشىدىددىن فەزلۇللاھ (1247 ~ 1317) نىڭ «مەجمۇئەت - تەۋارىخ» تا «Qkurqkut» (قۇرقۇت)، ئەلىشىر نەۋائىينىڭ «نەسائىمۇل مۇھەببەت» (Nasaimul-muhäbbät) تە «Qkurqkut Ata» (قۇرقۇت ئاتا)، ئەبۇلغازىنىڭ «شەجەرەئى تىراكىمەن» دە «Qkurqkut Wäya Qkurqkut Ata» (قۇرقۇت ۋە قۇرقۇت ئاتا)، «تارىخى دوستى سۇلتان» (Tarihiy Dosti Sultan) دا «Qkurqkut»، يازچى ئوغلۇنىڭ «سەلجۇقنامە» (Saljuqnamä) سىدە «Qkurqkut Ata» (قۇرقۇت ئاتا)، تۈركىيە «توپكاپى سارىيىدا ساقلىنىۋاتقان ئوغۇزنامە» دە «Dädä Qkurqkut» (دەدە قۇرقۇت)، «كىتابى جامىئى جامى» (Jämi-i Jämi) دا «Qkurqkut Ata» (قۇرقۇت ئاتا)، «بايقۇرتلۇق ئوسمان تارىخى» (Bayqurtluq Osman Tarihi) دا «دەدە قۇرقۇت» (پروفېسسور مۇھەررەم ئەرگىن «Muharram Ergin» نەشرگە تەييارلىغان: «دەدە قۇرقۇت» 1 - تومغا قارالسۇن، «كىرىش»، ئەنقەرە: تۈركىيە تىل قۇرۇمى، 2011 - يىل) دېيىلگەن.

«دەدە قۇرقۇت» قىسمەن تۈركىي تىللىق مىللەتلەرنىڭ ئارىسىدا ئەڭ بۇرۇن پەيدا بولغان قەدىمكى داستان بولۇپ، مىلادىيە 10 - ئەسىرلەردە تارقالغان، بەزى تەتقىقاتچىلار مىلادىيە 7 - ئەسىرنىڭ ئالدى - كەينىدە تارقالغان دەپ قارايدۇ. بۇ داستاننى مىلادىيە 15 - ئەسىردە كۆچۈرۈپ يېزىش باشلانغان، يەنە بەزى تەتقىقاتچىلار مىلادىيە 12 - ئەسىرلەردە كۆچۈرۈپ يېزىش باشلانغان دەپ قارايدۇ («شىنجاڭ قەدىمكى ئەسەرلەر، ۋەسىقىلەر چوڭ لۇغىتى» كېيىنكى توم)، ئۈرۈمچى: شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2014 - يىل 5 - ئاي خەنزۇچە 1 - نەشرى، 3278 - بەتكە قارالسۇن).

«دەدە قۇرقۇت» نىڭ ھازىر دېزىپىن (Dirsen، گېرمانىيە) دا ساقلىنىۋاتقان قوليازىسى ۋە ۋاتىكاندا ساقلىنىۋاتقان قوليازىسى قاتارلىق بىر قىسىم قوليازىلىرى ۋە نۇسخىلىرى بار. دېزىپىن نۇسخىسى 12 بۆلەك ۋەقەلىكىنى، ۋاتىكان نۇسخىسى ئالتە بۆلەك ۋەقەلىكىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. «دەدە قۇرقۇت» نىڭ ئەڭ دەسلەپتە دېزىپىن نۇسخىسى ئىلىم ساھەسىنىڭ دىققىتىنى تارتقان. 1910 -

يىلى درېزدېن نۇسخىسىنىڭ ئالدىنقى بەش بابى تۈرك تىلىغا تەرجىمە قىلىنىپ ئېلان قىلىنغان. 1916 - يىلى، تۈركىيە ئالىمى كىلىسلى رىفات (Kilisli Rifat) بۇ قوليازىمنىڭ ئەرەب يېزىقىدىكى ترانسكرىپسىيەسىنى ئېلان قىلغان. 1922 ~ 1925 يىللاردا، رۇسىيە شەرقشۇناسى ۋ. ۋ. بارتولد رۇسچە تەرجىمىسىنى ئېلان قىلغان. 1938 - يىلى، تۈركىيە ئالىمى ئورخان شائىك گۆكياي (Orhan Şaik Gökay) بۇ قوليازىمنىڭ لاتىنچە ترانسكرىپسىيەسىنى ئېلان قىلغان. 1950 - يىلى، سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى ئەزەربەيجان ئالىمى ئالاسل ۋە تاخماشىبو ئىككىيلەن ئەزەربەيجانچە نۇسخىسى (باكۇ نۇسخىسى) نى نەشر قىلدۇرغان. 1962 - يىلى، سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ موسكۋادا رۇسچە نۇسخىسى قايتا نەشر قىلىنغان. «دەدە قۇرقۇت» نىڭ ۋاتىكان نۇسخىسى بىر قەدەر كېيىن بايقالغان. 1950 - يىلى، ئىتالىيە ئالىمى ئىتتۇر لوچىن تۇنجى قېتىم بۇ قوليازىمنىڭ ئۇچۇرىنى بەرگەن. 1952 - يىلى، ئۇ كىرىش سۆز يېزىپ، بۇ قوليازىمنىڭ فاكسىمېلى، تەرجىمىسى بىلەن بىللە ئېلان قىلغان. 1980 - يىلى، تۈركىيە ئىستانبۇل ئۇنىۋېرسىتېتىدىكى مۇھەررەر ئېرگىن ۋاتىكان نۇسخىسىنى قايتىدىن ئېلان قىلغان. 1986 - يىلى، سوۋېت ئىتتىپاقىدا رۇسچىدىن قازاقچىغا تەرجىمە قىلىنغان نۇسخىسى نەشر قىلىنغان. نۆۋەتتە، «دەدە قۇرقۇت» نەچچە خىل تىللارغا تەرجىمە قىلىنىپ نەشر قىلىندى.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن بۇيان بولۇپمۇ 1970 - يىللارنىڭ ئاخىرلىرى، جۇڭگودىكى ئىلىم ئەھلىلىرى ۋە تەتقىقاتچىلار بۇ كىتابنىڭ ئۇيغۇرچە نۇسخىسىنى كۆپ قېتىم نەشرگە تەييارلىدى. بۇ جەھەتتە، توختى تىللا ئەپەندىنىڭ تۆھپىسىنى تىلغا ئېلىشقا ئەرزىيدۇ. 1988 - يىلى، ئېلىمىزدا مىجىت ئابباز تۈركچىدىن تەرجىمە قىلغان قازاقچە نۇسخىسى نەشر قىلىندى. مۇشۇ يىللاردا خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىنغان نۇسخىسىمۇ نەشر قىلىندى.

«دەدە قۇرقۇت» بىر داستان خاراكتېرلىك رىۋايەتلەر توپلىمى بولۇپ، ھەر قايسى بۆلەكلەرنىڭ نامى تۆۋەندىكىچە: دىرسەخاننىڭ ئوغلى بوغاچخاننىڭ بايانى، سالۇر قازاننىڭ ئوردىسىنىڭ ئولجىغا كېتىشىنىڭ بايانى، بۆرەبەگنىڭ ئوغلى بامسى بۆگرەكنىڭ بايانى، سالۇر قازاننىڭ ئوغلى ئۇرۇزنىڭ تۇتقۇن قىلىنىشىنىڭ بايانى، دۇخا خوجا ئوغلى تەلۋە تۇمۇرۇلنىڭ بايانى، قانلىق خوجا ئوغلى قانتۇر ئەلىنىڭ بايانى، غازلىق خوجا ئوغلى يەگىنەكنىڭ بايانى، بېگىل ئوغلى ئەمرەننىڭ بايانى، ئۇشۇن خوجا ئوغلى سەگرەكنىڭ بايانى، سالۇر قازاننىڭ بايانى، باساتنىڭ يەكچەشمە پالۋاننى ئۆلتۈرگەنلىكىنىڭ بايانى، سىرت ئوغۇزنىڭ ئىچ ئوغۇزغا ئاسىيلىق قىلىپ، بۆگرەكنى ئۆلتۈرگەنلىكىنىڭ بايانى قاتارلىقلار.

ئەدەبىيات تەتقىقاتچىلىرىنىڭ قارىشىچە، بۇ قەھرىمانلىق رىۋايەتلىرىنىڭ باش قەھرىمانى قۇرقۇت بولماستىن، بەلكى ھەربىي جاسارەت كۆرسەتكەن باھادىرلاردۇر. بىراق، بۇ رىۋايەتلەردە، زۆرۈر پەيتلەرنىڭ ھەممىسىدە قۇرقۇت ئوتتۇرىغا چىقىدۇ. بۇ رىۋايەتلەردىكى قۇرقۇت ھۆرمەتكە سازاۋەر مۆتىۋەر، ئەقىل - پاراسەتنىڭ نامايەندىسى، ئىنتايىن ئىقتىدارلىق، كەلگۈسىنى پەرەز قىلالايدىغان دانىشمەندۇر. ئۇ ياكى كىچىك باش قەھرىمانلارغا ئات قويۇپ، ئۇلارنىڭ ئىستىقبالىنى ئالدىن ئېيتىپ بېرىدۇ، ياكى ئادىللىق بىلەن باش قەھرىمانلىرىنىڭ ئۆتمۈشىنى باھالاپ، كەلگۈسىگە يول كۆرسىتىدۇ؛ ياكى ئۇلار ئۈچۈن بەخت-سائادەت تىلەپ، ئۇلارنىڭ ئۇلۇغۋار ئىشلاردا ئۇتۇق قازىنىشىنى تىلەيدۇ. ئۇ ئۆزى بۇ رىۋايەتلەردە بىقىياس باھادىرلىقلارنى كۆرسەتمەستىن، بەلكى پەلسەپىۋى، ھىكمەت خاراكتېرلىك بايانلىرى ئارقىلىق

ۋە قەلىم تەرەققىياتىغا تەسىر كۆرسىتىدۇ. ئۇ بۇ چۆچەكلەردىكى باش قەھرىمان ئەمەس، ئەمما ئۇنىڭ خاراكتىر ئالاھىدىلىكى «دەدە قۇرقۇت» نىڭ 12 بابىنى بىر پۈتۈنلۈككە ئىگە قىلىدۇ. بەزى تەتقىقاتچىلارنىڭ قارىشىچە، «دەدە قۇرقۇت» نىڭ شەكىللەنگەن دەۋرى بىلەن قۇرقۇت ياشىغان دەۋر ئۈنچىۋالا دېگۈدەك ئۇزۇن ئەمەس ئىكەن، ئەسەردە ئەكس ئەتتۈرۈلگەن تارىخىي دەۋر بىلەن تولمۇ يېقىن كېلىكەن. شۇڭا، گەرچە ئەسەر ئەپسانىۋى تۇمانلارغا ئورالغان بولسىمۇ، بىراق يەنىلا بەلگىلىك دەرىجىدىكى تارىخىي چىنىلىققا ئىگە دەپ قارىلىدۇ. تەتقىقاتچىلارنىڭ كۆرسىتىشىچە، «دەدە قۇرقۇت» تا ئوغۇزلار بىلەن قىپچاقلارنىڭ ئىتتىپاق بولۇپ ئۇيۇشقانلىقى، بۇ ئىتتىپاق ئەڭ ئاخىرى پارچىلىنىپ كەتكىچە بولغان تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈش ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. بۇ قاراشلارغا ئاساسلانغاندىمۇ، «دەدە قۇرقۇت» تىكى پېرسۇناژلار ۋە ۋەقەلىكلەردىن بەلگىلىك دەرىجىدىكى تارىخىي ئاساسلارنى تاپقىلى بولىدۇ. (بى شۇن: «قازاق خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىن ئومۇمىي بايان»، بېيجىڭ: مەركىزىي مىللەتلەر ئىنىستىتۇتى نەشرىياتى، 1992 - يىل، 87 - 88 بەتلەرگە قارالسۇن).

جۇڭگودىكى ئۇيغۇر، قازاق، خەنزۇ قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ تەتقىقاتچىلىرى خېلى بۇرۇنلا «دەدە قۇرقۇت» ھەققىدە ئىزدىنىپ ۋە ئۇنى نەشرگە تەييارلاپ، بەلگىلىك نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرگەن. كونكرېت ئەھۋالى تۆۋەندىكىچە:

نەشرگە تەييارلىنىش ۋە ئېلان قىلىنىش ئەھۋالى:

بىرىنچى، ئۇيغۇرچە نەشرگە تەييارلىنىش ۋە ئېلان قىلىنىش ئەھۋالى: 1980 - يىللاردىن ئېتىبارەن، ئۇيغۇر تەتقىقاتچىلىرى ۋە مۇتەخەسسسلرى «دەدە قۇرقۇت» نى نەشرگە تەييارلاش جەھەتتە بەلگىلىك خىزمەتلەرنى ئىشلەپ، بۇ كىتابنىڭ ئاساسىي مەزمۇنىنى تونۇشتۇرۇپ، كەڭ ئوقۇرمەنلەرنى بەلگىلىك تونۇشقا ئىگە قىلدى. ئاساسلىقلىرىدىن «دەدە قۇرقۇت، توغرىسىدا» (شەرىپىدىن ئۆمەر: «ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىدىن ئۈچۈرۈكلەر» غا كىرگۈزۈلگەن، ئۈرۈمچى: شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1981 - يىل)؛ «دەدە قۇرقۇت ھېكايىلىرى» (توختى تىللا تەييارلىغان، «دۇنيا ئەدەبىياتى»، 1987 - ، 1988 - ، 1989 - يىللىق سانلىرى، جەمئىي 13 سان؛ بۇنىڭ ئىچىدە «دۇنيا ئەدەبىياتى» ژۇرنىلىنىڭ 1988 - يىللىق 3 - ساندا ئېلان قىلىنغان «ئوغۇزخان» ناملىق بىر بابى غەيرەتجان ئوسمان تۈزگەن «ئۇيغۇر خەلق رىۋايەتلىرى» (3) كە كۆچۈرۈپ بېسىلغان، شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1998 - يىل نەشر قىلغان)؛ «ئۇشۇن خوجا ئوغلى سەگرەك» (ئوسمان ئىسمايىل تەييارلىغان، «ئۇيغۇر قەدىمكى ئەدەبىياتى» غا كىرگۈزۈلگەن، غەيرەتجان ئوسمان باشچىلىقىدا تۈزۈلگەن، 1 - قىسىم، شىنجاڭ مائارىپ نەشرىياتى، 2004 - يىل)؛ «دەدە قۇرقۇت چۆچەكلىرى» (توختى تىللا تەرجىمىسى، مىللەتلەر نەشرىياتى، 2001 - يىل 3 - ئاي)؛ «دەدە قۇرقۇت ھېكايىلىرى» (تۈركىيە) كەنئانى، توختى تىللا تەرجىمىسى، بېيجىڭ: مىللەتلەر نەشرىياتى، 2001 - يىل 3 - ئاي). كۈنىمىزدە «دەدە قۇرقۇت» داستانىنىڭ ئىككى خىل نۇسخىسى ئاللىبۇرۇن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر يېزىقىدا نەشر قىلىندى.

ئىككىنچى، خەنزۇچە نەشرگە تەييارلىنىش ۋە ئېلان قىلىنىش ئەھۋالى:

«باساتنىڭ يەكچەشمە پالۋانىنى ئۆلتۈرگەنلىكىنىڭ بايانى»، «دۇخا خوجا ئوغلى تەلۋە تۈمرۈل بايانى» قاتارلىقلار «تۈركىي تىللىق مىللەتلەرنىڭ رىۋايەتلىرى» گە تەئەللۇق قىلىنغان ھالدا بى شۇن ئەپەندى تەرىپىدىن تۈركىيەنىڭ ئەنقەرە شەھرىدە 1989 - يىل نەشر قىلىنغان نۇسخىسىغا ئاساسەن «دەدە قۇرقۇت كىتابى: باساتنىڭ يەكچەشمە پالۋانىنى ئۆلتۈرگەنلىكىنىڭ بايانى»، «دەدە قۇرقۇت كىتابى:

دۇخا خوجا ئوغلى تەلۋە تۇمرۇل بايانى «نامىدا تەرجىمە قىلىنىپ، مەن دۇخۇ باشچىلىقىدا تۈزۈلگەن «جۇڭگودىكى ئالتاي تىللىرى سېستىمىدىكى ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ ئەپسانە - رىۋايەت، چۆچەكلىرى» ناملىق كىتابىنىڭ بېيجىڭ: مىللەتلەر نەشرىياتى، 1997 - يىلى 2 - ئاي نەشرى قىلىنغان نۇسخىسىنىڭ 23 ~ 25، 25 ~ 26 بەتلەرگە كىرگۈزۈلگەن). ئۇنىڭدىن ئېلىنىپ ئادىل جۈمە تۈردى يازغان «ئوتتۇرا ئاسىيا خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى» («中亚民间文学»)، يىن چۈەن: نىڭشيا خەلق نەشرىياتى 2008 - يىلى نەشرى) ناملىق كىتابقا تاللاپ ئېلىنغان.

ئۈچىنچى، قازاقچە نەشرگە تەييارلىنىش ۋە ئېلان قىلىنىش ئەھۋالى: «قۇرقۇت ئاتا» (مىجىت ئابېزەر Majit Abezar) تۈركچىدىن تەرجىمە قىلغان، ئۈرۈمچى: شىنجاڭ ياشلار-ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1988 - يىلى؛ «قۇرقۇت» (مىجىت ئەنۋەر نەشرگە تەييارلىغان، «قازاق ئېپىك شېئىرلىرىدىن تاللانما» (6 - توم)غا كىرگۈزۈلگەن، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1987 - يىلى)؛ «قۇرقۇت ئاتا»دىن پارچىلار» (نىغمەت: «قەدىمكى قازاق ئەدەبىياتى»غا كىرگۈزۈلگەن، ئىلى خەلق نەشرىياتى، 1992 - يىلى)، 78 ~ 120 بەتلەر. 2. «دەدە قۇرقۇت»نىڭ مەزمۇنى بايان قىلىنغان كىتابلارنىڭ ئەھۋالى:

بىرىنچى، ئۇيغۇرچە ئەسەرلەرگە كىرگۈزۈلۈشى: «دەدە قۇرقۇت» (ئابدۇكېرىم راخمان تۈزگەن: «خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى»غا كىرگۈزۈلگەن، شىنجاڭ ئۈنۋېرسىتېتى تىل - ئەدەبىيات فاكولتېتى باستۇرغان، شاپىگرافى نۇسخا، 1981 - يىلى 10 - ئاي)؛ «دەدە قۇرقۇت، ھەققىدە» (مۇھەممەد زۇنۇن، ئابدۇكېرىم راخمان تۈزگەن: «ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئاساسلىرى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1981 - يىلى، 289 - بەت)؛ «دەدە قۇرقۇت، توغرىسىدا» (شەرىپىدىن ئۆمەر: «ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى تارىخىدىن ئۈچۈنچىلىك»غا كىرگۈزۈلگەن، ئۈرۈمچى: شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1981 - يىلى)؛ «دەدە قۇرقۇت» (ئابدۇرېھىم سابىت: «ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى تارىخى»، 1 - توم 1 - كىتاب، قەشقەر شەھەرلىك ئوقۇتقۇچىلار بىلىم ئاشۇرۇش بۆلۈمى، 1982 - يىلى باستۇرغان، 160 ~ 161 بەتلەر)؛ «دەدە قۇرقۇت» (ئابدۇكېرىم راخمان تۈزگەن: «خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى نەزىرىيىسى»، 2 - توم، 392 - بەت، شىنجاڭ ئۈنۋېرسىتېتى دەرسلىك بۆلۈمى باستۇرغان، 1983 - يىلى)؛ «دەدە قۇرقۇت داستانى» (ۋاھىتجان غوپۇر، ئەسقەر ھۈسەيىن: «ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى تىزىملىرى»غا كىرگۈزۈلگەن، بېيجىڭ: مىللەتلەر نەشرىياتى، 1987 - يىلى، 101 ~ 103 بەتلەر)؛ «دەدە قۇرقۇت» (ئوسمان ئىسمائىل تارىم: «ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ھەققىدە ئومۇمىي بايان»گە كىرگۈزۈلگەن، شىنجاڭ ئۈنۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2009 - يىلى، 637 ~ 639 بەتلەر)؛ «قۇرقۇت ئاتا» (ئوسمان ئىسمائىل تارىم: «چەكسىزلىككە ئىنتىلگەن روھ»قا كىرگۈزۈلگەن، شىنجاڭ ئۈنۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2010 - يىلى، 67 - بەت).

ئىككىنچى، «دەدە قۇرقۇت» توغرىسىدىكى بايانلارنىڭ خەنزۇچە كىتابلارغا كىرگۈزۈلۈش ئەھۋالى: «قۇرقۇت ۋە «قۇرقۇت ئاتا» (بى شۈن: «قازاق خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىن ئومۇمىي بايان»غا كىرگۈزۈلگەن، 77 ~ 80 بەتلەر، مەركىزىي مىللەتلەر ئىنىستىتۇتى نەشرىياتى، 1992 - يىلى)؛ «دەدە قۇرقۇت» (جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسى ئاز سانلىق مىللەتلەر ئەدەبىياتى تەتقىقات ئىنىستىتۇتى تۈزگەن: «جۇڭخۇا ئەدەبىياتى ئومۇمىي تارىخى»غا كىرگۈزۈلگەن، 3 - توم، بېيجىڭ: گۈلزار (华艺) نەشرىياتى، 1997 - يىلى، 302 ~ 308 بەتلەر)؛ «قۇرقۇت ئاتا» (خۇاڭ جۇڭشياڭ: «قازاق داستانلىرى ۋە يايلاق مەدەنىيىتى»گە كىرگۈزۈلگەن، مەركىزىي تەھرىر - تەرجىمە نەشرىياتى، 2007 -

يىل، 42 ~ 49 - بەتلەر). «ئەجدات بوۋا قۇرقۇت كىتابى» (ئادىل جۈمە تۈردى، «ئوتتۇرا ئاسىيا خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى»، 78 - 89 - بەتلەر، يىن چۈەن: نىڭشيا خەلق نەشرىياتى 2008 - يىلى نەشرى)، «دەدە قۇرقۇت»، «دەسر خاننىڭ ئوغلى بۇغراخان»، «سالور قازاننىڭ يۇرتىنىڭ پىشكەللىككە يولۇقۇشى»، «بايبورنىڭ ئوغلى بامس بايراق»، «قازانبەگنىڭ ئوغلى ئورازنىڭ ھالاكتى»، «ئوغۇز دۇخاننىڭ ئوغلى تۆمۈر»، «ئوغۇز قاڭلى خۇجا ئوغلى خان تۇرال»، «ئوغۇز قازلىق ئوغلى ئىكەننىڭ»، «باساتنىڭ يەكچەشمىنى ئۆلتۈرۈشى»، «بەدەل ئوغلى ئەمرى»، «ئوغۇز ئۇيسۇن ئوغلى سەكرىق»، «سالور قازاننىڭ ئوغلى ئوراز»، «تاش ئوغۇزنىڭ ئىچ ئوغۇزغا جازاسى ۋە بايراقنىڭ ئۆلتۈرۈلۈشى» (ئابدۇۋەلى كېرەم تەييارلىغان «ئۇيغۇر خەلق داستانلىرى» ناملىق كىتابنىڭ 50 - بەتتىن 60 - بەتلەرگىچە كىرگۈزۈلگەن، بېيجىڭ: «نۇر گېزىتى» نەشرىياتى 2014 - يىلى نەشرى). «دەدە قۇرقۇت»، «دەسر خان ئوغلى بوغاش»، «سالور قازاننىڭ تۇتقۇن بولۇشى»، «بايبور ئوغلى بېسىم بايراق»، «قازانبېك ئوغلى ئورازنىڭ كېيىنكىلىكى»، «ئوغۇز قەبىلىسى دۇخاننىڭ ئوغلى تۆمۈر»، «ئوغۇز قاڭلى خۇجا قان تۇرال»، «ئوغۇز قازلىق ئوغلى يېكەننىڭ»، «باستىنىڭ يەكچەشمىنى ئۆلتۈرۈشى»، «بېجىل ئوغلى ئېمىرال»، «ئوغۇز ئۇيسۇن ئوغلى شەكرەك»، «سالور قازان ئوغلى ئورازنى قۇتقۇزۇشى» «تاش ئوغۇزنىڭ ئىچ ئوغۇزغا جازاسى ۋە بايراقنىڭ ئۆلتۈرۈلۈشى» (ئابدۇۋەلى كېرەم يازغان «ئۇيغۇر خەلق ئاغزاكى داستانلىرى تەتقىقاتى» ناملىق كىتابنىڭ 455 - بەتتىن 462 - بەتلەرگىچە كىرگۈزۈلگەن، بېيجىڭ: جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى 2014 - يىلى نەشرى).

«دەدە قۇرقۇت» نىڭ مەزمۇنىنىڭ قامۇسلارغا كىرگۈزۈلۈش ئەھۋالى:
 «ئوغۇزلار. دۇخا خوجا ئوغلى تەلۋە تۈمۈرۈل بايانى» («دەدە قۇرقۇت» نىڭ بەشىنچى بۆلىكى)، «ئوغۇزلار. غازلىق خوجا ئوغلى يەگىنەكنىڭ بايانى» («دەدە قۇرقۇت» نىڭ يەتتىنچى بۆلىكى)، «ئوغۇزلار. قانلىق خوجا ئوغلى قانتۇر ئەلنىڭ بايانى» («دەدە قۇرقۇت» نىڭ ئالتىنچى بۆلىكى)، «ئوغۇزلار. ئۇشۇن خوجا ئوغلى سەگرەكنىڭ بايانى» («دەدە قۇرقۇت» نىڭ ئونىنچى بۆلىكى)، «شىنجاڭ قەدىمكى ئەسەرلەر، ۋەسىقىلەر چوڭ لۇغىتى» (كېيىنكى توم)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2014 - يىلى 5 - ئاي 1 - نەشرى، 3278 - ، 3564 - بەتكە قارالسۇن).

مەزمۇنى ۋە نامى تىلغا ئېلىنغان ئالىي مەكتەپ دەرسلىكلىرى:
 «ئالىي مەكتەپ تىل - ئەدەبىياتىدىن ئاساس» (يېزىش گۇرۇپپىسى تۈزگەن، ئۈرۈمچى: شىنجاڭ مائارىپ نەشرىياتى، 1986 - يىلى 5 - ئاي، 541 - بەت)؛ «ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى تارىخىدىن تېزىس» (غەيرەتجان ئوسمان، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1987 - يىلى 12 - ئاي، 25 - بەت)؛ «ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى تارىخى» (غەيرەتجان ئوسمان، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2001 - يىلى 6 - ئاي، 32 - بەت)؛ «ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى تارىخى» (1) (غەيرەتجان ئوسمان باشچىلىقىدا تۈزۈلگەن، شىنجاڭ مائارىپ نەشرىياتى، 2002 - يىلى 8 - ئاي، 105 - بەت)؛ «خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىن ئومۇمىي بايان» (ئابلىمىت مۇھەممەت تۈزگەن، شىنجاڭ پەن - تېخنىكا، سەھىيە نەشرىياتى، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2002 - يىلى 8 - ئاي، 322 - بەت)؛ «ئۇيغۇر قەدىمكى ئەدەبىياتى» (ئالدىنقى قىسىم) (غەيرەتجان ئوسمان باشچىلىقىدا تۈزۈلگەن، شىنجاڭ مائارىپ نەشرىياتى، 2004 - يىلى، 90 ~ 91 - بەتلەر)؛ «ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى تارىخى» (غەيرەتجان ئوسمان

باشچىلىقىدا تۈزۈلگەن، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2012 - يىلى 3 - ئاي، 66 - بەت).
 ئىلمىي ماقالىلەر ۋە قىسقىچە مەزمۇنىنىڭ تونۇشتۇرۇلۇش ئەھۋالى:
 بىرىنچى، ئۇيغۇرچە ئىلمىي ماقالىلەر ۋە قىسقىچە مەزمۇنى
 «دەدە قۇرقۇت، ھەققىدە» (ئىمىنجان سەيدىن تۈزگەن: «مۇسۇلمانلار دۇنياسى» غا كىرگۈزۈلگەن،
 ئۈرۈمچى: شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2001 - يىلى 7 - ئاي، 87 - بەت): «دەدە قۇرقۇت، ناملىق ئەسەرنى
 ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخىغا كىرگۈزۈش ھەققىدە يۈزەكى پىكىرلەر» (مۇختار مامۇت مۇھەممىدى، «شىنجاڭ
 ئىجتىمائىي پەنلەر مۇنبىرى» ژۇرنىلى، 2014 - يىللىق 6 - سان، 61 ~ 68 بەتلەر): «دەدە
 قۇرقۇت، تىكى بالاغەتكە يېتىش مۇراسىمى ھەققىدە» (گۈلتاجى زۇنۇن، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر
 مۇنبىرى» ژۇرنىلى، 2014 - يىللىق 2 - سان): «دەدە قۇرقۇت» (غەيرەتجان ئوسمان: «ئوغۇزنامە» نىڭ
 ئۇيغۇر - تۈركىي تىللىرىدىكى نۇسخىلىرى توغرىسىدا قايتا ئەسلەتمە» گە كىرگۈزۈلگەن، «بۇلاق»
 ژۇرنىلى، 2015 - يىللىق 4 - سان، 61 ~ 62 بەتلەر):
 ئىككىنچى، خەنزۇچە ئىلمىي ماقالىلەر:
 «قەھرىمانلىق داستانى «دەدە قۇرقۇت» تىكى قەبىلىلەرنىڭ ئالاھىدىلىكى» (خۇاڭ جوڭشياڭ،
 «مىللەتلەر ئەدەبىياتى تەتقىقاتى» ژۇرنىلى، 2006 - يىللىق 3 - سان).
 ئۈچىنچى، قازاقچە ماقالە، ئەسەرلەر:
 «دەدە قۇرقۇت، ۋە قازاق خەلقىنىڭ قۇرقۇتقا ئالاقىدار ئاغزاكى داستانلىرى» (نەغمەت مىنجانى،
 «قازاق قەدىمكى ئەدەبىياتى» كوللېكتىپ توپلام، غا كىرگۈزۈلگەن، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1987 -
 يىلى): «قۇرقۇت ئاتا، توغرىسىدا مۇلاھىزە» (نەغمەت: «قەدىمكى قازاق ئەدەبىياتى» غا كىرگۈزۈلگەن، ئىلى
 خەلق نەشرىياتى، 1992 - يىلى): «قۇرقۇت ئاتا ۋە «دەدە قۇرقۇت، توغرىسىدا» (ئۈرۈمچىباي يېتباي،
 «ئىلى پېداگوگىكا ئىنىستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 2006 - يىللىق 2 - سان): «دەدە قۇرقۇت، نىڭ
 مەزمۇنىدىن ئومۇمىي بايان» (ئۈرۈمچىباي يېتباي، «ئىلى پېداگوگىكا ئىنىستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»،
 2008 - يىللىق 2 - سان): «دەدە قۇرقۇت، تىكى ئوخشىتىشلار ھەققىدە» (گۈلناز باۋكەن قىزى،
 «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 2011 - يىللىق 2 - سان).
 مىلادىيە 10 - ئەسىرلەرنىڭ ئالدى - كەينىدە، ئەرەب سەيياھى ئىسھال (Ishal) ئىلى، سىر دەرياسى
 ۋادىسىدا ساياھەت قىلىپ، ئوغۇز، قىپچاق قاتارلىق تۈركىي تىللىق قەبىلىلەر ئارىسىدا دەدە قۇرقۇتقا
 ئالاقىدار رىۋايەتلەرنى ئاڭلىغان. بۇ دەدە قۇرقۇت چۆچەكلىرىنىڭ تۇنجى قېتىم سىرتقا تارقىلىشى ۋە
 توپلىنىپ خاتىرىلىنىشى بولسا كېرەك. 12 - ئەسىرگە كەلگەندە، «دەدە قۇرقۇت» نىڭ ئەڭ دەسلەپكى
 نۇسخىسى شەكىللىنىپ بولغان. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، ئۈزلۈكسىز تارقىلىپ كۆچۈرۈلگەن ۋە
 مۇكەممەللەشتۈرۈلگەن، تەخمىنەن 14 -، 15 - ئەسىرلەرگە كەلگەندە «ھەر قايسى ئوغۇز قەبىلىلىرىنىڭ
 ئەجدادى دەدە قۇرقۇت» دېگەن نامدا كىتاب پۈتۈلگەن. «دەدە قۇرقۇت» تۈركىي تىللىق مىللەتلەرنىڭ
 قەدىمكى تارىخى داستانى بولۇپ، قەدىمكى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي تىللىق ھەر قايسى مىللەتلەردىن
 كېلىپ چىققان، بەزىلەرنىڭ قارشىچە، ئوغۇز، قىپچاق قاتارلىق ھەر قايسى تۈركىي تىللىق مىللەتلەر
 ئارىسىغا تارقالغان. نۆۋەتتە، ئۇنىڭ ئىككى خىل قوليازىسى بار بولۇپ، بىرىسى گېرمانىيە دېرېدېن
 كۈتۈپخانىسىدا ساقلانغان، «دېرېدېن نۇسخىسى» دەپ ئاتىلىۋاتىدۇ، بۇ نۇسخا 12 بابنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ؛
 يەنە بىرى ۋاتىكاندىكى كۈتۈپخانىدا ساقلانغان، «ۋاتىكان نۇسخىسى» دەپ ئاتىلىۋاتىدۇ، بۇ نۇسخا ئالتە بابنى

ئۆز ئىچىگە ئالدى، ھەم دېزىدېن نۇسخىسىغا مۇناسىپ ھالدىكى بابلارنىڭ مەزمۇنى تامامەن ئوخشاش. بۇ ئىككى نۇسخىسى ئەرەب يېزىقى ئاساسىدىكى يېزىقتا پۈتۈلگەن. بەزى تەتقىقاتچىلارنىڭ كۆرسىتىشىچە، دېزىدېن نۇسخىسىنىڭ تىلى قىپچاق تىلى، ۋاتىكان نۇسخىسىنىڭ بولسا ئوغۇز تىلى ئاساسىدىكى تىلدۇر. يەنە بەزى تەتقىقاتچىلار پەرەز قىلىپ، «دەدە قۇرقۇت» ئەڭ دەسلەپتە قىپچاق تىلىدا تاماملانغان، كېيىن باشقىلار ئوغۇز تىلىغا تەرجىمە قىلغان، بىراق تەرجىمىسىنى تولۇق تاماملىمىغان دەيدۇ. 1945 - يىلى ئىستانبۇلدا نەشر قىلىنغان «تۈرك تىلى گىرامماتىكىسى» (Türk Dil Bilgisi) ناملىق كىتابتا مۇنداق دېيىلگەن: «دەدە قۇرقۇت» تا نۇرغۇنلىغان قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى تەركىبلىرى ساقلىنىپ قالغان. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە بىر قوشۇمچە گەپ شۇكى، كۆپچىلىك «دەدە قۇرقۇت» تىكى ئاساسلىق قىسسە «ئوغۇزخان قىسسەسى» قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى «ئوغۇزنامە» نىڭ باش تېمىسىدىن كەلگەن دەپ قارايدۇ. قىسسەسى، «دەدە قۇرقۇت» قىسمەن تۈركىي تىللىق مىللەتلەرنىڭ قەھرىمانلىق داستانى، جۈملىدىن ناھايىتى بۇرۇنلا پەيدا بولغان، ھەجىمى چوڭ، تارقىلىش دائىرىسى كەڭ قەھرىمانلىق داستانىدۇر. «دەدە قۇرقۇت» قەدىمكى ئوغۇز قەبىلىلىرىنىڭ ئانا ماكاندا پەيدا بولۇپ، قازاق، ئۇيغۇر، ئۆزبېك، تاتار، ئەزەربەيجان، تۈرك، تۈركمەن قاتارلىق تۈركىي تىللىق مىللەتلەر ئارىسىغا كەڭ يېيىلغان. «دەدە قۇرقۇت» نىڭ ئەڭ دەسلەپكى قوليازىمىسى 10 - ئەسىرلەردە پەيدا بولۇپ، كېيىن ھەرخىل تىللاردىكى تەرجىمە نۇسخىلىرى مەيدانغا كەلگەن.

«دەدە قۇرقۇت» تا ئاساسلىقى ئوغۇز قاتارلىق تۈركىي تىللىق ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ كەسىپ ۋە بىلىش قارشى، خەلقىنى، ئانا يۇرتىنى سۆيۈش قارشى ۋە ئەقىل - پاراسەت، ئەخلاق قارشى، ئالەم قارشى قاتارلىق مەسىلىلەر تەسۋىرلەنگەن. ئۇنىڭ قەدىمكى قوليازما نۇسخىسىدا نۇرغۇنلىغان قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى تەركىبلىرى ساقلىنىپ قېلىنغان. ئۇنىڭدىن باشقا، «دەدە قۇرقۇت» تىكى «ئوغۇزنامە» نۇسخىسى بىلەن قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى «ئوغۇزنامە» نىڭ مۇتەپى ئاساسەن ئوخشاش. بەزى ئەدەبىيات تەتقىقاتچىلىرى قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى «ئوغۇزنامە» نۇسخىسى «دەدە قۇرقۇت» نىڭ مۇتەپىغا تەسىر كۆرسەتكەن دەپ قارايدۇ. شۇڭلاشقا، «دەدە قۇرقۇت» ئۈستىدە ئىزدىنىش ۋە تەتقىقات قىلىش ھەر قايسى تۈركىي تىللىق مىللەتلەردىن باشقا، قەدىمكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ئۈچۈن ئېيتقاندىمۇ بەلگىلىك ئىلمىي ۋە ئەمەلىي قىممەتكە ئىگە. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، جۇڭگودىكى ئۇيغۇر، قازاق، خەنزۇ قاتارلىق مىللەتلەردىن چىققان ئەدەبىيات تەتقىقاتچىلىرى ۋە قىزىققۇچىلار بەس - بەستە ھەرىكەتكە كېلىپ، تىرىشىپ تەتقىق قىلىپ، «دەدە قۇرقۇت» نى نەشرگە تەييارلاش، تەتقىق قىلىش ساھەسىدە ئاز بولمىغان نەتىجىلەرگە ئېرىشتى، كۈنىمىزدە بولسا بۇ كىتابنى ئۇيغۇرچە، قازاقچە نۇسخىلىرى ئاللىبۇرۇن نەشر قىلىندى، ئەسەرنىڭ ئاساسلىق مەزمۇنىمۇ خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىندى. ئۇنىڭدىن باشقا، ئۇنىڭ ئاساسلىق مەزمۇنى ھەرخىل تەتقىقات ئەسەرلىرىگە، ئالىي مەكتەپ دەرسلىكلىرىگە كىرگۈزۈلۈپ، بۇ ئەسەر توغرىسىدا نۇرغۇنلىغان ماقالىلەر ئېلان قىلىندى. جۇڭگودىكى ئىلىم ساھەسىدىكىلەرنىڭ «دەدە قۇرقۇت» نى نەشرگە تەييارلىشى ۋە تەتقىق قىلىشى بىر خىل تارىخىي ئەھمىيەتكە ۋە ئىلمىي قىممەتكە ئىگە، ئەلۋەتتە!

(ئاپتور شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنىستىتۇتىدا)

«دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» تىكى كۆز ئەملەش توغرىسىدىكى ئۇچۇرلارنىڭ ئىلمىي قىممىتى ھەققىدە ئىزدىنىش

ئىسرائىل مۇتىللا

«دىۋان» دا كۆز ئاغرىقىغا مۇناسىۋەتلىك مەلۇماتلار خېلى كۆپ بولۇپ، شۇ دەۋردىكى كۆز ئاغرىقلىرى، كۆز ئاغرىقلىرىنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە ئۇنى ئەملەش ئۇسۇللىرى، شۇنداقلا كۆز ئاغرىقلىرىغا مەنپەئەت قىلىدىغان ئوت (دورىلار) تىلغا ئېلىنغان. «دىۋان» دا بۇ مەلۇماتلارنىڭ تىلغا ئېلىنىشى ھەرگىزمۇ تىل نۇقتىسىدىن شەرھىلەش بولۇپلا قالماستىن، بەلكى شۇ دەۋردىكى مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ئاغرىق ئەھۋاللىرىنى تىلغا يانداشتۇرۇپ بايان قىلىش ئارقىلىق، ئەمچىلىك ساھەسىدە مەلۇم تەرەققىياتلارنىڭ بارلىققا كەلگەنلىكىنى چۈشەندۈرۈش ئۈچۈندۇر. بولۇپمۇ، كۆزگە مۇناسىۋەتلىك بايانلاردىن مەلۇمكى، بۇ جەھەتتە ئاغرىقلارمۇ كۆپ بولۇپلا قالماي، شۇنىڭغا مۇۋاپىق ھالدا ئەملەش ئۇسۇللىرى ۋە ئەمچىلەرمۇ كۆپ بولغان. بىز ئالدى بىلەن «دىۋان» نىڭ تىل جەھەتتىكى بايانلارنى ئاساس قىلغان ئالاھىدىلىكىنى چىقىش قىلىپ «دىۋان» دا خاتىرىلەنگەن كۆز ئاغرىقلىرى توغرىسىدىكى ئۇچۇرلار بىلەن تونۇشۇپ چىقىمىز.

كۆز ئاغرىقىغا ئىشلىتىلىدىغان «چەر» دىن تۈرلەنگەن ئاتالغۇلار

«دىۋان» دا كۆز ئاغرىقلىرى توغرىسىدا تىلغا ئېلىنغان ئۇچۇرلار بىرقەدەر كۆپ. بۇ ئۇچۇرلار ئىچىدە بىۋاسىتە كۆز ئاغرىقىنى ياكى كۆزنىڭ ئاغرىغاندىكى ھالىتىنى ئەكس ئەتكۈزىدىغان سۆزلۈكلەردىن تەركىب تاپقان. «دىۋان» دا كۆز ئاغرىقىنىڭ ئاتىلىشى ھەققىدە توختىلىپ، ئەڭ ئاۋۋال «ئۇھ: كۆز ئاغرىقى. كەنچەكچە»^① دېگەن سۆزنى تىلغا ئالىدۇ، ھەرقايسى شېۋىلەردىكى كۆز ئاغرىقىنىڭ نامى توغرىلۇق مەلۇمات ئۇچرىمايدۇ. ئەمما، «كېسەل بولدى» دېگەن مەنىدە كەلگەن «چەرلەندى» سۆزى كۆز ئاغرىقلىرىنىمۇ بىلدۈرۈپ كەلگەن ھەمدە بۇ سۆز تومۇرىدىن تۈرلەنگەن «چەرلىگ» ئاتالغۇسىمۇ كۆزىدە مەسىلە بار كىشىلەرگە ئىشلىتىلگەن. «چەرلەندى. كېسەل بولدى. ئاغرىدى، ئېغىرلاشتى. ئەر ئۆزى چەرلەندى. ئادەمنىڭ تېنى ئاغرىدى (كېسەل بولدى) ئېغىرلاشتى. شۇنىڭدەك ئانىڭ كۆزى چەرلەندى. ئۇنىڭ كۆزى ئاغرىدى. دېيىلىدۇ»^② مەزكۇر مەلۇماتتا مەلۇم كىشىنىڭ ئاغرىقى جۈملىدىن كۆزىنىڭ ئاغرىشى «چەر» سۆز تومۇرىغا قوشۇمچىلارنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسالغان ئاتالغۇ بىلەن ئاتالغان. بۇ سۆزگە باشقا قوشۇمچىلارنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن يەنە كۆزى ئاغرىغان كىشىلەرنىڭ ئەھۋالى نامايان بولىدۇ. «چەرلەتتى. بۇزدى، كاردىن چىقاردى. ئاغرىتتى، ئېغىرلاشتۇردى. ئوت ئانىڭ كۆزى چەرلەتتى، دورا ئۇنىڭ كۆزىنى بۇزۇپ قويدى»^③. بۇ سۆز تومۇرى بىلەن ياسالغان «چەرلىگ. كۆزى چەرلىگ — كۆزى چارلاشقان ئادەم. كېچىسى كۆرۈپ، كۈندۈزى كۆرمەيدىغان، تۇتۇق كۈندە كۆرۈپ، ئوچۇق كۈندە كۆرمەيدىغان ئادەم»^④ ئىبارىسىنىڭمۇ يۇقىرىقى سۆزدىن تۈرلەنگەنلىكى مەلۇمدۇر. «دىۋان» دا بۇ سۆزنىڭ

تومۇرى بولغان «چەر» ئاتالغۇسى ھەققىدە «چەر» بەدەننىڭ ئېغىرلاشقانلىقىنى بىلدۈرىدىغان بىر سۆز. ئەر چەرلەندى - ئادەمنىڭ بەدىنى ئېغىرلاشتى. خاقانىيە تىلىدا»^① دېگەن مەلۇمات ئۇچرايدۇ. بىز بۇنىڭدىن كۆز ئاغرىقىنى بىلدۈرىدىغان «چەر» ئاتالغۇسىنىڭ خاقانىيە شېۋىسىدىكى ھارغىن مەنىسى بىلەن ئوخشاشلىقىنى ھېس قىلىمىز. بۇ ئاتالغۇ بەلكىم خاقانىيە شېۋىسىدىكى «چەر» دىن ئېلىنىپ، كۆزنىڭ ئاغرىغان ھالىتىنى بىلدۈرگەن بولسا كېرەك. شۇ دەۋرلەردە كۆز ئاغرىقلىرىغا مۇناسىۋەتلىك ئاتالغۇلار مۇشۇ سۆزگە قوشۇمچىلارنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسالغان ۋە ئىشلىتىلگەن.

كۆزى ئاجىزلار ۋە ئاغرىقلىرىنى ئاتاشقا ئىشلىتىلدىغان ئاتالغۇلار

«دىۋان» دا كۆزى ئاغرىيدىغان كىشىلەرنى ئاتايدىغان ھەر خىل ئاتالغۇلار تىلغا ئېلىنىپلا قالماي، يەنە شۇ كۆزلەرنىڭ ئاغرىغاندىكى ھالىتى ھەققىدەمۇ بەزى بايانلارنى بېرىپ، كۆزى ئاجىز ئادەملەر ھەققىدە «چۈمەرۈك. شەلۋە كۆز. چۈمەرۈك كىشى - كۆزى ياشاڭغىراپ ئاجىزلاشقان كىشى»^②، «چەۋشەڭ. كۆزى ياشاڭغىرايدىغان، كۆرۈش قۇۋۋىتى ئاجىز ئادەم»^③ دېگەندەك ئىبارىلەرنى تىلغا ئالدىمۇ. بۇ بايانلار كۆزى ئاغرىغان، ئاجىزلاشقان، كۆرۈش قۇۋۋىتى ناچارلاشقانلارنىڭ كۆزىنىڭ ياشاڭغىراش ۋە باشقا سەۋەبلەر تۈپەيلى تۇرمۇشتا قىيىنلاشقان ھالىتىنى بايان قىلىپ كەلگەن. بۇ خىل كىشىلەر كۆزى ئاجىزلاشقان بولسىمۇ، مەلۇم جەھەتتە يەنىلا كۆرۈش ئىقتىدارىنى ساقلاپ قالغان. كۆزى مەلۇم سەۋەبلەردىن نورمال ئىقتىدارىنى يوقاتقان، ئەمما يەنىلا مەلۇم كۆرۈش قۇۋۋىتىگە ئىگە كىشىلەر توغرىسىدا «قىڭىر»، «كۆزى چەرلىگ» ئاتالغۇلىرىنىڭ بارلىقى «دىۋان» دىكى مەلۇماتلاردىن ئايان بولىدۇ. «چەرلىگ» كۆزى چەرلىگ - كۆزى چارلاشقان ئادەم. كېچىسى كۆرۈپ، كۈندۈزى كۆرمەيدىغان، تۈتۈك كۈندە كۆرۈپ، ئوچۇق كۈندە كۆرمەيدىغان ئادەم»^④ دېيىلگەن بايانلاردىن كۈچلۈك قۇياش نۇرىدىن قاتتىق قورقىدىغان، نۇر قايتۇرۇش سەۋەبلىك ئېنىق كۆرۈش قۇۋۋىتى ئاجىزلاشقان كىشىلەرنى بىلدۈرىدىغان ئالاھىدە بىر كۆز ئاغرىقى ئاتالغۇسى نامايان بولىدۇ. بۇ ئاتالغۇلار كۆز ئاغرىقىغا گىرىپتار بولغان، ئەمما كۆرەلەيدىغان كىشىلەردىكى ئاغرىقنى بىلدۈرۈپلا قالماي يەنە، بۇ خىلدىكى كۆز ئاغرىقلىرىنىڭ تۇغما بولمايدىغانلىقى، كېيىن پەيدا بولۇپ، ئاغرىقنىڭ نورمال تۇرمۇشىغا تەسىر قىلىدىغانلىقىدىن خەۋەر بەرگەن. «قىڭىر. ئەلەس. قىڭىر ئەر - ئەلەس ئادەم. ئىككىلا كۆزى ئەلەس ئادەم (ئىككى كۆزى قىڭىر، دىيىلىدۇ)»^⑤ دېگەن مەلۇماتلاردىن كۆزى كۆرۈش قۇۋۋىتىگە ئىگە، ئەمما تاشقى قىياپەت جەھەتتە نورمال ئادەملەردىن پەرقلىنىدىغان ئاغرىقلار مەلۇم بولىدۇ. ھەمدە بۇ خىل ئاغرىقلارنىڭ بەزىدە بىر كۆزى، يەنە بەزىدە ئىككىلا كۆزى شۇنداق بولۇپ قالىدىغانلىقىدىن خەۋەردار بولىمىز. بۇ ئاتالغۇلار شۇ دەۋردە كۆزى ئاغرىق كىشىلەرنى ئاتاش جەھەتتە ھەر خىل ياسالما نام - ئاتالارنىڭ بارلىقىنى بىلدۈرىدۇ. كۆز ئاغرىقى ياكى باشقا سەۋەبلەردىن كۆزى كۆرمەيدىغان بولۇپ قالغان، شۇنداقلا تۇغما كۆزى ئاجىز كىشىلەر ھەققىدە «قاراغۇ. قارغۇ»^⑥ ۋە «تۈكلۈگ. قارىغۇ. كور. تۈكلۈگ كۆزلۈگ كۆزى قارىغۇ (كىشى)»^⑦ دېگەن ئاتاش ناملىرى تىلغا ئېلىپ ئۆتۈلگەن.

«دىۋان» دىكى ئەمالارغا ئائىت بايانلارغا قارىغاندا، تۇغۇلۇشتىلا ئەمما تۇغۇلغانلار بىلەن، ساق تۇغۇلغان، كېيىنچە مەلۇم سەۋەبلەر تۈپەيلى كۆزى كۆرمەس بولۇپ قالغانلارنى ئاتاشقا ئىشلىتىلدىغان ئاتالغۇ بىر - بىرى بىلەن پەرقلىنىگەن. بۇ ھەقتىكى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ئەمما تۇغۇلغانلار «قاراغۇ»، كېيىن ئەمما بولۇپ قالغانلار «تۈكلۈگ» دەپ ئاتالغانلىقىنى پەرەز قىلىمىز.

كۆز ئاغرىقلىرىنىڭ پەيدا بولۇش سەۋەبلىرى

«دىۋان»دا بېرىلگەن كۆز ئاغرىقلىرىغا دائىر بايانلاردىن مەلۇمكى، بۇ خىل ئاغرىقنى كېلىش مەنبەسىدىن تۆۋەندىكى نەچچە خىلغا ئايرىشقا بولىدۇ.

بىرىنچى، تەبىئىي ئەمما كىشىلەر

بۇ خىلدىكى كىشىلەرنى ئەمەش جەھەتتە ھېچقانداق ئامال - چارە يوق. «قارىغۇ» (10 - ئاتالغۇ بىلەن ئوخشاش) تۇغما ئەمالارنى كۆرسەتسە كېرەك.

ئىككىنچى، كۆزىگە مەلۇم نەرسە كىرىپ كېتىش سەۋەبىدىن بولىدىغان كۆز ئاغرىقلىرى كۆزى ئاغرىغانلارنىڭ خىلى كۆپى مۇشۇ سەۋەب بىلەن ئاغرىق ئازابىنى تارتىدىغانلىقى مەلۇمدۇر. «دىۋان»دا بۇ ھەقتىكى بايانلار خېلى ئۇچرايدۇ. بۇ، شۇ كىشىنىڭ دىققەت قىلماسلىقى، شارائىتىنىڭ ناچار بولۇشى، مۇھىت ۋە ھاۋا رايى، مەسىلەن، قۇم - بوران، شامال قاتارلىقلارنىڭ سەۋەبىدىن كۆزىگە مەلۇم ئۇششاق نەرسىلەرنىڭ كىرىپ كېتىشىدىن پەيدا بولغان. بۇ خىل ئۇششاق نەرسىلەر «قوغ» ۋە «يام» ئىبارىسى بىلەن مەلۇم بولىدۇ. «قوغ» كۆزىگە ياكى تاماققا چۈشكەن ئەخلەت، خەس. «يام» كۆزىگە ۋە باشقا نەرسىلەرگە چۈشۈپ قالىدىغان خەس. ئەخلەت» دېگەن بايانلار بۇنى دەلىللەيدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە «يام» ئاتالغۇسى كۆپ قوللىنىلغان. بۇ ھەقتە يەنە «يام. خەس، ئەخلەت. كۆزىگە يام تۇشتى كۆزىگە خەس چۈشتى» دېگەن ئۇچۇرمۇ تىلغا ئېلىنىدۇ. بۇ خىل سەۋەب بىلەن ئاغرىغان كۆزنى، ئاغرىقنىڭ سەۋەبكارى «يام» يەنى خەس، ئەخلەتتىن تۈرلەنگەن «ياملىغ» ئىبارىسى بىلەن ئاتىغان. «ياملىغ. خەسلىك. ياملىغ كۆز - خەس چۈشكەن كۆز.» ئېھتىمال، مۇشۇ سەۋەب بىلەن ئاغرىغۇچىمۇ مۇشۇنداق ئاتالغان بولسا كېرەك. ئۈچىنچى، كۆزىگە مەلۇم نەرسىلەر چىقىپ قېلىش، ئۆسۈپ قېلىشتىن پەيدا بولىدىغان كۆز ئاغرىقلىرى.

بۇ خىل ئاغرىقمۇ كېلىپچىقىش جەھەتتە، شارائىت بىلەن مەلۇم دەرىجىدە باغلىنىشلىق بولۇپ، ناچار تۇرمۇش شارائىتى ۋە باشقا خىل سەۋەبلەردىن كۆزىگە ۋە كۆز ئەتراپىغا چىقىدىغان ھەر خىل ئۆسمە ياكى يارىلارمۇ كۆپلەپ كۆرۈلگەن. بۇ توغرىسىدا «ئەنۇج: كۆزىگە ئۆسكەن گۆش پەردە» ۋە «تەرسگەك. يىڭناسقۇ. كۆز قاپاقلىرىنىڭ چېتىگە چىقىدىغان قاپارتقۇ» لارنى تىلغا ئېلىپ ئۆتۈشكە بولىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە ئاغرىغۇچىغا بىرقەدەر خەتەرلىكى كۆزىنىڭ «ئەنۇج» لىنىپ قېلىشى بولۇپ، «دىۋان»دا بۇ ھەقتە يەنە «ئەنۇچلەندى. پەردە ئۆستى. ئانىڭ كۆزى ئەنۇچلەندى - ئۇنىڭ كۆزىگە پەردە ئۆستى» دەپ توختىلىدۇ. ئېھتىمال، شۇ دەۋرلەردە بۇ خىل ئەھۋاللار خېلى كۆپ كۆرۈلسە كېرەك. كۆزىگە بىرنەرسە چىقىش ئارقىلىق پەيدا بولىدىغان كۆز كېسەللىكلىرى بەزىدە ساقايغان يەنە بەزىدە ئېغىرلىشىپ كۆز پۈتۈنلەي كۆرمەس بولۇپ قېلىش بىلەن خۇلاسەلەنگەن. بۇ خىل سەۋەبلەر بىلەن ئاغرىغانلار ساقايىمسا، شۇنداقلا كۆزى كۆرمەس بولۇپ قالسا «قارىغۇ» دەپ ئاتالماي بەلكى، «تۈكلۈگ» دەپ ئاتالغان. «تۈكلۈگ. قارىغۇ. كور. تۈكلۈگ كۆزلۈگ كۆزى قارىغۇ (كىشى)». بۇ ئاتالغۇنىڭ كۆزىگە بىرنەرسە چىقىش سەۋەبىدىن ئاغرىغان كىشىلەرنى كۆرسىتىدىغانلىقى ۋە كېلىپ چىقىشى ھەققىدە مۇنداق بىر باياننى مىسال قىلىشقا بولىدۇ: «كىرىپۈكلەندى. ئانىڭ كۆزى كىرىپۈكلەندى - ئۇنىڭ كۆزىگە تەتۈر كىرىپك ئۆستى». بۇ بايان بىزگە كۆزىگە تەتۈر كىرىپك ئۆسۈشنىڭ ياخشى ئاقىۋەت ئېلىپ كەلمەيدىغانلىقىنى بايان قىلىپ بىرىدۇ.

تۆتىنچى، باشقىلار تەرىپىدىن زەخملىنىش ئارقىلىق پەيدا بولىدىغان كۆز ئاغرىقلىرى «دىۋان»دا بۇ ھەقتىكى ئۇچۇرلار كۆپ ئۇچرىمايدۇ. پەقەت، «كۆزلەدى. كۆزىگە ئۇردى، ئول ئانى كۆزلەدى — ئۇ ئۇنىڭ كۆزىگە ئۇردى.»^① دېگەن بىرلا مەلۇمات ئۇچرايدۇ. ئەمما، بۇ ئارقىلىق شۇ دەۋردە باشقىلار تەرىپىدىن كۆزى زەخملىنىدىغانلارنى بەك ئاز ئىدى، دەپ قاراشقا بولمايدۇ.

بەشىنچى، ئەسلى يېنىك، ئەمما ئەمەلەش جەريانىدا تېخىمۇ ئېغىرلىشىدىغان كۆز ئاغرىقلىرى

بۇ خىل ئاغرىقلار ئاغرىقنى داۋالاش ۋە ئەمەلەش جەريانىدا ئىشلىتىلگەن ئوت (دورا) نىڭ ئەسلىي ئاغرىققا ماس كەلمەسلىكى سەۋەبلىك زىيان قىلىشى ياكى ئەمەلەش ئۈنۈمىنىڭ تۆۋەن بولۇشىدىن تېخىمۇ يامانلىشىپ كەتكەن. مەسىلەن، «تۈنتۈردى، تۈتۈلدۈردى. ئوت ئانىڭ كۆزى تۈنتۈردى. دورا ئۇنىڭ كۆزىنى تۈتۈلدۈردى. ھەرقانداق بىرنەرسە بىرنەرسىنى يېپىۋالسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.»^② «چەرلەتتى. بۇزدى، كاردىن چىقاردى. ئاغرىتتى، ئېغىرلاشتۇردى. ئوت ئانىڭ كۆزى چەرلەتتى. دورا ئۇنىڭ كۆزىنى بۇزۇپ قويدى»^③ بۇ بايانلاردا ئاغرىقنىڭ ئەمچىنىڭ ئەمەلەشنى قوبۇل قىلىش ياكى ئۆزى ئوت (دورا) يېيىش، ئوت (دورا) ئىشلىتىش جەريانىدا كۆز ئاغرىقلىرىنىڭ تېخىمۇ يامانلىشىشى ھەتتا كۆزنىڭ كېرەكتىن چىقىشىنى بىلدۈرۈپ كەلگەن. بۇ مەلۇمات كۆز ئاغرىقلىرىنى ئەمەلەش جەريانىدا ئىنتايىن نازۇك، سەل قاراشقا بولمايدىغانلىقىنى، قالايمىقان ئوت (دورا) ئىشلەتكەندە، شۇنداقلا ئەمچى، تېۋىپلارغا توغرا كۆرۈنمىگەندە كېلىپ چىقىدىغان ئاقىۋەتنىڭ تولىمۇ ئېغىرلىقىنى بىلدۈرگەن.

ئالتىنچى، تەبىئەت ھادىسىلىرى سەۋەبىدىن پەيدا بولىدىغان كۆز ئاغرىقلىرى

«دىۋان»دا قاتتىق قاردا يۈرۈش، ئۇزۇن مۇددەت قارلىق دالادا يۈرۈش قاتارلىق سەۋەبلەردىن كېلىپ چىقىدىغان كۆز ئاغرىقلىرى ھەققىدىمۇ خەۋەر بەرگەن. «دىۋان»دا بۇ توغرىسىدا «قاز. كىشىنى ئۆلتۈرىدىغان شىۋىرغان. قاز بولدى شىۋىرغان چىقتى»^④ دالادا يۈرگەن كىشىلەر ئۇزۇن مەزگىل قاردا يۈرۈش ۋە شىۋىرغان توختىغاندىن كېيىنكى كۈن نۇرىنىڭ كۆزنى قاماشتۇرۇشى بىلەن كۆزى قاتتىق قامىغان ۋە ئاغرىغان، «قامادى. قاماشتى؛ قامدى. كۆز قامادى — (كۈننىڭ نۇرىدىن) كۆز قاماشتى»^⑤ بۇ خىل جۈتتىن كېيىنكى قۇياش نۇرى مۇھىتىدا يۈرۈش ئاقىۋەتتە كۆزنىڭ ئاغرىشى بىلەن خۇلاسەلەنگەن. «قارىقتى. قار ئېلىپ كەتتى. قاردا قاماشتى. ئەر كۆزى قاراقتى — ئادەمنىڭ كۆزىنى قار ئېلىپ كەتتى»^⑥ دېگەن بايان دەل قار سەۋەبىدىن كۆزنىڭ ئاغرىشىغا مىسال بولۇپ كەلگەن.

يەتتىنچى، دەرد - ھەسرەتتىن پەيدا بولىدىغان كۆز ئاغرىقلىرى

قاتتىق ئازاب تارتىش ۋە تىنىمسىز ئازابلىنىپ يىغلاش كۆز ئاغرىقلىرىنى پەيدا قىلىدىغان ئامىللارنىڭ بىرى ھېسابلىنغان. تۈركىي تىللىق قوۋملارنىڭ شامان ئېتىقادى دەۋرىدىكى قائىدىسىدە ئۇلۇغلار ياكى يېقىن تۇغقانلار ئۆلۈپ كەتكەندە شۇ كىشى ئۈچۈن ھازا ئېچىپ قاتتىق يىغلاش ۋە ماتەم تۇتۇش مۇھىم پەرزلەرنىڭ بىرى بولۇپ، كىلاسسىك ئەسەرلەر ۋە «دىۋان»دا بۇ ھەقتە خېلى كۆپ مەلۇماتلار بار. بۇ ھەقتە مۇنداق بىر قوشاقنى مىسال كەلتۈرۈشكە بولىدۇ. «ئۆلىشتى. ھۇلاشتى. بۆرى بارچا ئۆلىشتى — بارچە بۆرى ھۇلاشتى». شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

ئۆلىشىپ ئەرەن بۆرلەيۇ
يىرتىپ ياقا ئۆرلەيۇ
سىقىرىپ ئۇنى يۈرلەيۇ،
سىغىتىپ كۆزى ئۆرتۈلۈر.

ئادەملەر ئافراسىيا بىناڭ ئۆلۈمىگە ئېچىنىپ، بۆرىلەردەك ھۇۋلاشتى، ئاھ ئۈرۈپ ياقىلىرىنى يىرتىشتى، بەزىدە مۇڭلۇق نەغمە ئاۋازىدەك ئۈن سېلىپ پەرياد چېكىشتى، كۆپ يىغلاپ كۆزلىرى كۆرمەس بولۇپ كەتتى»^①

بۇ قوشاقتا تولا يىغلاپ كۆزى ئاجىزلىشىپ كېتىشىنى ياكى كۆرمەس بولۇپ قېلىشىنى «كۆزى ئۆرتۈلۈر» دېگەن ئىبارە بىلەن بايان قىلىپ بەرگەن. بۇ ئېھتىمال ھەسرەت چېكىش سەۋەبلىك كۆزى ئاجىزلاشقانلارنى ئاتايدىغان نام بولسا كېرەك.

«دىۋان»دا يەنە يار ئۈچۈن ھەسرەت چېكىشىنى، سېغىنىپ يىغلاشىنى قوشاقلاردا كۆز ئاغرىش ھەققىدىكى سىمۋوللۇق ئوخشىتىشلار بىلەن ئىپادىلەپ كەلگەن. مەسىلەن:

«يۈكنۈپ ماڭا ئىملەدى باغرىم باشىن ئەملەدى
كۆزۈم ياشىن ياملادى ئەلكىن بولۇپ ئول كەچەر

مەھبۇبىنى خىيال قىلغانلىقىنى تەسۋىرلەپ مۇنداق دەيدۇ: ئۇ ماڭا تەزىم قىلدى ۋە مېنى شەيدا قىلىش ئۈچۈن ئىملىدى. ئۇ قارشى بىلەنلا كۆز يېشىمنى داۋالدى، باغرىمنىڭ يارىسىنى ئەملىدى. ئۇ يولۇچى بولۇپ كېتىپ قالدى»^② بۇ قوشاقتىكى «ياملادى» ئىبارىسىنىڭ كېلىش مەنبەسى «يام. خەس، ئەخلەت. كۆزگە يام تۇشتى. كۆزگە خەس چۈشتى» (13 - ئىزاھ بىلەن ئوخشاش) بولۇپ، ئەكس ئەتكۈزگەن ئەسلىي مەنە بويىچە يەنى «سېنىڭ بېقىشلىرىڭدا يېشىم كۆزۈمگە خەس بولدى» دەپ چۈشىنىشكىمۇ بولىدۇ. شۇڭا، «يام» ئاتالغۇسى يەنە يىغلاش ئارقىلىق كۆزى ئاجىزلاشقانلارنى ئاتاشقىمۇ ئىشلىتىلگەن، دەپ قاراشقا بولىدۇ.

كۆز ئاغرىقىنىڭ ئىپادىلىنىش شەكىللىرى

«دىۋان»دا كۆز ئاغرىقىنىڭ دەسلەپكى ئىپادىلىرى ۋە ئاغرىق جەريانى توغرىسىدا يەنە بىر بۆلەك بايانلار بېرىلگەن. بۇ بايانلار ئىچىدە كۆز ياشاڭغىراش ۋە چاپاق بېسىشىنى بىلدۈرۈپ كەلگەن جۈملىلەر بىر قەدەر كۆپ. مەسىلەن: «چەلپەك. چاپاق، كۆز چاپىقى»^③، «چەلپەكلەندى. چاپاقلاشتى. كۆز چەلپەكلەندى، كۆز چاپاقلاشتى»^④، «كىرلەندى. كىرلەشتى. تون كىرلەندى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. كۆز كىرلەندى. كۆز چاپاقلاشتى»^⑤ بۇلارنى كۆزنىڭ ئاجىزلىشىشىغا ۋە ساقايىمىغان ھالىتىگىمۇ مىسال بولىدۇ، دەپ قارىساق بولىدۇ.

كۆز ئاغرىقلىرىنىڭ پەيدا بولۇشى ھەر خىل سەۋەبلەردىن بولغاچ، ئاغرىغان كۆزلەرنىڭ ئەھۋالى بىر - بىرىدىن پەرقلىنىگەن. نەرسە كىرىپ كەتكەن، قار ئېلىپ كەتكەن كۆزلەردە ياشاڭغىراش ئاساسلىق ئىپادىلىنىش شەكلى ھېسابلانغان. ياشاڭغىراشقا ئائىت بايانلار مۇنداقلا ئېيتىلغان ئەمەس، بۇ سۆزلەرنىڭ كەينىگە شۇ كىشىلەرنىڭ كۆز ئاغرىقىنىڭ سەۋەبى، دەرىجىسى ۋە نەتىجىسى يوشۇرۇنغان، «سۇۋلاندى. سۇۋلاندى، سۇلۇق بولدى. سۇۋلاندى نەڭنەرسە سۇۋلاندى، مەسىلەن: مېۋىنىڭ سۈيى كۆپەيگەنلىكتىن يۇمشىغىنىغا، يارىنىڭ سېرىقسۇ يىغىلىپ شەلۋەرگىنىگە ئوخشاش. ئاننىڭ كۆزى سۇۋلاندى - ئاننىڭ كۆزى سۇۋلاندى (ياشاڭغىرىدى)»^⑥ بۇ بايان بىزگە كۆزى ئاغرىپ، مەلۇم باسقۇچقا يەتكەن، داۋالانغاندىن كېيىنمۇ ياخشى بولماي كۆزىدىن داۋاملىق سۇ ئاقىدىغان كىشىنىڭ ئاغرىق ئەھۋالىدىن خەۋەر بېرىدۇ. جۈملىدىكى ئەكس ئەتكەن مەزمۇنغا قارىغاندا، بۇ خىل ياشاڭغىراش ئاغرىق ئاسارىتىدىن پەيدا بولغان ياشاڭغىراشتىن ئىبارەت. بۇنىڭ پەيدا بولۇشى ھەر خىل سەۋەبلەردىن، دەپ قارالغان. بىز مەزمۇن ئېھتىياجى ئۈچۈن كۆز ياشاڭغىراشنىڭ سەۋەبلىرىدىن بىرى «ياملىغ كۆز - خەس

چۈشكەن كۆز»^{۳۱} ئىبارىسىنى يەنە بىر قېتىم تىلغا ئېلىشنى توغرا تاپتۇق. كۆزگە ئۇششاق نەرسىلەرنىڭ كىرىپ كېتىشى ياشاڭغىراشنى كەلتۈرۈپ چىقىرىپلا قالماي، يەنە ئېغىرلاپ كېتىشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. باشقا خىل سەۋەبلەردىن ياشاڭغىرىغان كۆزلەر ھەققىدە «ياشاڭغۇرادى. ياشانغۇرىدى. ئانىڭ كۆزى ياشاڭغۇرادى، ئۇنىڭ كۆزى (كۈن نۇرىدىن) ياشانغۇرىدى»^{۳۲}، «ياشلىقتى. ياشانغۇرىدى. كۆز ياشلىقتى، كۆز ياشانغۇرىدى، يەنى كۆز قۇياش ۋە ئۇنىڭ نۇرىدىن ياشانغۇرىدى»^{۳۳} بۇنىڭدىن كۆزنى نۇر چاقسىمۇ ياشاڭغىراشنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغانلىقىنى، بۇنىڭ كۆزنى قار ئېلىپ كېتىش بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىنى پەرەز قىلىمىز. بۇنداق كۆزلەر «ياشلىغ. ياشاڭغىرايدىغان. ياشلىغ كۆز — ياشاڭغىرايدىغان كۆز»^{۳۴}، ئاغرىقلار بولسا «چەۋشەڭ. كۆزى ياشاڭغىرايدىغان، كۆرۈش قۇۋۋىتى ئاجىز ئادەم»^{۳۵} دەپ ئاتالغان. «چۈمەرۈك. شەلۋە كۆز. چۈمەرۈك كىشى، كۆزى ياشاڭغىراپ ئاجىزلاشقان كىشى»^{۳۶} دېيىلگىنى بولسا كۆزى ھەر خىل سەۋەبلەردىن ئاغرىغان، ساقايماي جاراھەت ئاسارىتى قالغان، ئاجىزلاشقان ھەمدە داۋاملىق شۇنداق ئاغرىيدىغان كىشىلەردىن ئۇچۇر بەرگەن.

كۆزنىڭ ئاغرىشىدىكى دەسلەپكى ئالامەتلەر، ئاغرىغاندىن كېيىنكى ئەھۋاللار توغرىسىدا بىر قاتار بايانلار ئارقىلىق، شۇ دەۋردىكى كۆز ئاغرىقىنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە ھەرقايسى باسقۇچلىرى ھەققىدە ئەتراپلىق مەلۇمات بەرگەن. «بەزىتى. ئاجىزلاشتى. ئانىڭ كۆزى بەزىتى — ئۇنىڭ كۆزى ئاجىزلاشتى، خىرە كۆرىدىغان بولدى»^{۳۷} بۇنىڭ تەرەققىياتى «چەرلەندى — كېسەل بولدى، ئاغرىدى، ئانىڭ كۆزى چەرلەندى. ئۇنىڭ كۆزى ئاغرىدى»^{۳۸} تەكىلىدى. تۇتۇلدى. ئانىڭ كۆزى تەگىلدى — ئۇنىڭ (بىر) كۆزى تۇتۇلدى. كۆرمەس بولۇپ قالدى»^{۳۹} بىلەن تەكرار تىلغا ئېلىنغان. «دىۋان» دا يەنە «ئەنۋىچلەندى. پەردە ئۆستى»^{۴۰} دېيىلگىنى كۆز ئاغرىقى ئىچىدە ئۆسمە تۈرىگە دائىرىلىرىنىڭمۇ مەلۇم سالماقنى ئىگىلەيدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن. «دىۋان» دا كۆز ئاغرىقلىرىغا دائىر بايانلارغا يانداش ھالدا يەنە قانداق قىلغاندا بۇ خىل كېسەللەرنى داۋالىغىلى بولىدىغانلىقى ھەققىدە مەلۇماتلارمۇ بار.

كۆز ئاغرىقىنى ئەمەلەش ئۇسۇللىرى ۋە نەتىجىسى

شۇ دەۋردە كۆز ئاغرىقلىرى ھەر خىل سەۋەبلەردىن پەيدا بولىدىغان بولۇپ، كىشىلەرنىڭ تۇرمۇش ئادىتى، ياشاش مۇھىتى بۇ خىل ئاغرىقنىڭ پەيدا بولۇشىغا بىۋاسىتە تەسىر كۆرسەتكەن. كىشىلەرنىڭ بۇ خىل ئاغرىققا گىرىپتار بولۇش يوللىرىمۇ ھەر خىل بولغان. يۇقىرىقى بايانلارغا قارىغاندا، تاشقى مۇھىت، شامال، بوران سەۋەبىدىن كۆز ئاغرىقىغا دۇچار بولۇش بىرقەدەر كۆپ سالماقنى ئىگىلىگەن بولۇپ، ھەر خىل ئەخلەتلەرنىڭ تەسىرىدىن كۆز ئاغرىقى كۆپ يۈز بەرگەن. «دىۋان» دىكى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، يەنە ئەمەلەش جەريانىدا بىر قىسىم كۆز ئاغرىقلىرى ساقايماي تېخىمۇ يامانلاپ، بۇ خىل ئاغرىقنىڭ مەۋجۇت بولۇشىغا سەۋەبچى بولۇپ قالغان. كۆزنى قار ئېلىپ كېتىشىنى ئەمەلەش ۋە ئالدىنى ئېلىش توغرىسىدا «كۆزلۈك. ئات قۇيرۇقىدىن توقۇلغان بىر خىل تۈر. كۆز ئاغرىغاندا ياكى قاماشقاندا كۆزگە تارتىۋېلىنىدۇ»^{۴۱} «كۆزۈلدۈرۈك، كۆزلۈك، ئاتنىڭ قىلىدىن توقۇلغان شالاڭ توقۇلما. كۆز ئاغرىغان ياكى كۆز قاماشقاندا كۆزگە تارتىلىدۇ. بۇ «كۆزلۈك» مۇ دېيىلىدۇ»^{۴۲} دېگەن بايانلارنى بەرگەن. بۇ مەلۇماتلار بىزگە «كۆزۈلدۈرۈك»، «كۆزلۈك» دېيىلىدىغان كۆز ئاغرىقىنىڭ ئالدىنى ئالىدىغان ۋە داۋالايدىغان ئالاھىدە ئەسۋابنىڭ بارلىقىدىن ئۇچۇر بېرىدۇ. شۇنداقلا، ئاتنىڭ قۇيرۇقىنىڭ ۋە قىلىنىڭ

مەلۇم دورىلىق قىممىتىنى بايان قىلىپ بېرىدۇ. ئەمچىلەرنىڭ باشقا سەۋەبلەردىن ئاغرىغان كۆزلەرنى ئەملىشى (داۋالىشى) ھەققىدە «ئەنۇچلەدى. ئوتتاچى كۆزۈگ ئەنۇچلەدې - تېۋىپ كۆز پەردىسىنى داۋالىدى. يەنى كۆز پەردىسىگە دورا سۈردى»^{۱۱} بۇ مەلۇمات كۆز ئاغرىقىنى ئەملىشىنىڭ ئايرىم نام بىلەن ئاتىلىدىغانلىقىنى، ئوتتاچى - تېۋىپلارنىڭ مەلۇم ئوت(دورا)لارنى پىششىقلاپ رېتسېپ قىلىش ئارقىلىق كۆز ئاغرىقلىرىنى داۋالاپ كەلگەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ ئوت(دورا)لارنىڭ ماتېرىيالى ھەر خىل دەرەخ، ئۆسۈملۈكلەردىن تەركىب تاپقان. بۇنى دەلىللەپ «دىۋان»دا يەنە مۇنداق بايانلارمۇ تىلغا ئېلىنىدۇ. «چاخشۇ: كۆز ئاغرىقىغا داۋا بولىدىغان بىر خىل ئوت»^{۱۲}، «ئاۋىلقۇ. قىزىل مېۋە بېرىدىغان بىر خىل دەرەخ، پوستى بىلەن كۆز ئاغرىقى داۋالىنىدۇ»^{۱۳} بۇ خىل ئەملىشىنىڭ ھەممىسىلا ئۈنۈملۈك بولىۋەرمىگەن. بۇنىڭغا ئوت(دورا) نىڭ كۆزگە زىيان قىلىشى توغرىلىق يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان مىساللار گۇۋاھ. ئەمما، ئومۇمىي جەھەتتىن ئالغاندا، يۇقىرىقى مەلۇماتلاردا يەنە كۆز ئاغرىقىنى سىستېمىلىق ئەملىشىنىڭ مۇھىملىقىنى ئالاھىدە تەكىتلەپ، مەخسۇس كۆز ئاغرىق تېۋىپلىرى (ئوتتاچى)نىڭ كۆز ئاغرىقلىرىنى ئەملىش يوللىرى توغرىسىدا توختالغان. مەسىلەن، كۆز پەردىسىنى ئەملىش. كۆزگە ئۆسۈپ قالغان «ئەنۇچ» (ئۆسمە، پەردە)نى ئوپپىراتسىيە قىلىپ ئېلىش. كۆز ئاغرىقلىرىغا مەخسۇس ئوت(دورا) تەييارلاش قاتارلىقلار. بۇنىڭدىن باشقا، يەنە كۆز ئاغرىقلىرىغا مەنپەئەت قىلىدىغان ئوت(دورا)لار، شۇنداقلا كۆز ئاسراش ئۈسۈللىرى، كۆز ئاسراش ئەسۋابلىرى تونۇشتۇرۇلۇپ، شۇ دەۋردىكى ئەمچىلىك ئىشلىرىنىڭ ئىش ھالقىلىرىنىڭ نازۇكلۇق دەرىجىسىنى كۆرسىتىپ ئۆتكەن. بۇنىڭدىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، مەھمۇد كاشغەرىي ياشىغان دەۋردە ئەم ئوتتاچىلىق (تېۋىپلىق) گۈللەنگەن، تەرەققىي قىلغان، راۋاجلانغان.

«دىۋان»دا كۆز ئاغرىقىنى ئەملىشىنى نېمە دەپ ئاتىغانلىقىغا كەلسەك، يەنىلا «يام» ئىبارىسىگە مۇراجىئەت قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. «يۈكۈنۈپ ماڭا ئىملەدى

كۆزۈم ياشىن ياملادى
باغرىم ياشىن ئەملەدى

ئەلەكەن بولۇپ ئول كەچەر

مەھبۇبىنى خىيال قىلغانلىقىنى تەسۋىرلەپ مۇنداق دەيدۇ: ئۇ ماڭا تازىم قىلدى ۋە مېنى شەيدا قىلىش ئۈچۈن ئىملىدى. ئۇ قارشى بىلەنلا كۆز يېشىمنى داۋالىدى، باغرىمنىڭ يارىسىنى ئەملىدى. ئۇ يولۇچى بولۇپ كېتىپ قالدى». (28 - ئىزاھ بىلەن ئوخشاش) بۇ قوشاقتا «كۆزۈم ياشىن ياملادى» دېگەن مىسرانى «كۆز يېشىمنى داۋالىدى» دەپ ئىزاھلىغان بولۇپ، بۇ ئىزاھ بويىچە «ياملادى» ئىبارىسىنى كۆز ئەملىش، دەپ چۈشىنىشكە بولىدۇ ھەمدە بۇ ئاتالغۇنى مەخسۇس كۆز ئاغرىقىنى ئەملىشىنى بىلدۈرىدىغان خاس ئاتالغۇ، دەپ قاراشقىمۇ بولىدۇ.

باشقا ۋەسىقىلەردىكى ئۇچۇرلاردىن يانداشما

شۇ دەۋردىكى ئەمچىلىك ئىشلىرىمىزنىڭ تەرەققىياتى ۋە ئەمەلىي ئەھۋالىدىن ئۇچۇر بېرىدىغان مەلۇماتلار «دىۋان»دىن باشقا ئەسەرلەر ۋە ۋەسىقىلەردىمۇ كۆپلەپ مەلۇم بولۇۋاتىدۇ. بولۇپمۇ، تۇرپاندىن تېپىلغان يازما يادىكارلىقلاردا ئاغرىقلارنى ئەملىش ۋە دورا بېرىش ھەققىدە نۇرغۇنلىغان ئۇچۇرلار ۋە قىممەتلىك رېتسېپلار قاتارىدا كۆز ئاغرىقىغا مۇناسىۋەتلىك ئۇچۇرلارمۇ بار. بۇ بايانلار مۇنداق قۇرلار

بىلەن باشلىنىدۇ. «كۆز ئاغرىغ ئەمى: كىشى ئۆدى، توڭغۇز ئۆدى، ئەچكۈ ئۆدى، تاۋىشقان ئۆدى بۇ تۈرتەگۈ - تە قايۇسى بولسا، (قارا) قاراچاق ئىغاچ قاسق - بىن ئوتتا كۈيۈرۈپ كۈل - بىن ئالىپ سوۋ - قا يۇغۇرۇپ كوز - كە ياقغۇ ئول، بات ئەدگۈ بولۇر. كۆز ئاغرىقىنىڭ ئەمى (داۋاسى): (قارا) قارىياغاچ قوۋزىقىنى ئادەم ئۆتى، چوشقا ئۆتى، ئۆچكە ئۆتى، توشقان ئۆتى (بۇ تۆتىنىڭ قايىسى بولسا بولسۇپىرىدۇ) بىلەن كۆيدۈرۈپ كۈلىنى سۇغا ئارىلاشتۇرۇپ كۆزگە سۈرتۈپ بەرسە، تېز ساقىيىدۇ».

«قايۇ كىشى كېچە ئەدگۈ كۆرمەسەر قارا ئەچكۈ - نۇڭ ئۆگسۈز باغىر - نىقا ئىچىنگە پىتىپىدىنى ساچىپ ئوتقا كۆمۈپ كۆپكىن ئالىپ كۆزگە سۆردگۈل، كېچە ئەدگۈ كۆرۈر.

قايى كىشىنىڭ كۆزى كېچىسى ياخشى كۆرمىسە (نامازشام قارىغۇسى بولۇپ قالسا)، قارا ئۆچكىنىڭ يېتىم (ئوغللىقىنىڭ) جىگىرىنىڭ ئىچىگە قارىمۇچ سېلىپ ئوتقا كۆمۈپ كۆپۈكىنى ئېلىپ كۆزگە سۈرتۈپ بەرسە، كېچىسى ياخشى كۆرىدىغان بولىدۇ».

«كەكەلىك ئۆدىن شەكەر بىرلە تۈز ئۇلۇش قىلىپ كۆز - كە سۈردسەر، كۆرمەسەر يەمە كۆرۈر، ئەدگۈ بولۇر، كەكەلىك ئۆتىنى شېكەر بىلەن تەڭ ئۇلۇشتە قوشۇپ، كۆزگە سۈرتۈپ بەرسە، كۆرمەس بولۇپ قالغان كۆز يەنە ئېچىلىدۇ، ساقىيىدۇ».

«يانا كەكەلىكىنىڭ ئۆدىن ئالىپ قورىدىپ بورقا بەكىنكە قادىپ ئىچسەر، ئانچاما بور بەكىنى ئىچسەر ئەسۈرمەز، ئەدگۈ بولۇر، يەنە كەكەلىكىنىڭ ئۆتىنى قۇرۇتۇپ مۇسەللەس ياكى بوزغا قوشۇپ ئىچىپ بەرسىمۇ (مۇنداق مۇسەللەس ياكى بوزا ئىچسە مەست قىلمايدۇ) كۆرمەس بولۇپ قالغان كۆز ساقىيىدۇ».

«يانا كىشى ئۆدىن ئالىپ بورلىگ كوزگە سۈردسە ئاچىلۇر. ئادەم ئۆتىنى بورلىك كۆزگە سۈرتسە ئېچىلىدۇ».

«كۆز ئەمە باشلاتى، كۆز يارۇقسىز بولۇپ، كۆز - تە تەلىم سوۋۇق ياش ئاقسار ئۇد ئوتىن كۆز - كە سۈردسەر كوز يارۇق بولۇر. يانا ئەم كوز - تە ئىسگ ياش ئاقسار يىگ شەكەر سارىغ مۇنكا چورنى قىلىپ ئىنگەك ياغى بىرلە قادىپ بۇرۇنقا قۇدسار ئەدگۈ بولۇر.

كۆز ئەمى (داۋاسى) باشلاندى: كۆز غۇۋالىشىپ كۆزدىن سوغۇق ياش كۆپ ئاقسا، كالا ئۆتىنى كۆزگە سۈرتۈپ بەرسە، كۆز ئېنىق كۆرىدىغان بولىدۇ. يەنە ئەم (داۋا) ئەگەر كۆزدىن ئىسسىق ياش ئاقسا خام شېكەر بىلەن سېرىق ماندارىننى ئارىلاشتۇرۇپ ئىنەك مېيى بىلەن قوشۇپ بۇرۇنغا تۇتۇپ بەرسە ئوڭشىلىپ كېتىدۇ».

«يانا ئەم تاۋۇشقان مېيىسەن ئۇد ئۆدى بىرلە ئىنگەك ياغى قادىپ ئالنىقا سۈردسەر ئەدگۈ بولۇر. يەنە داۋاسى: توشقان مېڭىسى ۋە كالا ئۆتىنى ئىنەك مېيى بىلەن قوشۇپ ماڭلايغا سۈرتۈپ بەرسە، ئوڭشىلىپ كېتىدۇ».

«كىمىنىڭ كۆزىن ئاغزىن يەل تاردىپ قىيىق قىلمىش ئەرسەر(،) قۇندۇز قايىرى، سۇۋتا كىنلەپ تۇردۇن كوسۇنگۈتە كورزۇقى

كىمگە شامال دارىپ كېتىپ كۆزى، ئاغزى مايماق بولۇپ قالغان بولسا، قۇندۇز قايىرىنى سۇدا ئېزىپ سۈرۈپ ئەينەككە قاراپ بەرسە تۈزۈلۈپ كېتىدۇ».

«كۆز ئاغرىغ ئەمى، كوز كۈچسەرەپ ياش ئاقسار، بالىق ئودىن كوز - كە ئالنىقا سۈردسەر، ئەدگۈ بولۇر. بۇ سىنالغان ئەم. كۆز كۆرمەسەر، چۈۋىتىنى سوۋقا سىملەپ كىنلەپ ئالنىقا سۈرتسەر ئەدگۈ بولۇر.

كۆز ئاغرىقىنىڭ داۋاسى: كۆز زورۇقۇپ ياشاڭغىرسا، بېلىق ئوتىنى كۆزگە، ماڭلايغا سۈرتۈپ بەرسە، ئوڭشىلىپ كېتىدۇ. كۆز زەخمىلىنىپ كۆرمەس بولۇپ قالسا، چۈۋىت (مۇلەن) نى سۇدا ئېزىپ ماڭلايغا سۈرتۈپ بەرسە ئوڭشىلىپ كېتىدۇ»

«دىۋان» ۋە باشقا يازما يادىكارلىقلاردىكى كۆز ئاغرىقلىرى ۋە ئۇنى ئەمەش توغرىسىدىكى ئۇچۇرلار مەيلى قەدىمكى دەۋرلەردە ۋە ياكى بۈگۈنكى دەۋردە بولسۇن ئەمچىلىك، ئەمچىلىك ئاتالغۇلىرى، ئاتالغۇلارنىڭ ئۆزگىرىشى ۋە تىل تەتقىقات ئىشلىرىدا ئىنتايىن يۇقىرى پايدىلىنىش قىممىتى ۋە ئىلمىي ئاساسى بار. بۇ تۆۋەندىكى بىرقانچە نۇقتىدا ئۆز ئىپادىسىنى تاپىدۇ.

بىرىنچىدىن، بۇ ئۇچۇرلار بىزنى بەزى ئاتالغۇلارنىڭ يەنىلا قەدىمكى ئەنئەنە ئاساسىدا ئورتاق قوللىنىلىۋاتقانلىقىنى، تىل مەۋجۇتلۇقىنىڭ يەنىلا ھاياتى كۈچكە ئىگە ئىكەنلىكىدەك قانۇنىيەتنى بىلىشتە قىممەتلىك ئۇچۇرلار بىلەن تەمىنلەيدۇ. مەسىلەن، مەيلى «دىۋان» دا ۋە ياكى شۇ دەۋردە يېزىلغان بۇددا ئېتىقادىدىكى ئەسەرلەردە بولسۇن، بەزى ئاتالغۇلار ئورتاق ئىشلىتىلگەن. مەسىلەن: «ئەم داۋا» ئاتالغۇسى قاتارلىقلار.

ئىككىنچىدىن، بىزگە شۇ دەۋردىكى كۆز ئاغرىقلىرىنى ئاتايدىغان ئاتالغۇلارنىڭ ياسىلىشى، تۈرلەرگە بۆلۈنۈشى، ئوخشىمىغان كۆز ئاغرىقلىرىغا ئوخشاش بولمىغان ئاتالغۇلارنىڭ ئىشلىتىلگەنلىكى، بىلدۈرىدىغان مەنىسى ھەققىدە ئۇچۇرلارنى يەتكۈزۈپ، بۈگۈنكى كۈندە مۇشۇ ساھەدە كۆز ئاغرىقلىرىغا پەرقلەندۈرۈپ نام قويۇش، ئاتاش جەھەتتە پايدىلىنىش قىممىتىگە ئىگە ماتېرىيال بولالايدۇ.

ئۈچىنچىدىن، شۇ دەۋردىكى خەلقلەرنىڭ كۆز ئاغرىقىغا بولغان چۈشەنچىسى ۋە ئۇنىڭ ئالدىنى ئېلىش، ئۆز - ئۆزىنى ئەمەش جەريانىدىكى قىممەتلىك تەجرىبىلىرىنى تونۇشتۇرۇپ، شۇ دەۋردىكى ئەمچىلىك مەدەنىيىتىنىڭ ئومۇملىشىش ئەھۋالى ھەققىدە ئۇچۇرلارنى بېرىدۇ.

تۆتىنچىدىن، شۇ دەۋردە مەۋجۇت بولغان كۆز ئەمەش توغرىسىدىكى قىممەتلىك ئەمەش ئۇسۇللىرى، ئىشلىتىدىغان ماتېرىياللار، ئەمەشنىڭ جەريانى ھەققىدە ئۇچۇرلارنى بېرىپ، بۈگۈنكى كۈندىكى كۆز ئەمەش ئىشلىرىمىز ئۈچۈن پايدىلىنىش قىممىتىنىڭ بارلىقىنى نامايان قىلىدۇ.

بەشىنچىدىن، ۋاسىتىلىك ھالدا شۇ دەۋردىكى فولكلور مەدەنىيىتىمىز ۋە ئەمچىلىك رسالىچىلىك ئىشلىرىمىزنىڭ تەرەققىياتى ھەققىدە بىزنى مۇھىم ئۇچۇر بىلەن تەمىنلەيدۇ.

ئالتىنچىدىن، بۇ ئۇچۇرلارنىڭ پۈتۈلۈشى ۋە بىزگىچە يېتىپ كېلىشىدىن شۇ دەۋردىكى پۈتۈكچىلىك، كىتاب كۆچۈرۈش، شۇنداقلا مەتبەئەچىلىك مەدەنىيىتىمىزنىڭ ئۆزئارا تولۇقلاش، تەسىر كۆرسىتىش ئاساسىدا ئۈزۈلمەي داۋاملىشىپ كېلىۋاتقانلىقىدىن خەۋەر بېرىدۇ.

يەتتىنچىدىن، ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئەمچىلىك ئىشلىرىنىڭ قەدىمكى ئەنئەنە ئاساسىدا يوقالماي داۋاملىشىپ كېلىۋاتقانلىقىنى، شۇ ئاساستا تولۇقلىنىپ، تېخىمۇ بېيىتىلىپ، يېڭى تەرەققىياتلارغا ئاساس بولۇۋاتقانلىقىنى بىلدۈرىدۇ.

خۇلاسلىگەندە، «دىۋان» ۋە باشقا يازما يادىكارلىقلاردىكى ئەمچىلىككە، جۈملىدىن كۆز ئاغرىقىنى ئەمەشكە ئائىت ئۇچۇرلار بىزنىڭ ھازىرقى تېببىي تەرەققىياتىمىزغا مەلۇم دەرىجىدە ئاساس بولغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ.

پايدىلانغان ماتېرىياللار:

مەھمۇد كاشغەرىي. «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك». 1 - توم. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى. 1980 - يىلى

ئۇيغۇرچە، 1 - نەشرى. مەھمۇد كاشغەرىي: «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» 2 - توم، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى. 1983 - يىلى ئۇيغۇرچە 1 - نەشرى.

مەھمۇد كاشغەرىي: «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» 3 - توم، 52 - بەت. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى. 1985 - يىلى ئۇيغۇرچە، 1 - نەشرى.

ئابدۇقەييۇم خوجا، تۇرسۇن ئايۇپ، ئىسراپىل يۈسۈپلەر نەشرگە تەييارلىغان. قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلاردىن تاللانما، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1984 - يىلى، ئۇيغۇرچە نەشرى.

ئىزاھاتلار:

① مەھمۇد كاشغەرىي: «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1980 - يىلى، ئۇيغۇرچە 1 - نەشرى، 1 - توم، 9 - بەت.

②③ مەھمۇد كاشغەرىي: «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1983 - يىلى، ئۇيغۇرچە 1 - نەشرى، 2 - توم 355 - 505 - بەتلەر.

④⑤⑥ مەھمۇد كاشغەرىي: «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1980 - يىلى، ئۇيغۇرچە 1 - نەشرى، 1 - توم، 623، -، 635، -، 423 - بەتلەر.

⑦ مەھمۇد كاشغەرىي: «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1984 - يىلى، ئۇيغۇرچە 1 - نەشرى، 3 - توم، 526 - بەت.

⑧ مەھمۇد كاشغەرىي: «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1980 - يىلى، ئۇيغۇرچە 1 - نەشرى، 1 - توم، 623 - بەت.

⑨ مەھمۇد كاشغەرىي: «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1984 - يىلى، ئۇيغۇرچە 1 - نەشرى، 3 - توم، 496 - بەت.

⑩⑪ مەھمۇد كاشغەرىي: «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1980 - يىلى، ئۇيغۇرچە 1 - نەشرى، 1 - توم، 582، -، 623 - بەتلەر.

⑫⑬⑭⑮ مەھمۇد كاشغەرىي: «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1984 - يىلى، ئۇيغۇرچە 1 - نەشرى، 3 - توم 177، -، 219، -، 4، -، 56 - بەتلەر.

⑯ مەھمۇد كاشغەرىي: «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1980 - يىلى، ئۇيغۇرچە 1 - نەشرى، 1 - توم 74 - بەت.

⑰ مەھمۇد كاشغەرىي: «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1984 - يىلى، ئۇيغۇرچە بىرىنچى نەشرى، 3 - توم، 577 - بەت.

⑱⑲ مەھمۇد كاشغەرىي: «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1980 - يىلى، ئۇيغۇرچە 1 - نەشرى، 1 - توم، 383، -، 623 - بەتلەر.

⑳ مەھمۇد كاشغەرىي: «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1983 - يىلى، ئۇيغۇرچە 1 - نەشرى، 2 - توم، 405 - بەت.

㉑ مەھمۇد كاشغەرىي: «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1984 - يىلى، ئۇيغۇرچە 1 - نەشرى، 3 - توم، 410 - بەت.

㉒㉓ مەھمۇد كاشغەرىي: «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1983 - يىلى،

- ئۇيغۇرچە 1 - نەشرى، 2 - توم، 25، -، 505 - بەتلەر.
- 24 25 مەھمۇد كاشغەرىي: «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1984 - يىلى، ئۇيغۇرچە 1 - نەشرى، 3 - توم، 201، -، 372 - بەتلەر.
- 26 مەھمۇد كاشغەرىي: «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1983 - يىلى، ئۇيغۇرچە، 1 - نەشرى، 2 - توم، 159 - بەت.
- 27 مەھمۇد كاشغەرىي: «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1980 - يىلى، ئۇيغۇرچە، 1 - نەشرى، 1 - توم، 254 - بەت.
- 28 مەھمۇد كاشغەرىي: «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1984 - يىلى، ئۇيغۇرچە، 1 - نەشرى، 3 - توم، 115 - بەت.
- 29 مەھمۇد كاشغەرىي: «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1980 - يىلى، ئۇيغۇرچە، 1 - نەشرى، 1 - توم، 623 - بەت.
- 30 31 32 مەھمۇد كاشغەرىي: «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1983 - يىلى، ئۇيغۇرچە 1 - نەشرى، 2 - توم، 404 - 368 - 360 - بەتلەر.
- 33 34 35 36 37 مەھمۇد كاشغەرىي: «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1984 - يىلى، ئۇيغۇرچە 1 - نەشرى، 3 - توم، 56 - 556 - 102 - 56 - 526 - بەتلەر.
- 38 مەھمۇد كاشغەرىي: «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1980 - يىلى، ئۇيغۇرچە، 1 - نەشرى، 1 - توم، 635 - بەت.
- 39 مەھمۇد كاشغەرىي: «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1984 - يىلى، ئۇيغۇرچە، 1 - نەشرى، 3 - توم، 595 - بەت.
- 40 41 مەھمۇد كاشغەرىي: «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1983 - يىلى، ئۇيغۇرچە 1 - نەشرى، 2 - توم، 355 - 182 - بەتلەر.
- 42 43 44 45 46 47 مەھمۇد كاشغەرىي: «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1980 - يىلى، ئۇيغۇرچە 1 - نەشرى، 1 - توم، 383 - 625 - 686 - 394 -، 552 - 637 - بەتلەر.
- 48 49 50 51 52 53 54 55 56 ئابدۇقەييۇم خوجا، تۇرسۇن ئايۇپ، ئىسراپىل يۈسۈپلەر نەشرگە تەييارلىغان «قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلاردىن تاللانما»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1984 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى، 333، -، 334، -، 335، -، 335، -، 336، -، 338، -، 339، -، 342، -، 346 - بەتلەر.

(ئاپتور ئۈرۈمچى كەسپىي ئۈنۈۋېرسىتېتى پېداگوگىكا ئىنستىتۇتىدا)

ئەلىشىر نەۋائىينىڭ «سەددىي ئىسكەندەرىي» داستانى ھەققىدە تارىخىي تەلۋىنلەر

ئابلەت ياسىن بابا

ئەلىشىر نەۋائىي كىلاسسىك شېئىرىيىتىمىزدىكى مۇنەۋۋەر بۇزرۇكلەرنىڭ بىرسى بولۇپ، ئۆچمەس ئەسەرلىرى بىلەن ئەدەبىيات تارىخىمىزدا گىگانت سانلىق كەلمەكتە. نەۋائىينىڭ ئەسەرلىرى ئىچىدە ئۇنىڭ ئەدەبىي ئىستېداتىنىڭ چوققىسىغا ۋەكىللىك قىلىدىغان «خەمسە» سى مەيلى تىل ئۇسلۇبى بولسۇن ياكى ئىپادە قىلىنغان مەزمۇن، ئىلگىرى سۈرۈلگەن ئىدىيەسى بولسۇن ھەر جەھەتتىن ناھايىتى يۈكسەك پەللىگە يەتكەن بولۇپ، نەۋائىشۇناسلىقتىكى مۇھىم تەتقىقات ئوبيېكتى ھېسابلىنىدۇ. بۈيۈك شائىر، چاغاتاي ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ مۇنەۋۋەر ۋەكىلى ئەلىشىر نەۋائىينىڭ «خەمسە» سىنىڭ گۈل تاجى بولغان «سەددىي ئىسكەندەرىي» داستانى «خەمسە» نىڭ تۈگەنچى قىسمى، نەۋائىينىڭ «يىغىشتۇرسا بولماس بارى ئالتە ئاي، كى بولدۇڭ بۇ رەئناغا سۈرەتناماي» دېگەن مىسرالىرىغا قارىغاندا بۇ ئەسەر ئالتە ئاي ۋاقىت ئىچىدە پۈتكۈزۈلگەن بولۇپ، تەخمىنەن ھىجرىيە 890 - يىلى، مىلادىيە 1485 - يىلىغا توغرا كېلىدۇ. بۇ داستان نەۋائىي خەمسەسىدىكى ھەجىمى ئەڭ چوڭ بولغان داستان بولۇپ، پۈتكۈل داستان 89 باب، 7182 بېيىت، 14364 مىسرادىن تەشكىل تاپقان. بۇ داستاننى نەۋائىي قىرىق ياشلاردىن ئاشقان چاغلىرىدا يازغان بولۇپ، ئۇنىڭ بەدىئىي دىتى ۋە ئەقلىي خۇلاسى جەھەتتىكى يۈكسەك پەللىسىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ.

باش بايان

نەۋائىيدىن بۇرۇنمۇ ئوبۇلقاسىم فىردەۋسىي، نىزامىي گەنجىۋى، ئەمىر خۇسراۋ، جامىي قاتارلىق ئەدىبلەرمۇ بۇ تېمىدا قەلەم تەۋرەتكەن بولۇپ، نەۋائىي بۇلارغا ئىجابىي نەزەر بىلەن قاراپ، ئۆزگىچە يول تاللىغان. نەۋائىي ئىلگىرىكى ئەسەرلەردە بايان قىلىنغان ئىسكەندەرگە ئائىت مەزمۇنلارنى ناھايىتى ئەستايىدىل ئۆگىنىش بىلەن بىللە يەنە ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدىكى ئىسكەندەرگە ئالاقىدار تارىخىي رىۋايەت - قىسسىلەردىنمۇ كۆپ پايدىلانغان بولۇپ، ئۇنىڭ ئەسەردە چىن مەملىكىتى ھەققىدىكى بايانلىرىدىن بۇ نۇقتىنى كۆرۈپ يەتكىلى بولىدۇ. نەۋائىينىڭ «سەددىي ئىسكەندەرىي» دىكى ئىسكەندەر ئوبرازى ئاجايىپ مۇكەممەل، ئادىل پادىشاھنىڭ ئوبرازى بولۇپ، داستاندا ئىسكەندەرنى ئاجايىپ ئىدېئال ئوبراز سۈپىتىدە سۈرەتلىگەن.

ئىسكەندەر تارىختا رېئال ئۆتكەن شەخس. ئەمما، نەۋائىينىڭ خەمسەسىدىكى ئىسكەندەر ئوبرازى ئەلۋەتتە تارىخىي ئوبراز بولماستىن، بەلكى غايىۋىلەشتۈرۈلگەن سىمۋوللۇق ئوبرازدۇر. بۇ ئىسكەندەر ئوبرازىنىڭ شەرق دۇنياسىدا شۇنچە كەڭ تارقىلىشىنىڭ مەنبەسى بولۇپ، تىللاردا داستان بولغان ئەنە شۇ ئەسەرلەرنىڭ مەيدانغا كېلىشىنىڭ مەنبەسى ئىلھاممۇ دەل شۇ قىسسەدۇر. ناھايىتى سىزلىق ئەمما ئىدېئال بايانلار ئارقىلىق يورۇتۇپ بېرىلگەن ئىسكەندەر ئوبرازى شەرق كىلاسسىك ئەسەرلىرىدىكى ئورتاق نۇقتىدۇر. كۈنكەرت كۈنتىكەستتا سۈزىت پەرقى بولغان بۇ ئوبراز ئىدېئاللاشتۇرۇش، غايىۋىلەشتۈرۈش نۇقتىسىدا ئۆزئارا كېسىشىدۇ. نەۋائىينىڭ سەددىي ئىسكەندەرنى مۇتائىلە قىلىشتىن

بۇرۇن ئىسكەندەرنىڭ تارىخىنى چۈشىنىش ۋە ئۇنىڭغا ئالاقىدار ئۈچۈر ھەققىدە تەھلىل ئېلىپ بېرىش بەلكىم ئوقۇرمەنلەر ئۈچۈن ئەھمىيەتلىك بولسا كېرەك. ئىسكەندەر توغرىسىدىكى رىۋايەتلەر، تارىخىي يازمىلار، بەدىئىي ئەسەرلەر ناھايىتى كۆپ. ئەمما، شۇ كىلاسسىك يازمىلاردىكى ئىسكەندەر ئوبرازى بىلەن رېئاللىقتا ئۆتكەن، تارىخ بەتلەرگە پۈتۈلگەن ئىسكەندەر ئوبرازى مەلۇم دەرىجىدە پەرقلىنىدۇ. بەدىئىي يازمىلاردا ئادالەتلىك، ئىدېئال شاھ قىلىپ تەسۋىرلەنگەن ئىسكەندەر غايىۋى جەمئىيەتنىڭ ئەڭ يۇقىرى مىزانى ھېسابلىنىدۇ. تارىختا بولسا جاھانگىر قىلىپ مەلۇماتلىنىدۇ. بۇ ھال كىشىلەرنى سەل گاڭگىرتىپ قويدۇ. بۇنىڭغا تەتقىدىي مۇئامىلە قىلىش زۆرۈر.

تارىخ بەتلەردىكى ئىسكەندەر ئوبرازى

ئىسكەندەرنىڭ ئاتىسى فىلىپ II (شەرق مەنبەلىرىدە فەيلەقۇسۇمۇ دېيىلىدۇ) بولۇپ، رەسمىي يازما خاتىرىلەردە «فىلىپ II يىپۇلوس رايونىدىكى موراشنىڭ مەلىكىسى ئولىمپىيە بىلەن توي قىلىدۇ. ئولىمپىيە ئىمپېراتور ئىسكەندەرنىڭ ئانىسىدۇر» دېيىلىدۇ. ئۇ مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 356 - يىلى 7 - ئاينىڭ 20 - كۈنى ماكدونىيەنىڭ پايتەختى پېلا شەھىرىدە تۇغۇلغان. ئىسكەندەر ئاتىسى فىلىپ II نىڭ ئەتراپلىق كۆڭۈل بۆلۈشى شۇنداقلا يۇناننىڭ مەشھۇر ئالىملىرىنىڭ ئەستايىدىل تەربىيەلىشى نەتىجىسىدە ناھايىتى تەدبىرلىك چوڭ بولغان. ئېيتىلىشىچە، مەشھۇر ئالىم ئارستوتىل ئۇنىڭغا ئۇستاز، كېيىنكى ھەربىي يۈرۈشلىرىدە مەسلىھەتچى بولغان. ئۇ ئون ئالتە يېشىدىن باشلاپ ئاتىسىغا ئەگىشىپ جەڭگە قاتناشقان. ئون سەككىز يېشىدا ئۇرۇشقا قوماندانلىق قىلغان. ئىسكەندەرنىڭ تەختكە ۋارىسلىق قىلىشى ناھايىتى تۇيۇقسىز بولغان بولۇپ، دادىسى «فىلىپ II پارسىلارغا يۈرۈش قىلىشنىڭ تەييارلىقىنى قىلىدۇ. كۈتۈلمىگەندە مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 336 - يىلى يازدا، قىزىنىڭ تويىنى ئۆتكۈزۈۋاتقاندا، قەستلەپ ئۆلتۈرۈلىدۇ.» ئۇنىڭ قاتىلى ماكدونىيەلىك بۇساننىڭ بولۇپ، ئۇ فىلىپ II نىڭ سىياسىتىنىڭ ئاقسۆڭەكلەر مەنپەئەتىنى زىيانغا ئۇچراتقانلىقىغا نارازى بولۇپ ئۇنى ئۆلتۈرۈۋەتكەندى. بۇ ۋەقەدىن كېيىن ئىسكەندەر ئاتىسىنىڭ تەختىگە ۋارىسلىق قىلىدۇ. ئۇ شۇ ۋاقىتتا ئاران يىگىرمە ياشتا ئىدى. ئۇ تەختكە چىققاندىن كېيىن «ئاقسۆڭەكلەرنىڭ كۈچىنى ئاجىزلىتىپ، پادىشاھنىڭ ھوقۇقىنى كۈچەيتىدۇ. سودا - سانائەتنى تەرەققىي قىلدۇرۇشقا ئەھمىيەت بېرىدۇ. ھەربىي جەھەتتە پىيادە، ئاتلىق ۋە دېڭىز ئارمىيەسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان مۇنتىزىم قوشۇن تەشكىللەيدۇ». بۇ خىل دانا سىياسەتنىڭ نىجىتى بىلەن ماكدونىيەنىڭ كۈچى تېز ئاشقان بولۇپ، گىرېتسىيەدىكى شەھەر دۆلەتلىرىمۇ ئىسكەندەرگە ئېغىشقا باشلىغان. ئەينى ۋاقىتتا «ماكدونىيەنىڭ تاجاۋۇزچىلىقىغا دۇچ كەلگەن شەھەر دۆلەتلىرىدە ماكدونىيەپەرەسلىرى مەيدانغا چىققان». بۇ ئەھۋال ئىسكەندەرنىڭ پۈتۈن يۇناننى تېزلا بىرلىككە كەلتۈرۈپ، شەرققە يۈرۈش قىلىشىغا پايدىلىق شارائىتلارنى ھازىرلاپ بەرگەن. «مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 334 - يىلى ئەتىيازدا، ئىسكەندەر زۇلقەرنەين يىگىرمە ئىككى يېشىدا بالقان دۆلەتلىرىنىڭ ياللانما قوشۇنلىرىدىن تەشكىل قىلىنغان ئوتتۇز مىڭ پىيادە ئەسكەر، بەش يۈز مىڭ ئاتلىق ئەسكەر ۋە بىر يۈز ئاتمىش ئۇرۇش كېمىسىگە قوماندانلىق قىلىپ قۇرۇقلۇق ۋە دېڭىز ئارقىلىق شەرققە يۈرۈش قىلىدۇ». شۇ يىلى 5 - ئايدا، گىرانىك دەرياسى بويىدا پېرسىيە ئىمپېرىيەسى بىلەن تۇنجى قېتىم توقۇنۇشىدۇ. بۇ ئۇرۇشنىڭ پارتلىشى تۆۋەندىكىدەك بىر رىۋايەت بىلەن مۇناسىۋەتلىك. يەنى

ئىسكەندەر دادىسى فىلىپتىن كېيىن سىياسىي سەھنىگە چىقىپ، دادىسى پېرسىيە ئىمپېراتورى داراغا تاپشۇرۇپ كېلىۋاتقان ئولپان تاپشۇرۇشنى توختىتىپ قويىدۇ ۋە ئەلچىلەر ئارقىلىق ئۆزىنىڭ ئالتۇن تۇغىدىغان توخۇنى ئۆلتۈرۈۋەتكەنلىكىنى ئېيتىدۇ. بۇ پېرسىيەنىڭ ئولپان تاپشۇرمايمەن دېگەنلىكى بولۇپ، بۇ ۋەقەلىك تارىخ كىتابلىرىدا مۇنداق تەسۋىرلىنىدۇ: «...ئىسكەندەر تەختكە ئولتۇردى ۋە داراغا خىراج ئىبەرمىدى. ئەرسە، دارا ئەلچى ئىبەردىكىم، ئەي ئىسكەندەر، سەن ئاتاڭدىن ئۇلۇغ، كۈچلۈك ئەرمەسەن. ئاتاڭ ئاتاغا خىراج بەرگەن ماڭا ھەم خىراج بەرگەن. سەن خىراج ئىبەرگىل. فەيلەقۇس داراغا بىر مىڭ ئالتۇن تۇخۇم ۋە يەنە نەچچە ئۇشتۇرمۇرغ تۇخۇمى خىراج بىرۈر ئەردى. ئىسكەندەر جاۋاب ئىبەردىكىم، ئول تۇخۇم قۇيادۇرغان قۇش بۇ جەھاندىن پەرۋاز قىلىپتۇر...» بۇ ئىشتىن كېيىن پېرسىيە بىلەن ماكدونىيە ئوتتۇرىسىدا چوڭ ئۇرۇش پارتلايدۇ. مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 333 - يىلى سۇرىيەنىڭ ئېسپس شەھىرىدە پېرسىيە ئىمپېرىيەسى بىلەن بولغان 2 - قېتىملىق توقۇنۇشتا، گەرچە پېرسىيە قوشۇنلىرىغا دارا ئۆزى بىۋاسىتە قوماندانلىق قىلغان بولسىمۇ مەغلۇپ بولىدۇ. مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 332 - يىلى ئىسكەندەر ھېچبىر قارشىلىقسىز مىسىرغا بېسىپ كىرىدۇ ھەم ئۆزىنى مىسىرنىڭ پادىشاھى دەپ جاكارلايدۇ. پېرسىيە ئىمپېرىيەسىدىن تويۇپ كەتكەن خەلقلەر ئۇنى قارشى ئالىدۇ. ئىسكەندەرمۇ ئۇلارنىڭ ئىبادەتخانىلىرىغا نۇرغۇن ھەدىيەلەرنى بېرىش ئارقىلىق ئۇلارنى ئۆزىگە جەلپ قىلىدۇ. ئۇ نىل دەرياسىنىڭ قۇيۇلۇش ئېغىزىدا ئۆز نامىدا يېڭىدىن ئىسكەندەرىيە شەھىرىنى سالدۇرىدۇ. ئىسكەندەر مىسىردا ئۆز قوشۇنلىرىنى قايتىدىن رەتكە سېلىپ ۋە تولۇقلاپ، كىچىك ئاسىيا، فىنىكىيە، پەلەستىنلەرگە ھۇجۇم قىلىپ، ئۇ يەرلەرنى ئىگىلەيدۇ. سۇرىيەدىن ئۆتۈپ، مىسسۇپوتامىيەگە كىرىدۇ ۋە تىگر دەرياسىنىڭ شىمالىدا دارانىڭ قوماندانلىقىدىكى توقسان ئىككى مىڭ (سەكسەن مىڭ پىيادە، ئون ئىككى مىڭ ئاتلىق) ئەسكەرلەرگە ھۇجۇم قىلىپ، پېرسىيە شاھى دارانى 3 - قېتىم مەغلۇپ قىلىدۇ. ئىران پايتەختىنى ئىگىلەيدۇ. بابىلونغا بېسىپ كىرىدۇ. شۇ چاغدا ئۇ پېرسىيە ئوردىسىدىن نۇرغۇن مال - مۈلۈككە ئېرىشكەن بولۇپ، «تەخمىنەن مىڭ قېچىر، ئۈچ مىڭ تۆگىلىك بايلىقنى يۆتكەپ كەتكەن».

«ئىسكەندەر گرانىك، ئېسپس ۋە گاۋگامىلدا پېرسىيە پادىشاھى دارانى ئارقىمۇ ئارقا مەغلۇپ قىلغاندىن كېيىن، ئوتتۇرا ئاسىياغا يۈرۈش قىلىشقا باشلىدى». لېكىن، ئۇنىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا قىلغان يۈرۈشى پېرسىيە ئىمپېرىيەسىگە ئوخشاش ئۈنچۈۋالا ئوڭۇشلۇق بولمىغان. «ئىككى يىلغا يەتمىگەن ۋاقىتتا كىچىك ئاسىيا، سۇرىيە، مىسىر، بابىلىيە ۋە پېرسىيەنى بېسىۋالغان ئىسكەندەر مەركىزىي ئاسىيانىڭ بوسۇغىسىدىلا ئۈچ - تۆت يىل تۇرۇپ قالدى». يەنى ئىسكەندەرنىڭ بۇ يەرلەردىكى يۈرۈشلىرى تازا ئوڭۇشلۇق بولمىغان بولۇپ، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى يەرلىك خەلقلەرنىڭ قارشىلىقىغا دۇچ كەلگەن. ئىسكەندەرنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا يۈرۈشى، يەنى «بۇ كۈرەشلەرنىڭ ئالاھىدىلىكى ئاخمانىيلار (پېرسىيە، ئىمپېرىيەسى بىلەن گىرېك ماكدونىيە خانلىقى ئوتتۇرىسىدىكى دۆلەتلەر ئارا ئۇرۇش ئاياغلاشقان ھالەتتىكى ئىستېلا قىلىش ۋە ئۇنىڭغا قارشى مىللىي ئازادلىق كۈرىشى خاراكتېرىنى ئالغانلىقىدا ئىپادىلەندى». ئىسكەندەرنىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا يۈرۈشى ناھايىتى جاپالىق ھەم دەھشەتلىك بولغان.

ئۇ ئوتتۇرا ئاسىيادا ساكلار باشچىلىق قىلغان، سوغدىيانا ۋە باكتېرىيەدىكى كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ قارشىلىقىغا دۇچ كېلىدۇ. ئىسكەندەر شۇ يىلى (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 329 - يىلى) قىشتا باكتېرىيەگە كىرىپ، ئامۇ دەرياسىغىچە يېتىپ بارىدۇ. ئۇ يەنە شەرقىي شىمالغا يۈرۈش قىلىپ، سەمەرقەنتتىن ئۆتۈپ سىر دەرياسى بويلىرىغىچە بارىدۇ. بۇ يەردە سوغدى ئەللىرىنىڭ كۈچلۈك قارشىلىقىغا دۇچ كېلىدۇ. سوغدىلارنى پۈتۈنلەي مەغلۇپ قىلالماي، سەمەرقەنتكە چېكىنىدۇ. مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 328 - يىلى، ئىسكەندەر

سوغدانىيەگە يەنە بىر قېتىم باستۇرۇپ كىرىپ، ناھايىتى زور بەدەل ھېسابىغا غەلبە قىلغان بولىدۇ. ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلەرنىڭ قايتىدىن بىرلىشىپ قارشىلىق كۆرسىتىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، يۇقىرى قاتلامدىكى ئاقسۆڭەكلەرنى يېنىغا تارتىدۇ. ئۇلارغا ھوقۇق بېرىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلەرنىڭ ئۆرپ - ئادىتىگە ۋە تۇرمۇش شەكلىگە ھۆرمەت قىلىدۇ. شۇ ئارقىلىق ئۆزىنىڭ ياخشى ئوبرازىنى تىكلەپ، ئۇلارنىڭ قارشىلىقىنى بىر ئاز پەسەيتىدۇ. بۇنىڭغا ئالدىنقى داۋاملىق كۈرەش يولىنى تۇتقان سوغدىلارغا قارىتا بولسا، مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 327 - يىلى، ئۇلارنىڭ بىرقانچە مەركەزلىك نۇقتىلىرىغا قاتتىق زەربە بېرىدۇ، باش ئەگەنلەرنى كەچۈرىدۇ، بويۇنتاۋلىق قىلغانلارنىڭ بېشىنى ئالىدۇ.

مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 327 - يىلى، ئىسكەندەر ھىندىستانغا يۈرۈش قىلىدۇ. كېيىنكى يىلى گانگى دەرياسى بويىغا يېتىپ بارىدۇ. بۇ يەردە ھىندىلارنىڭ كۈچلۈك قارشىلىقىغا دۇچ كېلىدۇ. بۇ ھالدا چارچاپ كەتكەن ئەسكەرلەرنىڭ ئۇرۇش قىلىشقا تازا راىي بارمايدۇ. شۇنداقتىمۇ نۇرغۇن قۇربان بېرىش بەدىلىگە ئاندىن ھىندى دەرياسى ۋە ھىندى تېغى ئەتراپىدىكى پەنجاب قاتارلىق جايلارنى ئىشغال قىلىدۇ. ئۇ داۋاملىق شەرققە يۈرۈش قىلىشنى ئىزدەيمۇ، ھاۋا ئىسسىپ كەتكەنلىكى ۋە قوشۇندا تارقالغان يۇقۇملۇق كېسەل تۈپەيلى قايتىپ كېتىشكە مەجبۇر بولىدۇ. مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 325 - يىلى، ھىندىستاندا ئۆز نامىدا سەتراب قالدۇرۇپ قويۇپ، ئاسىيادىكى يېڭى پايتەختى بابىلغا (بابىلۇن) يېتىپ كېلىدۇ. ئىسكەندەر مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 323 - يىلى ئەرەب ئەللىرىگە يۈرۈش قىلىشنى پىلانلاۋاتقاندا كېسەل ۋە ھاردۇق سەۋەبىدىن بابىلدا ۋاپات بولىدۇ. شۇ چاغدا ئۇ ئەمدىلا ئوتتۇز ئۈچ ياش ئىدى. ئىسكەندەر قىسقىغىنا ئوتتۇز ئۈچ يىللىق ھاياتىدا ياۋروپادىن ئاسىياغا سوزۇلغان كەڭ تېررىتورىيەگە ئىگە بولغان بولۇپ، كېيىنكىلەر ئۈچۈن تولىمۇ شانلىق سەھىپىلەرنى قالدۇرغان. ئۇنىڭ يۈرۈشلىرى تۇنجى بولۇپ غەرب بىلەن شەرقنى تۇتاشتۇرغان.

كىلاسسىك مەنبەلەردىكى ئىسكەندەر

قوش مۇڭگۈزلۈك ئىسكەندەر دەپ تەرىپلەنگەن ئىسكەندەر زۇلقەرنەينىڭ ئوبرازى كىلاسسىك ئەسەرلىرىمىزدە تولىمۇ زوق - شوق بىلەن تەسۋىرلىنىدۇ. ئىسكەندەر ئوبرازى بايان قىلىنغان نۇرغۇنلىغان ئەسەرلەر مۇئەللىپنىڭ ئۆز كۆڭلىدىكى ئادالەتپەرۋەرلەرنى، ئىدىئال كىشىلەرنى روياپقا چىقىرىدىغان مەيدانغا ئايلانغان. ئۇلار ئۆز قەلىمى ئاستىدىكى ئىسكەندەر ئوبرازى ئارقىلىق ئۆز غايىسىنى ئىپادە قىلىشقان. نىزامى گەنجىۋىنىڭ «ئىسكەندەرنامە»، خۇسراۋ دىھلەۋىنىڭ «ئايىنەئى ئىسكەندەر» (ئىسكەندەر ئەينىكى)، ئەلىشىر نەۋائىنىڭ «سەددى ئىسكەندەرى» (ئىسكەندەر سەپىلى) قاتارلىق ئەسەرلىرى ئەنە شۇلارنىڭ جۈملىسىدىندۇر.

ئىسكەندەر ھەققىدىكى قىسسەنىڭ ئىجابىي بايان قىلىنىشى بىز ئۈچۈن ناھايىتى يارقىن، ئۆچمەس بىر تىپنى بارلىققا كەلتۈرۈپ بەرگەن، بەدىئىياتتىكى ئىسكەندەر زۇلقەرنەين ئوبرازى تارىخىلىقنى يۈكسەك غايىۋىلىككە يۇغۇرۇۋەتكەن بىر تىپ. ئەگەر ئۇنى تارىخ دېيىشكە توغرا كەلسە، يازما ئەسەرلەردىكى تارىخ پەقەت ئۇنىڭ رېئاللىقتا ئۆتكەن بىر تارىخىي شەخس ئىكەنلىكىدىن ئىبارەت، خالاس. ئەدەبىي ئەسەرلەردە ئىپادىلەنگەن مەزمۇنلار تەسەۋۋۇر، خىيال، ئارزۇ - ئۈمىدنىڭ نەتىجىسى بولۇپ، بەدىئىياتتىكى ئىسكەندەر تارىختىكى ئىسكەندەر ئوبرازىدىن زور دەرىجىدە ھالقىپ كەتكەن. ئىسكەندەرنىڭ بەدىئىياتتا بۇنداق كۆككە كۆتۈرۈلۈشى نەتىجىسىدە ئىسكەندەر ئوبرازى شەرق دۇنياسىدا

بىر مەھەل ھەققانىي، ئادىل پادىشاھلارغا مىزان، ئۆلچەم بولدى. ئىسكەندەردىن كېيىن ئوتتۇرا ئاسىياغا قالغىنى خېلى ئۇزاق زامانلارغىچە تەسىرىنى يوقاتمىغان ئېلىنىزم مەدەنىيىتى ۋە غايىۋىلەشتۈرۈلگەن ئىسكەندەر ئوبرازىدۇر. ئىسكەندەر ئوبرازىنىڭ يورۇتۇلۇشى سىرلىق توپ يەجۈجى - مەجۈجىلەرگە باغلىنىپ تېخىمۇ يارقىنلاشتۇرۇلغان بولۇپ، يەجۈجى - مەجۈجىلەر ئىسكەندەرنىڭ ئادالىتىنىڭ مۇھىم پاكىتىدۇر، شۇنداقلا نەۋائىي «خەمسە»دىكى ئىسكەندەر سېپىلىغا يىپ ئۇچى بولغان مۇھىم باشلانمىدۇر. يەجۈجى - مەجۈجى ۋە ئۇلارغا قارشى سېلىنغان سېپىل ئىسكەندەر قىسسەسىدىكى دىققەتنى تارتىدىغان، ئەمما كىشىگە تولىمۇ سىرلىق تۇيۇلىدىغان مەزمۇن بولۇپ، تەتقىقاتچىلار بۇ ھەقتە بەزىبىر تەتقىقاتلارنى ئېلىپ بارغان. ئىسكەندەر ئوبرازىنىڭ ئىدىئاللاشتۇرۇلۇشى دەل مۇشۇ سېپىلنى باشلانما قىلغانلىقى ئۈچۈن، بۇ يەردىكى يەجۈجى - مەجۈجى ۋە سېپىلنىڭ تەتقىق قىلىنىش زۆرۈرىيىتى بار دەپ قاراشقا بولىدۇ. بۇ ھەقتىكى تەتقىقات قاتارى گوللاندىيەلىك دې گويىنىڭ تەتقىقاتىنى تىلغا ئېلىپ ئۆتۈشكە ئەرزىيدۇ. ئۇ بۇ ھەقتە چوڭقۇر ئىزدەنگەن بولۇپ، بۇرۇنقى دەۋرلەردىكى بىرنەچچە سەيياھلارنىڭ سەپەر خاتىرىسىنى تۇتقا قىلىپ بۇ ھەقتە يەكۈن چىقارغان. بۇنىڭ ئىچىدە ئىبنى خوردادبېھنىڭ «يوللار ۋە ئەللەر تەزكىرىسى» دېگەن ئەسىرىدىكى تەرجىمان سالامنىڭ شەرققە سەپەر قىلىش خاتىرىسى ئاساسىدا قەلەمگە ئېلىنغان يەجۈجى - مەجۈجى ھەققىدىكى بايانلىرى بىرقەدەر ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە. رىۋايەتكە ئاساسلانغاندا، ئابباسىيلار خەلىپىسى ۋاسىق بىللاھ (842 - يىلىدىن 847 - يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان) چۈشىدە ئىسكەندەر سالدۇرغان سېپىلنىڭ ئۆرۈلۈپ چۈشكەنلىكىنى كۆرگەندىن كېيىن، ئوتتۇز نەچچە خىل تىلنى بىلىدىغان سالامنى نۇرغۇن ئادەم، پۇل - مال بىلەن يولغا سېلىپ ھەقىقىي ئەھۋالنى بىلىپ كېلىشكە ئەۋەتكەنلىكى، سالامنىڭ ئون ئالتە ئاي ۋاقىت سەپەر قىلىپ سېپىلغا بېرىپ، ئۇ يەردىن سېپىلنىڭ پارچىلىرىنى ئېلىپ، يەنە ئون ئىككى ئاي سەپەر قىلىپ ساماراغا قايتىپ كېلىپ، ئېلىۋالغان تۆمۈرنى خەلىپىگە كۆرسەتكەن. بۇ خاتىرىدە سالامنىڭ يول ئۈستىدە كۆرگەنلىرى ناھايىتى تەپسىلىي بايان قىلىنغان بولۇپ، سەھىپە ئېتىبارى بىلەن بۇ يەردە تەپسىلىي نەقىل ئالمايمىز. ئەمما، ئۇنىڭ ئەسىرىدە ئىسكەندەر سېپىلغا راستلا بارغانلىقى، ئۇ يەردىكى ئەھۋاللار ۋە يەجۈجى - مەجۈجىلەرگە ئائىت بايانلار تولىمۇ تەپسىلىي بولۇپ، كىشىنى گاڭگىرتىپ قويىدۇ. بۇ ئەسەردە تىلغا ئېلىنغان ئىككى يەر نامىنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش، بەلكىم بۇ گاڭگىرىشىمىزغا ئازراق ئۈچۈر بېرەلشى مۇمكىن. ئەسەردە «اللب، ايكە» دېگەن ئىككى يەر نامى سېپىلنىڭ ئورنىنى بېكىتىشتە مۇھىم رول ئوينىغان. چۈنكى، تەتقىقاتچىلار سالامنىڭ سەپەر لىنىيەسىنى بويلاپ تۇرۇپ مۇشۇ يەر ناملىرىنى تۇتقا قىلىپ سېپىلنىڭ ئورنىنى بېكىتىپ چىققان. دې گويى قۇرئان كەرىم، ئىنجىل، تەۋرات ۋە يەنە باشقا مەنبەلەرگە ئاساسلىنىپ سالامنىڭ سەپەر خاتىرىسىنى راست، دەپ بېكىتكەن ۋە شۇ ئاساستا گەنسۇدىكى قاشقوۋۇقنى ئىسكەندەر سالغان سېپىل دەپ خۇلاسە چىقارغان. سېپىلغا بېرىشىدا ئۆتكەن «ايكە» شەھىرىنى ئېۋىرغول، يەنى قومۇل، قايتىشىدا ئۆتكەن «اللب» شەھىرىنى لوپ يەنى بۈگۈنكى لوپنۇر دەپ قارىغان. گەرچە بۇ سەپەر خاتىرىسىدە ناھايىتى كۆپ زىددىيەتلىك تەرەپلەر ۋە ئادەم ئىشەنگۈسىز مەزمۇنلار بار بولسىمۇ، ئەمما ۋەتەننىمىز جۇڭگونى ئۆز ئىچىگە ئالغان دۆلەتلەردىكى تەتقىقاتچىلار بۇ سەپەر خاتىرىسىنىڭ چىنلىقنى دەلىللەپ چىققان. مەھمۇد كاشغەرىينىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» غا قىستۇرما قىلىنغان دۇنيا خەرىتىسىدە يەجۈجى - مەجۈجىلەرنىڭ جۇغراپىيەلىك جايلىشىش ئورنى كۆرسىتىپ بېرىلگەن. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە يەجۈجى - مەجۈجىلەر ھەققىدە دىۋاندا مۇنداق مەلۇماتمۇ بار: چىن ۋە ماچىن خەلىقلىرىنىڭ تىللىرى

ئايرىم بولسىمۇ، شەھەرلىكلەرى تۈركىي تىلىنى ياخشى بىلىدۇ. بىزگە يازغان خەتلەرنى تۈركىي يېزىق بىلەن يازىدۇ. شۇنىڭدەك ئارىدا چوڭ سېپىل ۋە چىن يېنىدىكى تاغ - دېڭىزلار بولغىنى ئۈچۈن يەجۈجى - مەجۈجىلەرنىڭ تىللىرىمۇ بىزگە مەلۇم ئەمەس. تۈبۈتلەرنىڭ ئايرىم تىلى بار. شۇنىڭدەك خوتەنلىكلەرنىڭمۇ ئايرىم تىلى بار. بۇلارنىڭ ھەر ئىككىلىسى تۈركىي تىلىنى چىرايلىق سۆزلىيەلمەيدۇ. مەھمۇد كاشغەرىينىڭ بايانىدىن بىز يەجۈجى - مەجۈجىلەرنىڭ چىن، ماچىن، تىبەت ۋە خوتەن بىلەن بىر قاتاردا تىلغا ئېلىنغانلىقىنى بىلىمىز. بۇنىڭدىن بۇلار ئۆزئارا قوشنا ياكى بىر - بىرىگە يېقىن جايلاردا ياشىغان دېگەن يەكۈننى چىقىرىشقا بولىدۇ. يەجۈجى - مەجۈجىلەر زامان جەھەتتىن قىتان (لياۋ)، سۇڭ سۇلالىسى ۋە تىبەتلەر بىلەن خوتەنلىكلەر ۋاقتىدا يۇقىرىدا دېيىلگەن جايلارنىڭ ئارىسىدا شۇلار بىلەن قوشنا ياكى يېقىن جايلاردا ياشىغان بولىدۇ. دىۋاندىكى خەرىتىدە يەجۈجى - مەجۈجىلەرنىڭ جايلاشقان ئورنى شەرقىي جەنۇب تەرەپتە قىلىپ كۆرسىتىلگەن. بۇنىڭدىن قارىغاندا، ئىسكەندەر سېپىلى تەخمىنەن ھالدا مۇشۇ جايلاردا بولغان بولىدۇ. كۆپىنچە تەتقىقاتچىلار يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان جايلارنى سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق بۈگۈنكى خېشى كارىدورىنى ئىسكەندەر ياساتقان سېپىل، يەجۈجى - مەجۈجىلەرنىڭ بۇ يەرگە جايلىشىش ئېھتىماللىقى ئەڭ چوڭ دەپ قارايدۇ. لېكىن، ئىسكەندەر بولسا مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 4 - ئەسىردە ياشىغان شەخس. شۇنداق بولغاندا ئىسكەندەر سېپىلىمۇ شۇ ۋاقىتلاردا ياسىتىلغان بولىدۇ. ئىسكەندەر ياشىغان ۋاقىتلاردا خېشى كارىدورىدا توخرىلار ۋە ئۇيسۇنلار بولۇپ، توخرىلاردىن مەغلۇپ بولغان ئۇيسۇنلار ھۇنلارنى پاناھ تارتىپ بارغان. ھۇنلار توخرىلارنى ئىككى قېتىم قاتتىق مەغلۇپ قىلىپ ئۇلارنى ئىسسىقكۆل بويلىرى ۋە ئىلى دەريا ۋادىسىغا قوغلىۋېتىپ ئۇلارنىڭ ماكانىنى ئىگىلىۋالغان. خەن سۇلالىسى بۇنىڭدىن خەۋپ ھېس قىلىپ ھۇنلاردىن مۇداپىئە كۆرۈش ئۈچۈن سېپىل ياساتقان. ئەمما، ئىسكەندەر سېپىلى خەن سۇلالىسىنىڭ خېشى كارىدورىدىكى جايلاردا سېپىل ياساتقىنىدىن ئىككى ئەسىر بۇرۇن بولغان بولىدۇ. ئۇنداقتا، ئىسكەندەر بۇ جايدا خەن سۇلالىسىدىن بۇرۇن سېپىل ياساتقان بولۇپ، خەن سۇلالىسى ياساتقان سېپىل ئىسكەندەر سېپىلىنىڭ داۋامىمۇ ياكى شۇنىڭدىن ئۆرنەك ئېلىپ ياسىتىلغانمۇ؟ يەنە بىر مەسىلە، نۆۋەتتە قولىمىزدا بار بولغان مەنبەلەرگە ئاساسلانغاندا، ئىسكەندەرنىڭ شەرققە يۈرۈش قىلىشى ئەڭ يىراق بولغاندا ھىندى دەريا ۋادىسىدىن خېشى كارىدورى خېلىلا يىراق بولۇپ، بۇمۇ ئىسكەندەر سېپىلىنى قاشقوۋۇقتا دەپ ھۆكۈم قىلىشتا چۈشەندۈرۈش قىيىن بولغان بىر مەسىلە. ئەمما، تەبەرىينىڭ «تارىخى تەبەرىي» ناملىق ئەسىرىدە ئىسكەندەرنىڭ بۇ تەرەپلەرگە كەلگەنلىكى توغرىسىدا بەزى مەلۇماتلار بېرىلگەن: «... ئاندىن ئۆتۈپ ھىندىستانغا باردىلەر، پادىشاھى ھىندىستان بىلەن جەڭ قىلدىلەر. ئانى ئۆلتۈرۈپ ئورنىغا پادىشاھ قويۇپ، تۈبەتكە باردىلەر. ئاندىن ئۆتۈپ چىن ئېلى بىرلە مەشرىق زەمىنىگە باردىلەر...» يەنە كېلىپ ئىسكەندەر سېپىلىنى ھازىرقى ئەزەربەيجان بىلەن ئەرمېنىيە ئوتتۇرىسىدىكى كافكاز تاغلىرى ئارىسىدا دەپ قارايدىغانلارمۇ بار بولۇپ، ھەر ئىككى قاراشتىكىلەرنىڭ ئۆزىگە تۇشلۇق چۈشەندۈرۈشلىرى ۋە ئاساسلىرى بار. نېمىلا دېگەن بىلەن بۇ كېسىپ ھۆكۈم چىقىرىش قىيىن بىر مەسىلە بولۇپ، سېپىلنىڭ زادى قەيەردىلىكىنى بېكىتىشتە يەنىمۇ كەڭ دائىرىلىك ماتېرىيال توپلاپ، تېخىمۇ چوڭقۇرلاپ تەتقىق قىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

ئەمەلىيەتتە دىۋاندىكى بايانلار بىلەن بۇنىڭدىن ئىككى يۈز يىل بۇرۇن ياشىغان سالامنىڭ سەپەر خاتىرىسىدىكى مەزمۇنلار مەلۇم نۇقتىدا كېسىشىدىغان بولۇپ، ھەممەيلى قىزىقىدىغان قىسسە بولۇش سۈپىتى بىلەن ھەممە پىكىر يۈرگۈزىدىغان، سۆزلەيدىغان تېمىغا ئايلانغان ھەمدە بۇ سېپىلنىڭ كونكرېت

ئورنىنىڭ بېكىتىلىشى توغرىسىدا كۆپ كۈچ چىقىرىپ مۇلاھىزە قىلىشقان ۋە ئېنىق ئورنىنى بېكىتىشتە مەلۇم چۈشەنچىگە ئىگە بولغان. دىۋاندىكى بايانلاردىنمۇ ئەينى ۋاقىتتا دىيارىمىزدا ئىسكەندەر سېپىلى ۋە يەجۇجى - مەجۇجىلارنىڭ ئورنى ھەققىدە نىسبەتەن ئېنىق چۈشەنچىگە ئىگە ئىكەنلىكىنى بىلىۋالالايمىز. چۈشەنچىنىڭ توغرا ياكى خاتا بولۇشى يەنە باشقا مەسىلىدۇر.

«خەمسە» لەردە ئىسكەندەر

ئىسكەندەرگە بېغىشلانغان ئەسەرلەرنىڭ ئىسكەندەرگە بەرگەن باھاسىمۇ ھەر تۈرلۈك بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە ئوبۇلقاسىم فىردەۋسىنىڭ «شاھنامە» سىدە ئۇنىڭغا بىرقەدەر ئوبىيېكتىپ باھا بېرىلگەن. نىزامىنىڭ قەلىمى ئاستىدىكى ئىسكەندەر ئېزىلگەن خەلقلەرنى زۇلۇمدىن، ئۇرۇش - ماجىرالاردىن قۇتقۇزغۇچى، ئادالەتنى ياقلايدىغان ئادىل پادىشاھتۇر. ئىرانلىق سەئىد مەھدى ھەمدانى يازغان «ئىسكەندەرنامە» دېگەن بىر يۈز ئەللىك تۆت قىسىمدىن تەركىب تاپقان ئەسىرىدە ئىسكەندەر ئوبرازى خاراكتېر جەھەتتىن بىر ئاز ئاجىز بايان قىلىنغان. ئۇنىڭدا ئىسكەندەرگە ئائىت ئەپسانىۋى، فانتازىيەلىك بايان تولىمۇ كۆپ بولۇپ، ئىسكەندەرنىڭ ئىش - ھەرىكىتى سېھىرگەرلەر، جادۇگەرلەر بىلەن يانداش تەسۋىرلىنىدۇ. ئىسكەندەر نۇرغۇن ئىشلارنى ئەنە شۇ جادۇگەر، سېھىرگەرلەرنىڭ ياردىمىدە ۋۇجۇدقا چىقىرىدۇ. زايىت ئاخۇن پازىلباينىڭ ئوتتۇز بىر قىسىملىك «ئىسكەندەرنامە» سىدە ئىسكەندەرنىڭ ئورنى ئەڭ يۇقىرى چەككە يەتكۈزۈلگەن بولۇپ، ئۇنىڭ قارشىچە «ھەزرىتى ئىسكەندەردىن ئاۋۋالقى پادىشاھلىقلاردىن كېيىنكى پادىشاھلىقلارغىچە، بۇ ئالەمدە ھېچبىر پادىشاھ ئۇنداق قىلغان ئەمەس، ئەلمۇ ئۇنداق پادىشاھقا مۇيەسسەر بولغان ئەمەس». دېمەكچىمىزكى، ئىسكەندەر ئوبرازى خىلمۇخىل قەلەم ئاستىدا ھەر خىل يورۇتۇلغان. ناۋادا بۇلار ئوتتۇرىسىدا ئورتاق نۇقتا بار دېيىلسە، ئىدىئاللاشتۇرۇش بەلكىم بۇلار ئوتتۇرىسىدىكى ئورتاق تەرەپتۇر.

ئۆز ئوتتۇپىيەسىنى ئىسكەندەرگە يۈكلەپ، ئۇنى يېڭى بىر پەللىگە كۆتۈرگەن كىشى بۈيۈك شائىر ئەلشىر نەۋائىدۇر. ئۇ «خەمسە» سىنىڭ بىرىسى بولمىش «سەددى ئىسكەندەرىي» ئارقىلىق ئۆزىنىڭ گۈزەل، باياشات، زۇلۇم بولمىغان غايىۋى جەمئىيەت ۋە ئادالەتلىك شاھ ھەققىدىكى ئارزۇ - ئۈمىدىنى ئىسكەندەر ئوبرازىنى ۋاسىتە قىلىپ تۈرۈپ سۈرەتلەپ بەرگەن. ئۇنىڭدا تارىخ مەنبە قىلىنىش بىلەن بىللە يۇقىرى دەرىجىدىكى ئىدىئاللاشتۇرۇش ۋە بەدىئىي يۈكسەكلىككە كۆتۈرۈش ئارقىلىق، مۇكەممەل، كەم - كوتىسىز ھالەتتە يارىتىلغان بىر ئوبراز كۆز ئالدىمىزدا نامايان بولىدۇ.

ئىسكەندەر ئوبرازىنىڭ شەرق ئەدەبىياتىغا كىرىشى پارسچە مەنبەلىك ماتېرىياللارنى باشلانما قىلىدۇ. «گىرېتسىيەلىك ئالىمىساندىر (يەنى ئىسكەندەر) ئوبرازىنىڭ پارس ئەدەبىياتىغا كىرىشى، پەھلەۋى تىلىدىن ئەرەب تىلىغا ئاغدۇرۇلۇش، ئۇنىڭدىن يەنە پارس تىلىغا تەرجىمە قىلىشتەك جەريانلارنى بېسىپ ئۆتتى. ئىسكەندەر ھەققىدىكى ھېكايىلەر ئەڭ ئاۋۋال پەھلەۋى تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان بولۇپ، ئەرەبلەر پېرسىيەنى ئىستىلا قىلغاندىن كېيىن پەھلەۋى تىلىدىن ئەرەب تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان. بۇ ھېكايە ئەرەبلەر ئىچىدە تارقىلىش جەريانىدا ئەرەبلەردىكى پادىشاھ شىمۇر بىن يائارش ھېكايىلىرى بىلەن ئارىلىشىپ كەتكەن بولۇپ، ئارىلىشىپ كەتكەن بۇ ھېكايىلەر پارسىلارغا ئۆزلەشكەن. فىردەۋسى ۋە نىزامىيلار ياراتقان ئىسكەندەر ئوبرازى ئەنە شۇ پارسىلارغا قايتقان ماتېرىياللار ئاساسىدا يارىتىلغان». رايونىمىزدا تۇرپان، ئىلى قاتارلىق جايلاردىن بايقالغان 11 - ئەسىرگە تەۋە ئابىدىلەردىمۇ ئىسكەندەر

ھەققىدە مەلۇماتلار بار بولۇپ، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا Aleksandros دەپ يېزىلغان. دېمەك، ئىسكەندەر ئوبرازىنىڭ ئۇيغۇرلار ئارىسىغا تارقىلىشى ناھايىتى كەڭ دائىرىلىك بولغان بولۇپ، ئەينى دەۋردىكى ئىسكەندەر بىلەن بولغان ئۇچرىشىشلار، پارس، ئەرەبلەردە ئىمپىيالىلاشقان ئىسكەندەر ئوبرازىنىڭ ئىسلامىيەتتىن كېيىن ئەدەبىياتىمىزغا سىڭىپ كىرىشى دېگەندەك كۆپ مەنبەلىك، كۆپ قىرلىق جەريانلارنى بېسىپ ئۆتكەن. نەۋائىينىڭ ئىسكەندەر ھەققىدىكى بايانى بەلكىم مۇشۇ كۆپ قىرلىق جەريانلارنىڭ ئەڭ يۇقىرى پەللىسىگە ۋەكىللىك قىلىشى مۇمكىن. نەۋائىينىڭ «سەددى ئىسكەندەرىي»سى توغرىسىدىكى تۆۋەندىكى تەھلىللىرىمىز بۇ سۆزىمىزنى تېخىمۇ تەھقىقلەپ بەرسە كېرەك.

نەۋائىي قەلىمى ئاستىدىكى ئىسكەندەر

نەۋائىي نەزىرىدىكى ئىسكەندەر زادى قانداق ئوبراز؟ نەۋائىي ئىسكەندەر ئارقىلىق نېمىنى ئىپادە قىلماقچى، نېمە دېمەكچى؟ «سەددى ئىسكەندەرىي» نىڭ چوڭقۇر مەنىلىك قۇرلىرى بىزگە بۇ ھەقتە تولۇمۇ گۈزەل جاۋابلارنى بېرىدۇ.

نەۋائىينىڭ قەلىمى ئاستىدا ئىسكەندەرنىڭ قانداق شەخسلىكى، يەنى ئۇنىڭ تەرىپ - تەھسىنى ھەققىدە، ئۇنىڭ تۇرمۇش ئەمەلىيىتى ۋە سەرگۈزەشتىلىرى توغرىسىدا ناھايىتى تەپسىلىي مەزمۇنلار سۆزلەنگەن بولۇپ، ئىسكەندەرنىڭ يۈكسەك ئىلمىي كامالىتى، جاسارىتى ۋە ھىممىتى، ئەدلى - ئادالىتى تولۇمۇ زوق بىلەن تەسۋىرلىنىدۇ. بۇ ئارقىلىق ئىسكەندەرنىڭ ئەسلىدىنلا شاھلىققا لايىق، جاھان ئارا تەڭداشسىز گۈلگۈن بىر ئىنسان ئىكەنلىكى ئىلگىرى سۈرۈلىدۇ. نەۋائىي مۇنداق دەيدۇ:

خەلايىققا يوق ھېچ ئىشنىڭ نىسبەتى،
جەھان ئىچرە سەن تەڭرىنىڭ قۇدرەتى.

جەھان ئىچرە سەن بىلىمگەن يوق ئۆلۈم،
بىلۈر ئالەم ئەھلى نېكىم ئەھلى رۇم.

يوق ئىسكەندەرى ئالەم ئارادا بەھىس،
ئېرۇر بەلكى خىزرۇ مەسھادا بەھىس.

فەلەك شەمئى رايى مۇنىرىڭ سېنىڭ،
مەلائىك چىراغى زەمىرىڭ سېنىڭ.

ۋۇجۇدۇڭدا پىنھان خىرەد يارلىغ،
جەمەلىڭدا پەيدا جەھاندارلىغ

ئاتادىن ئوغۇل بولماغاي سەن كەبى،
ئەدۋۇ ئۆزىنى قولماغاي سەن كەبى.

يۇقىرىقى مىسرالاردىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، نەۋائىي نەزىرىدىكى ئىسكەندەر جاھان ئىچىدە يەكتا بىر ئىنسان بولۇپ، ئۇنىڭدا بار سۈپەت بەلكىم ئىككىنچى بىر ئىنساندا تېپىلماس. ئۇنىڭ بۇ يۈكسەكلىكى جاھاندارلىققا نىشانە بولۇپ، ئۇنىڭغا بېرىلگەن ئەۋزەللىكلەرنىڭ بىرسى سانىلىدۇ. ئەمما، نەۋائىينىڭ ئۆز ئىدىيەسىدىكى ئىدىئال، غايىۋى بىر جەمئىيەت رامكىسىدىكى ئىسكەندەرنى سۈپەتلەشلىرىگە قارىغاندا، ئۇ قانداقتۇر «زۇلۇمدىن خالىي، شاھسىز بىر شەھەر سۈپىتىدە ئەمەس بەلكى ئىسكەندەرنى بىلىملىك، قانۇن بىلەن دۆلەت باشقۇرىدىغان ئادىل پادىشاھ سۈپىتىدە تەسۋىرلىدى».

ئوبىيېكتىپ ئەمەلىيەت نۇقتىسىدىن قارىغاندا نەۋائىينىڭ ھاكىمىيەت ئىشلىرىغا ئارىلاشقان، يۇقىرى قاتلام ئىشلىرىنى چۈشىنىدىغان بىر شەخس بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۆزىنىڭ ھۈسەيىن بايقارانىڭ ھۈزۇرىدا يۇقىرى مەنەپ تۇتۇش جەريانىدا ھېس قىلغانلىرىغا ئاساسلىنىپ، ئەمەلىيەتكە يېقىنراق، ئىدىئال، ئەمما خىيالىي ئەمەس، غايىۋى، بىراق قىممەتسىز ئەمەس بىر ئىدىيە - ئىسكەندەر ئوبرازىنى ئۆزىگە خاس بىر شەكىلدە مەيدانغا چىقارغان. ئەلۋەتتە نەۋائىينىڭ قەلىمىدەمۇ ئاجايىپ يۈكسەك تەھسىنلەر ئوقۇلغان قۇرلار بار، ئەمما خۇلاسىگە قارايدىغان بولساق، يەنىلا ئەمەلىيەتچىل، تۇرمۇشقا يېقىنراق پۇراق

چىقىدۇ. گەرچە نەۋائىينىڭ ئىدىيەسىمۇ ئىدىياللىقتىن خالىي بولالمىغان بولسىمۇ، ئەمما نەۋائىينىڭ ئەكس ئەتكۈزگىنى يەنىلا ئەمەلىيەتچىلەرگە بىر ئوبرازدۇر. بۇنى نەۋائىينىڭ تۇرمۇش ئەمەلىيىتىنىڭ ئۇنىڭ دۇنيا قارىشىغا كۆرسەتكەن تەسىرلىرىنىڭ بىرسى دەپ قاراشقا بولىدۇ. چۈنكى، چوڭ بىر ھاكىمىيەتتە ۋەزىر بولغان ئادەم بىر جەمئىيەتنىڭ مەۋجۇت بولۇشىنىڭ نېمىلەرگە ئېھتىياجلىق ئىكەنلىكىنى، رېئاللىقتا نېمىلەرنىڭ مۇمكىن بولۇپ، نېمىلەرنىڭ خىيالىي ئەقىدە سۈپىتىدە قالدۇرغانلىقىنى، ئۆز دەۋرىنىڭ كاتتا ئۆلۈمىسى، ئىلغار پىكىرلىك زىيالىيسى ۋە ھۆكۈمرانلار قاتلىمىغا تەۋە بولغان نەۋائىي چوڭقۇر چۈشەنەتتى. مانا بۇ تەرىپىنى نەۋائىينىڭ «ئىسكەندەر» نىڭ باشقىلارنىڭكىدىن پەرقلىق بولۇشىنىڭ سەۋەبلىرىنىڭ بىرسى دەپ قاراشقا بولىدۇ. شۇنى ئەسكەرتىش زۆرۈرىيەتكى، نەۋائىي قەلىمىدىكى ئىسكەندەر ئوبرازى تارىختىكى ئىسكەندەرنىڭ ئۆزى ئەمەس.

نەۋائىينىڭ بۇ داستاندىكى ئاساسىي تېما ئۇرۇش ۋە تىنچلىقنى ئاساس قىلىپ يورۇتۇپ بېرىلگەن بولۇپ، ئۇرۇش ئارقىلىق ئىسكەندەرنىڭ ئوبرازىنى بارغانسېرى پارلاتقان. ھەربىر جايدىكى ئۇرۇشتا ئىسكەندەرنىڭ بىر پەزىلىتى، بىر ئارتۇقچىلىقى گەۋدىلىنىپ چىققان. ئەمەلىيەتتە بۇ يۈرۈشلەر ئەلنىڭ تەلىپى بىلەن بولغان بولۇپ، «ئەگەر سەن بۇ ئىشنى قۇبۇل ئەتمەگۈڭ، بۇ مۈلك ئەھلى فەريادىغا يەتمەگۈڭ». دېگەن قۇرلار ئارقىلىق بۇ نۇقتا روشەن يورۇتۇلغان. ئۇرۇشلار ئارقىلىق «ئىسكەندەر ۋە ئۇنىڭ سەلتەنەتنى زوراۋانلىقىنى يېڭىپ، دۇنيادا ئادالەت تۇغىنى ئورناتقۇچى دەپ گەۋدىلەندۈرىدۇ». نەۋائىينىڭ داستانغا قارايدىغان بولساق، ئىسكەندەر دادىسىنىڭ تەختىگە ياشلا ۋارىسلىق قىلغاندىن كېيىن ئۆز مەملىكىتىدىكى ھەكىملەردىن بولمىش ئەرەستۇ، سۇقرات، بەتلنۇس، بۇقرات قاتارلىقلاردىن ئىلىم - ھېكمەت تەلىم ئالىدۇ ۋە جاھانغا ئادالەت ئورنىتىش ئۈچۈن يۈرۈشلەرنى قىلىدۇ. نەۋائىينىڭ تەسۋىرىچە، ئىسكەندەرنىڭ تۇنجى بولۇپ قىلغان يۈرۈشى ئەجەم پادىشاھلىرىنىڭ ئىككىنچى تەبەقىسى كەيلىنىلاردىن دارا بىلەن ئۇرۇشىدۇ ۋە ئۇنى يېڭىپ، ئېلىمنى بويسۇندۇرىدۇ، بۇ يەرلەردە ئادالەت ئورنىتىدۇ. ئۆلۈش ئالدىدىكى داراغا ئاجايىپ مۇلايىم مۇئامىلە قىلىدۇ، ئۇنىڭ ئۈچلا تەلىپىنى ۋەسىيەت بىلىپ بەجاندىل ئورۇنلايدۇ. بۇ ۋەقەلەر تۆۋەندىكى قۇرلار ئارقىلىق ئەكس ئەتكۈزۈلىدۇ.

كىم ئول ئۈچ سۆزۈم ۋەسىيەت دۈرۈر،
كى ئىزھارى كۆڭلۈمگە نىيەت دۈرۈر.

سىكەندەر چۈشۈپ كەلدى دارا سارى،
ئىشى تۈشتى رىفقۇ مەدارا سارى.

سىكەندەر تۆكۈپ ئەشكۈ تارتىپ نەفىر،
دېدى: كەي شەھەنشاهى گەردۈن سەرىر.

كۆرەركىم ياتۇر جىسمى قان ئىچرە غەرق،
تاپىلماي ئانىڭ بىرلە قان ئىچرە فەرق.

ئىتائەت يولىدا نۇزۇل ئەيلەدىم،
نېكىم ھۈكۈم قىلدىڭ قەبۇل ئەيلەدىم.

باشى ئۈزرە ئولتۇردى گىريان بولۇپ،
ئانىڭ ھالىغا كۆڭلى ۋەيران بولۇپ.

ئىكى سارىدىن قول ئاچىپ ئىككى شاھ،
قىران ئەيلەپ ئانداكى خۇرىشىدۇ ماھ.

ئالىپ قويدى ئۆز قوينىغا باشىنى،
ئۇزارىغا ھەريان تۆكۈپ ياشىنى.

چۈ بىر - بىلەرگە ياۋۇشتى ئىكەۋ،
ئاتاۋۇ ئوغۇلدەك قۇچۇشتى ئىكەۋ.

ياقا يىرتىبان، تاجىنى تاشلابان،
دېدى زار يىغلاي بۇ سۆز باشلابان.

فەلەك كۆرمەيسىن ئاشكارۇ نىھان،
مۇنىڭدەك قەرىن ئولماق ئىككى جاھان.

تۈتۈپ بىر قولى بىرلە خاقان قولىن،
ئاڭا كۆرگۈزۈپ تەختى شاھىن يولى.

بۇ ئارقىلىق نەۋائىي ئەسىرىدىكى ئىسكەندەر ئاجايىپ ئىنسانپەرۋەر قىلىپ تەسۋىرلەنگەن بولۇپ، لەكىمىڭ لەشكەرلەر بىلەن ئۇرۇشۇشقا چىققان ئىككى تەرەپ ئاخىرىدا تولىمۇ مۇلايىملىق بىلەن مۇئامىلە قىلىشىدۇ. بولۇپمۇ ئىسكەندەرنىڭ غالىب بولۇپ تۇرۇپمۇ داراغا كۆرسەتكەن ئىلتىپاتى ئارقىلىق ئۇنىڭ ئىنسانپەرۋەر پەزىلىتى يورۇتۇپ بېرىلىدۇ.

ئىسكەندەرنىڭ يۈرۈشلىرى قاتارى ئۇنىڭدىن باشقا يەنە ئۇنىڭ كەشمىر پادىشاھىغا قىلغان يۈرۈشى، ھىندىستان مەملىكىتىگە قىلغان ئىستىلاسى، سەقلاپ، سەقىن، باغداد، مىسىر ئەللىرىگە ئەۋەتىلگەن نامەلەر، چىن مەملىكىتىگە قىلغان يۈرۈشلىرىمۇ ئاجايىپ قۇرلار بىلەن بايان قىلىنغان بولۇپ، ئىسكەندەرنىڭ يۈرۈشلىرىدىن بىز ئۇنىڭ ھەربىي ئىستىباتى، ئەقلىي قابىلىيىتى، تەپەككۈر قابىلىيىتى قاتارلىق تەرەپلىرىنى كۆرۈش بىلەن بىللە يەنە ئۇنىڭ ئۇ يەردىكىلەرگە قىلغان ياخشى مۇئامىلىسىنى، خەلقلەرگە كۆرسەتكەن ھەر خىل ئىلتىپاتلىرىنى، يۈرگۈزگەن سىياسەتلىرىدىن ئۇنىڭ ئىنسانىيلىققا تولغان مېھىر - مۇھەببەتلىك قەلبىنى، ئەدلى - ئادالەت ئورنىتىشقا بولغان ئىشتىياقنى، ئۇنىڭ روھىغا سىڭىپ كەتكەن ئىنسانپەرۋەرلىكىنى كۆرۈپ يېتەلەيمىز. نەۋائىينىڭ شۇنچە كۈچەپ بۇ قۇرلارنى يېزىشتىكى مۇددىئاسىمۇ دەل شۇ قەلبىنىڭ چوڭقۇر قاتلاملىرىغا پەۋەس كەلگەن ئىنسانىي سۆيگۈگە تويۇنغان گۇمانتار روھنى ئەھلى دەۋرنىڭ پازىللىرىغا يەتكۈزۈشتۇر.

ئىسكەندەرنىڭ ئىستېلا قىلغان ھەرقايسى جايلاردىكى خەلقلەرگە قىلغان ئىلتىپاتىدىنمۇ بۇ نۇقتىنى كۆرۈپ يېتەلەيمىز. ئىسكەندەرنىڭ ئەلنى ئويلايدىغان خەلقپەرۋەرلىكىگە، ئەدلى - ئادالەتكە ئوقۇلغان بۇ تەھسىنلەر توۋەندىكى قۇرلار ئارقىلىق ۋايىگە يەتكۈزۈلگەن:

كى تاپتى ئەمان ئارسلاندىن كىيىك.

كېلىپ ئاللىمە ئەرز ھال ئەيلەسۈن،
ئۆز ئەھۋالىنى قىلۇقال ئەيلەسۈن.

شەھىكم ئەدالەتدۇر ئانىڭ ئىشى،
تەڭ ئەرمەس ئاڭا شاھلاردىن كىشى.

جەھان مۈلكىگە بەردىڭ ئابادلىغ،
جەھان ئەھلىگە ئەدل ئىلە شادلىغ.

كى مەقسەد تاپار ئەل رىزاسى بىلە،
تۇرار كۆپ خەلايىق دۇئاسى بىرلە.

بېرىپ داد مەزلۇم غەمخارەگە،
قىلىپ رەھم مەرمۇمى بىچارەغە.

ئەيان ئەيلەسۈن رىشى دەردۇ غەمىن،
ياقاي داد بەرمەك بىلە مەرھەمىن.

رەئىيەتقە مەئلۇم ئېتىپ ئېھتىياج،
ئىكى يىل ئۇلاردىن كۆتۈردى خىراج.

كىشى قانى تۆككەننى بوينىن ئۇرۇپ،
قولىن كەستۈرۈرنى قولىن كەستۈرۈپ.

ئەدالەت قولىن تۇتتى ئانداق بىيىك،

«سەددىي ئىسكەندەرنى» دە چىن بايانى

نەۋائىينىڭ قەلىمىدىكى ئىسكەندەر يۈرۈشلىرىدە ئۇنىڭ چىنغا بولغان يۈرۈشى ھەممىنىڭ دىققىتىنى تارتىدۇ. ئەسەرلىرىدىن كۆرۈۋاتقىنىمىزدەك، نەۋائىي نەزىرىدىكى چىن ئۇنىڭغا نىسبەتەن باشقىچە

ئەھمىيەتكە ئىگە بىر يۇرت. يۇرت مۇھەببىتى ئۇنىڭ ئۈچۈن چىندىنلا ئىبارەت، نەۋائىي چىن ئارقىلىق يۇرتىنى تەرىپلەشتىن ئىبارەت يەنە بىر يۈكسەك سۆيگۈسىنى ئىپادە قىلىدۇ. مانا بۇ بىزنىڭ چىن ھەققىدىكى يۈرۈشىنى ئالاھىدە تىلغا ئېلىشىمىزنىڭ ئەھمىيىتىدۇر.

ئىسكەندەر ھىندىستان ئېلىنى ئالغاندىن كېيىن ئۇ يەردە بىر مەزگىل پازىللار بىلەن بەزمە - سۆھبەت قۇرۇپ قىشنى ئۆتكۈزىدۇ ۋە باھار پەسلى كەلگەندە لەشكەرلەرنى رەتلەپ چىنغا يۈرۈش قىلىدۇ. نەۋائىي قەلەم قۇۋۋىتى ئۇنىڭ ئىسكەندەرنى چىنغا قىلغان يۈرۈشلىرىدە يەنىمۇ نامايان بولىدۇ. نەۋائىي قەلەمىدىكى چىن ئاتالغۇسى جۇغراپىيەلىك دائىرە جەھەتتىن ناھايىتى كەڭ مەنىدىكى ئۇقۇم بولۇپ، بۇنى مەھمۇد كاشغەرىينىڭ بايانلىرىغا بىرلەشتۈرۈپ قارىساق، بۇ ھەقتە ئېنىق چۈشەنچىگە ئىگە بولىمىز. كىلاسسىكلار قەلەمىدىكى خوتەن گۈللەنگەن، مەدەنىيەتلىك، مەرىپەتلىك مەملىكەت دەپ تەرىپلىنىدىغان بولۇپ، «خوتەن دىيارى ئۇلۇغ چىن مەملىكىتىنىڭ كۆزىنىكى» دەپ تەسۋىرلىنەتتى. قەدىمكى ئۇدۇن ئېلى قاشتاش، گىلەم، ئەتلەس، ئىپار قاتارلىق بىباھا گۆھەرلىرى بىلەن تونۇلغان بولۇپ، ئۇ قۇچۇ، كۇچا، قەشقەر قاتارلىق يۇرتلار قاتارىدا مەدەنىيەت مەركەزلىرىدىن بىرسى ئىدى. ئەدىب، سەنئەتكارلار نەزىرىدە، خوتەن گۈزەللىكىنىڭ تىمىسالى، شائىرلار مەدھىيەسىنىڭ باش ماۋزۇسى ئىدى. «خۇسۇسەن، خوتەن ۋە چىن مۈلكى نەۋائىي نەزمىسىدە ئالاھىدە بىر مېھىر - مۇھەببەت، زوق - شوق بىلەن كۈيلىنىدۇكى، ئۇلار دۇنيادىكى ئەڭ گۈزەل پەرى سۈپەت جانانلارنىڭ، ئەھدىگە ۋاپا مەرد ئوغلانلارنىڭ يۇرتى، پەن - مەرىپەت، ئىلمۇ ھېكمەت يۈكسەلگەن قۇتلۇق دىيار، ئىدىئال ئۆلكە سۈپىتىدە تەرىپلىنىدۇ. بۇنى مۇتەپەككۈر ئەدىبىنىڭ «خەمسە» گە كىرگەن ئېپىك داستانلار تۈركۈمىدىن يارقىن كۆرەلەيدۇ ۋە ئېتىراپ قىلىدۇ، ئەلۋەتتە». نەققاشى چىن ۋە چىن رەسسامى مانى قاتارلىقلار نەۋائىي قەلەمىدىكى خوتەن تەسۋىرىنىڭ تىپىك مىسالدۇر. دېمىسىمۇ «نەۋائىي نەزمىسىدىكى «چىن» ھەر دائىم خوتەن بىلەن يانمۇيان تەرىپلىنىدۇ ۋە تەسۋىرلىنىدۇ.» چىن ھەققىدىكى بايانلار نەۋائىينىڭ ئەسەرلىرىدە كۆپ جايلاردا تىلغا ئېلىنىدۇ. بۇ ھال «سەددى ئىسكەندەرىي» دىكى چىن ھەققىدىكى بايانلاردىمۇ ئۆز ئىپادىسىنى تاپىدۇ. نەۋائىي ئىسكەندەر بىلەن چىن ئوتتۇرىسىدىكى ئىشلارنى پېرسىيە، كەشمىر، ھىندىستانغا ئوخشاش ئۇرۇش، بويسۇندۇرۇش، ئەل قىلىپ تەختىنى گۇمران قىلىش ھالىتىدە تەسۋىرلىمەستىن بەلكى چىرايلىق بىر شەكىلدە ئەكس ئەتكۈزىدۇ ھەمدە بۇ ئارقىلىق ئۆزىنىڭ چىنغا بولغان مايىللىقىدىن ئۇچۇر بېرىدۇ. داستاندىكى بۇ ئېپىزوت تۆۋەندىكىچە باشلىنىدۇ:

سپەھ يىغمىش ئەردى ئەدەددىن فۇزۇن،
ياراغ ئەيلەمىش ئەردى ھەددىن فۇزۇن.

سالىپ سۈلھىدىن سۆز، يىبەرگەي رەسۇل،
ياراشماق تەرىقىنى قىلغاي قوبۇل.

ئۆزىن قىلماغاي ئەجز بىرلە زەبۇن،
چېرىك تارتىپ ئەتكەي مەساق ئازمۇن.

ئەزىمەتنىڭ ئاھەنگىگە يىغدى بەزم،
ختا بىرلە چىن ئەزمىنى قىلدى جەزم.

يۈرۈپ يول تەماشى قىلىپ ھەر ھەدى،
كى تا مەسكانى بولدى چىن سەرھەدى.

بىلىپ ئەردى خاقانكىم، ئول تۈندە سەيل،
يۈرۈپ ھىنددىن چىن سارى قىلدى مەيل.

چىن خاقانى ئىسكەندەرنىڭ چىنغا يۈرۈش قىلىشىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، ئۇ ھېسابسىز قورال - ياراغ، ئەسكەر - قوشۇن تەييارلايدۇ. بۇ خاقاننىڭ ئۆزىنى خار - زەبۇن قىلماسلىقى ئۈچۈن باراۋەر كۈچ تەييارلىغىنى بولۇپ، قوشۇن تەشكىللەشتىن مەقسەت ئۇرۇش ئەمەس ئىدى. بۇ نەۋائىي قەلىمى

ئاستىدىكى غۇرۇرلۇق چىن خاقانىنىڭ تىنچلىقپەرۋەر پەزىلىتىنىڭ ئىپادىسى بولۇپ، ئەسلىي ئۇنىڭ ئۈرۈشقۇسى يوق، ئەلچى ئەۋەتىپ سۈلھ قىلىش ئۈمىدى بار ئىدى. ئەمما، خاقانى چىننىڭ يەنە ئۆز ئېلىنىڭ، ئۆزىنىڭ غۇرۇرىنى ساقلاپ قالغۇسى ھەم بار ئىدى. ئۇ ئەۋەتكەن ئەلچى دەسلەپتە ئىسكەندەردىن ئۇ كۈتكەن جاۋابنى ئەكىلەلمەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇ بۇ ئەلچىلىكنى ئۆزى بەجا كەلتۈرۈشنى ئىختىيار قىلىدۇ - دە، قاراملىق بىلەن تەۋەككۈل قىلىپ، ئەلچى سىياقتا ياسىنىپ، ئارغىماق بىلەن ئىسكەندەرنىڭ يېنىغا چېپىپ كېتىدۇ. چۈنكى، ئىسكەندەرنىڭ مەردلىكىنى ئۇ چۈشىنەتتى، ئۇنى كۆڭلى - كۆكسى كەڭ، ئەقىللىك، مەردانە ھىممەت ئىگىسى دەپ بىلەتتى. ئۇ ئىسكەندەر ھۇزۇرىدا ئۇنىڭ بىلەن ئايرىم سۆھبەتلەشكەندىن كېيىن، يۈزىدىكى نىقابىنى ئېلىپ ئۆزىنى ئاشكارىلايدۇ. ئەھۋاللاشقاندىن كېيىن ئىسكەندەر يەنە پەزىلىتىنى نامايان قىلىپ ئۇنى ئاتا ئورنىدا، ئۆزىنى ئوغۇل ئورنىدا قويۇپ مۇئامىلە قىلىدۇ. سۆھبەت ناھايىتى ئوڭۇشلۇق ئاياغلىشىدۇ. ئىسكەندەر خاقانىنىڭ تەلىپى بويىچە ئەل - جامائەت ئالدىدا خاقانى چىنغا زور ئېھتىرام كۆرسىتىدۇ.

ئىسكەندەر دەيدى: جەمئى قىلغىل كۆڭۈل،
ئىككى دەھر ئارا سەن ئاتا، مەن ئوغۇل.

كى چىن مۈلكىدە ئەردىلەر خان بارى،
قايۇ خانكى، قاتانۇ خاقان بارى.

قىلىپ ساڭا فەرزەندەك پايىبۇس،
دەينىكىم تىرىلدى مەلىك فەيلەقۇس.

بۇلارنىڭ تۈتۈپ پاس نامۇسىنى،
ماڭا سالما بەزمىڭ زەمىن بوسىنى.

كى بۇ مۈلك ئاندىنكى ئىھداس ئېرۇر،
ئاتادىن ئاتا بىزگە مىراس ئىرۇر.

كى خاقانلىغىم شەۋكەتى سىنماسۇن،
شەھەنشاھلىغىم سەۋلەتى سىنماسۇن.

بۇ مىسرالار نەۋائىينىڭ چىن ئەھلىنىڭ يۈزىنى ئۈستاتلىق بىلەن ئايمىغان قۇرلىرى بولۇپ، ئۇ چىننى ئىسكەندەر ئالدىدا دارادەك ۋەيران قىلمىدى، ھىندىستان شاھلىرىدەك تەسلىم قىلمىدى، بەلكى چىنلىقلارنى ئۆزىگە لايىق بىر رەۋىشتە، ئۇلارنىڭ نومۇس تۇيغۇسىغا جىپسىلاشقان بىر ھالدا قەلەمگە ئالدى. بۇ قۇرلار شۇنى چۈشەندۈرۈش ئۈچۈن پۈتۈلگەندى.

سۈلھى بويىچە ئىسكەندەر بىلەن خاقان ناھايىتى ھۆرمەت - تەۋەززۇ ئىلكىدە كۆرۈشىدۇ. بۇ ئىش نەۋائىي قەلىمىدە تولىمۇ تەسىرلىك قىلىپ مۇنداق بايان قىلىنىدۇ:

تاناب ئۈچىغە چۈن [ئالار] قويدى گام،
ئاق ئۆيدىن سىكەندەر ھەم ئەتتى خىرام.

فەلەك كۆرمەيىن ئاشكارۇ نىھان،
بۇنىڭدەك قەرىن ئولماق ئىككى جاھان.

ئىككى سارىدىن قول ئاچىپ ئىككى شاھ،
قىران ئەيلەپ ئانداقكى خۇرشىدۇ ماھ.

قۇچۇشقاچ ئىككى شاھى فىروزبەخت،
سىكەندەر يانىپ ئەيلەدى ئەزمى تەخت.

چۈ بىر - بىرلەرگە ياۋۇشتى ئىكەۋ،
ئاتاۋۇ ئوغۇلدەك قۇچۇشتى ئىكەۋ.

تۈتۈپ بىر قولى بىرلە خاقان قولىن،
ئاڭا كۆڭۈزۈپ تەختى شاھى يولىن.

ئىككى شاھ ئەل ئالدىدا بىر - بىرىنى ھۆرمەتلەپ ھەمسۆھبەت بولىدۇ ۋە ئۆزلىرىنىڭ پەزىلىتىنى نامايان قىلىدۇ. ئەلۋەتتە بۇ يەردە ئىسكەندەر غالىب ئورۇندىكى پەزىلەت ئىگىسى دەپ سۈپەتلەنگەن بولۇپ، ئىسكەندەرنىڭ شۇنچە غالىب تۇرۇپمۇ، خاقان بىلەن ئېھتىرام ئىچىدە مۇئامىلە قىلىشقانلىقىنى

يېزىش ئارقىلىق ھەم چىن خاقانىنىڭ ھۆرمىتىنى ئىپادىلەيدۇ، ھەم ئىسكەندەرنىڭ كەڭ قورساق، ئېسىل، مەرد پەزىلىتىنى يەنە بىر بالداق يۈكسەكلىككە كۆتۈرىدۇ. بۇ نەۋائىينىڭ ئوتۇپىيە تىمسالىدىكى ئىسكەندەر بىلەن ئۇ ئۆزى سۆيگەن، ئىنتىلگەن چىن ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى قەلەم بالاغىتى بىلەن ھەل قىلغانلىقىدەك بەدىئىي دىتتىنىڭ ئىپادىسىدۇر.

چىن خاقانى ئىسكەندەرنىڭ ھۆرمىتىگە زىياپەت ئورۇنلاشتۇرۇپ، ئۇنىڭغا ئىككى ئالاھىدە سوۋغا ھەدىيە قىلىدۇ. يەنى ئايىنەنى چىن دەپ ئاتالغان، ئىسكەندەرنىڭ ھۆكۈملىرى سىرىنى ئاچالمىغان تىلسىملىق ئەينەك، يەنە بىرسى بولسا گۈزەللىكتە يەكتا، زىبالىقتا تەڭداشسىز، جانبازلىقتا ھەقدادىغا يەتكەن، لۇئىبەتى چىن — خوتەن قىزى مەھرۇ ئىدى. بۇ جانان ئىسكەندەر چىندىن چىقىپ مەغرىب تامان يۈرۈشىدە ئۇ ئۇچراتقان ئىتقا ئوخشايدىغان غەلىتە چۈمۈللىرى ۋادىسىدىكى كۆزلىرى كۆك، ساقاللىرى ساپسىرىق، ماڭلىقىدىن ئۆسۈپ چىققان تاق مۇڭگۈزى بار ۋەھشى مەخلۇقاتلار بىلەن بولغان مۇبارىزىدە پەم بىلەن ۋەھشى مەخلۇقنى يېڭىپ ئىسكەندەر قوشۇنىنى غەمدىن خالاس قىلغان جۇۋان شۇ ئىدى. نەۋائىينىڭ چىن خاقانىنىڭ ئىسكەندەرگە بەرگەن زىياپەتتىكى پاراۋان، پاراغەت تەسۋىرلىرىنىڭ بىھېساب گۈزەللىكىدىن ئۇنىڭ چىنغا بولغان مۇھەببەت، ئىشتىياقنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. ئىسكەندەر چىن مەملىكىتىدە ئىككى گۈزەل قىزغا ئۆيلەنگەن بولۇپ، نەۋائىينىڭ ئىدىئال غايىسىنىڭ تىمسالى بولغان ئىسكەندەر چىنغا كۈيۈغۈل بولغان. بۇمۇ نەۋائىينىڭ چىنغا بولغان مۇھەببىتىنىڭ دەلىللىرىدىن بىرسىدۇر. نەۋائىي ئىسكەندەرنىڭ چىن ھەققىدىكى بايانلىرىغا كۆپ سەھىپە ئاجراتقان بولۇپ، بۇ ھەقتە ناھايىتى تەپسىلىي ۋە ئۇزۇن توختىلىدۇ. بۇمۇ نەۋائىينىڭ چىنغا بولغان مۇھەببىتىنىڭ ئىپادىسىدۇر.

يەجۇجى - مەجۇجىلەر ۋە «سەددى ئىسكەندەرىي» نىڭ ياسىلىشى

نەۋائىي ئىسكەندەرنىڭ چىن مەملىكىتىدىن چىققاندىن كېيىنكى ئەھۋالنى بايان قىلىش ئارقىلىق «سەددى ئىسكەندەرىي» داستانىنىڭ ئۈچ نۇقتىسىغا يۈزلىنىدۇ. ئەمەلىيەتتە بۇ ھەقتىكى بايانلار نەۋائىينىڭ بۇ داستاندا ئىپادىلىمەكچى بولغان مەركىزىي ئىدىيەسىنىڭ جېنى بولۇپ، ئىلگىرىكى مەزمۇنلار ئىسكەندەرنىڭ مۇشۇ مۇۋەپپەقىيىتى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇلغان يانداشما ئېپىزوتلاردىن ئىبارەتتۇر. نەۋائىي ئېڭىدىكى يەجۇجى - مەجۇجىلەر مەغرىب زېمىنىغا يېقىن قىرۋان ناھىيەسىگە ئىتراپىدىكى تاغنىڭ ئارقىسىدا بولۇپ، ئۇ رۇس، پەرەڭ دىيارلىرىدىنمۇ ئۆتۈپ يېتىپ بارغىلى بولىدىغان ئاپەتلىك بىر ماكاندۇر. نەۋائىي بۇ يەردە يەجۇجى - مەجۇجىلەرنىڭ ئوبرازىنى يارىتىشقا تولىمۇ كۈچىگەن بولۇپ، بۇلار سۈپەتلەنگەن قۇرلاردىن نەۋائىينىڭ نەزىرىدىكى يەجۇجى - مەجۇجىلەرنىڭ ئەھۋالىنى ھېس قىلغىلى بولىدۇ. تىل ئارقىلىق ئىپادىلىگىلى بولىدىغان بارلىق سەلبىي تەرەپلەرنىڭ ھەممىسى يەجۇجى - مەجۇجىلەرگە تەئەللۇق بولۇپ چىقىدۇ. بۇنىڭدىن نەۋائىينىڭ غەزەپ - نەپرەت قارىشىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. قارايدىغان بولساق نەۋائىي قەلىمى ئاستىدىكى يەجۇجى - مەجۇجىلەر ۋە ئۇلارنىڭ جەۋرۇ - جاپالىرى مۇنداق سۈپەتلىنىدۇ:

ئېرۇر تاغۇ - زۇلمەت ئارا ۋادىسى،
كى يول ئىلىتمەس ئول تەرەف ھادىسى.
ئې زۇلمەت جەھەننەم، ئې ۋادى سەقەر،
كى يەئجۇج خەيلىغە بولدى مەقەر.

بىئەينىمە كۆز ئانداكى مايمۇن كۆزى،
ۋەلې شۇم ھەرقايسى مەلئۇن كۆزى.

بۇرۇن ئىچلەرىن تىل بىلە پاك ئېتىپ،
تاپىپ لەززەت، ئۆزنى تەرەپناك ئېتىپ.

ئاغىزدىن توغۇزدەك چىقىپ ئىككى تىش،
ۋەلې يەرنى قازماق ئۇلار بىرلە ئىش.

نې يەرنىكى، ئول تىشلەر ئەتتى تەباھ.
قىيامەتتە بۇتمەي ئاندىن گىياھ...

تەكەللۇمدا ھەشۇ ئولجا ئىمكان كېلىپ،
ئاغىز بارچاسىغە زانەخدان كېلىپ.

تۈشۈپ ھەربىرىنىڭ ئىككى ئەمچەكى،
ۋەگەر خۇد تىشىسى ۋەگەر ئەركەگى.

يېمەك بىرلە خۇد مۇتلەقا توپماين،
ۋەگەر توپسا ھەم دانەئى قويمماين.

نى يەنجۇجىكىم، يۈز تۈمەن مىڭ بەلا،
بىز ئول يۈز تۈمەن بەلادىن جەلا.

تەئەددۇ ئارا يوق تۇرۇر سانلار،
يانا سانسىز ئايىنى نۇقسانلار.

قەد ئۈزرە يايلىمىش پەراكەندە ساچ،
بىرى بىر قارىشىدۇر، بىرى ئۈچ غۇلاچ.

دېمە ساچ، خاشاكو خەس مەئدەنى،
لىباس ئەيلەپ ئاندىن بارىنىڭ تەنى.

قۇلاق ئىككى ياندىن بولۇپ يەرگە جۇفت،
نەجىس تەنلەرىن كۆزدىن ئەيلەپ نۇھۇفت.

كېلىپ غول بارماغى بارماغلار،
ۋەلې دىۋ تىرناغى تىرناغلار.

يامان يۈزلەرى، رەنگى بىھەد سارىغ،
قىزىل تۈكلەر ئاندا سەفادىن ئارىغ.

مانا مۇشۇنداق ۋەھشىي مەخلۇقلارغا دۇچ كەلگەن ئىسكەندەر بۇ يەردىكى خەلقلەرنىڭ تارتىۋاتقان ئازابىغا ئارا تۇرۇش ئۈچۈن، يەجۇجى - مەجۇجىلەرنى ئىنسانلارغا زىيان يەتكۈزەلمەيدىغان قىلىش ئۈچۈن ئىزدىنىدۇ. نەتىجىدە ياخشى بىر ئۇسۇلنى تېپىپ چىقىدۇ. يەجۇجى - مەجۇجىلەر بىلەن ئادەملەر ئوتتۇرىسىدا ئىككى تەرىپى تىك ۋە سىلىق بىر تاغ بار بولۇپ، تاغنىڭ ئوتتۇرىسىدا بىر قىيالىق جىلغا بار. يەجۇجى - مەجۇجىلەر يىلدا ئىككى قېتىم ئەنە شۇ تار جىلغىدىن يامراپ چىقىپ ئالدىغا ئۇچرىغاننى ۋەيران قىلىدۇ. بۇلار شۇنداق تائىپەكى، ھەرقايسى مىڭ ئوغۇل كۆرمىگۈچە ئۆلمەيدۇ. ناۋادا مۇشۇ جىلغا توسۇۋېتىلسە، يەجۇجى - مەجۇجىلەرنىڭ غەلۋىسى بېسىققان بولاتتى.

ئىسكەندەر خەلقنى زۇلۇمدىن خالاس قىلغۇچى، ئادالەت ئورناتقۇچى بولۇش سۈپىتى بىلەن بۇ يەردىكى كىشىلەرنىڭ دەردىگە دەرمان بولۇش ئۈچۈن لەشكەرلەرنى باشلاپ، ھەرقايسى ئەللەردىكى ماھىر ئۇستىلار، تاشچى مىسكەر، تۆمۈرچى، بىناكارلار بىلەن كۆپ جاپالار ئىچىدە، ھەتتا ئۆزى باش بولۇپ تاش قېزىپ، دانىشمەنلەرنىڭ مەسلىھەتى بىلەن ئەڭ ياخشى سائەتتە جىلغىنىڭ ئەڭ تار يېرىگە سېپىلنىڭ ئۆلىنى ئۆز قولى بىلەن قۇيۇپ بەردى. ئۇستىلار ھەپتەبۇشلارنى ئېرىتمە قىلىپ سېپىل قاتلىرىغا تۆكۈش ئارقىلىق ئالتە ئاي جاپالىق ئىشلەش نەتىجىسىدە شۇنچىلىك مۇستەھكەم بولغان سېپىلنى قۇرۇپ چىقتى. نەۋائىي بۇ سېپىلنى ۋە ئۇنىڭ ھەيۋىتىنى مۇنداق تەسۋىرلەيدۇ:

نەچە مىڭ بۇ ئىش ئۈزرە ئۇستاد ئىدى،
كى سەنئەتدە بانىيۇ ھەدداد ئىدى.

چۈ تولىغا ئون مىڭ قارى ئەردى ئەرز،
بىناسىغا بەش يۈز قارى بولدى ئەرز.

بولۇپ ئالەمى بۇيلە سەنئەت ناماي،
كېچە - كۈندۈز ئىش قىلىدىلار ئالتى ئاي.
كى نەچە مىڭ ئۇستادۇ سەنئەتگەربى،
تەمام ئەتتىلەر سەددىي ئىسكەندەربى.

سېپىل پۈتتى. سېپىل پۈتكەن ۋاقتى دەل يەجۈجى - مەجۈجىلەرنىڭ يىلدا ئىككى قېتىم چىقىدىغان ئادىتىنىڭ بىر قېتىملىقىغا توغرا كەلدى. ئەمما، ئۇلار ھەيۋەتلىك سېپىلنى كۆرۈپ چىشلىرىدا جەھلى بىلەن غاجاپ، تىرناقلىرىدا تاتىلاپ ھەرقانچە تىرىشىمۇ سېپىلنى تېشىشكە قادىر بولالمىدى. بۇ چاغدا ئىسكەندەر لەشكەرلىرىگە بۇيرۇق قىلىپ ئالدىن تەييارلاپ دۆۋىلەپ قويغان تاشلارنى ئۇلارنىڭ باشلىرىغا ياغدۇردى. بۇنىڭدىن ئۈچەي باغرى چۇۋۇلغان يەجۈجى - مەجۈجىلەرنىڭ پەرياد - پىغانلىرى پەلەككە يەتتى. بۇلاردىن ئۆلگەنلىرى ئۆلۈپ، قاچقانلىرى قېچىپ ئۆزلىرى سالغان زۇلۇمنىڭ جازاسىنى تارتتى. ئۇلار بىرقانچە قېتىم سېپىلغا ھۇجۇم قىلغان بولسىمۇ، ئەدىپىنى يەپ، ئاخىر سېپىلنى تېشىشتىن ئۈمىد ئۈزۈپ، بۇ تەرەپكە قاراشنىمۇ خىيال قىلمايدىغان بولدى. بۇنىڭ بىلەن ئىسكەندەر لەشكەرلەرگە ۋەتەنگە قايتىش ھەققىدە پەرمان چۈشۈردى... بۇ يەردىن كېيىن داستاندا يەنە ئاساسىي تېمىدىن يانداپ ئۆتۈپ بەزى بايانلار داۋاملاشتۇرۇلدى. بۇ يەردىكى تەھلىلىمىز ئىسكەندەرنىڭ ئۆزى ھەققىدە ئەمەس، بەلكى ئىسكەندەر سالدۇرغان، مۇبارەك سەھىپىلەردە زىكىر قىلىنغان سېپىل ھەققىدە بولغاچقا، كېيىنكى بايانلارنى نۆۋەتتىكى تەھلىلىمىزنىڭ سىرتىغا قويغاچ تۇرىمىز. مادامكى قۇۋۋەتلەر يار بېرىپ سەددىي ئىسكەندەرنىڭ پەلسەپىۋى قاتلاملىرى ئۈستىدە مۇئامىلە قىلغىنىمىزدا، بۇ ھەقتە كۈشادە پىكىرلەرنى ئوتتۇرىغا تاشلارمىز.

خۇلاسە

ساماۋى ئۇچۇرلاردىن مەنبەلەنگەن بۇ رىۋايەت ئىسلامىيەت دۇنياسىدا تولمۇ كەڭ تارقالغان بىر قىسسەدۇر. يەجۈجى - مەجۈجى ھەققىدىكى رىۋايەتلەر دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى كىشىلەردە مەۋجۇت بولۇپ، شەرق ئەللىرىدە بىرقەدەر كۈچلۈكرەك ئاساسقا ئىگە. رىۋايەتلەردە دېيىلىشىچە، يەجۈجى - مەجۈجىلەرنىڭ سانى شۇنچىلىك كۆپ، ھېسابى يوق، ئۇلار نەپسىنىڭ كويىدىلا يۈرىدىغان، ئۇنىڭدىن باشقىنى بىلمەيدىغان ھەر يىلى ئاسماندىن ئۇلارغا بىرنەرسە ياغسا ئاياللىرى شۇنى يەپ ھامىلىدار بولىدىغان ئىنسانىيلىقتىن يىراق بىر مەخلۇقلار بولۇپ، بەزىلىرى ئون غۇلاچ، بەزىلىرى بىر غۇلاچ كېلىدىغان، سارغۇچ چاچلىرى پۈتۈن بەدەنلىرىنى يېپىپ تۇرىدىغان، قۇلاقلىرى يەرنى سۈپۈرۈپ ماڭىدىغان، ئەركەك، چىشى بولسۇن ھەممىسىنىڭ ئەمچەكلىرى ساڭگىلاپ تۇرىدىغان، جاۋىغىدىن يوغان ئىككى چىش ئۆسۈپ چىققان، يۈزلىرى يىرگىنچىلىك، سېرىق يۈزىدىكى تۈكلەرنى خۇنۇك قىزىل رەڭدە، كۆزلىرى مايمۇنىنىڭكىدەك بۇ مەخلۇقلار شۇ قەدەر بەدقلىق ئىكەنكى، بۇرۇنلىرىنىڭ ئىچىنى تىلى بىلەن يالاپ، شۇنىڭدىن لەززەت تاپىدىغان، ئاغزى ئېڭىكىنىڭ ئۈچىدا بولۇپ، سۆزلىسە پۈتۈنلەي بېزەپ، پاسكىنا سۆزلەرنى قىلىدىغان بۇ مەخلۇقلار نەۋائىي سۈپەتلىگەن يەجۈجى - مەجۈجىلاردۇر. نەۋائىينىڭ بۇلار ھەققىدىكى بايانى سۈپەتلىرى مۇشۇنىڭ بىلەن تۈگەيدۇ. بۇ ھەقتىكى رىۋايەت - قىسسەلەردىن ئوقۇرمەنلىرىمىزنى تېخىمۇ كەڭرەك مەلۇماتلار بىلەن خەۋەردار قىلىشنى ئىختىيار قىلغىنىمىزدا، ئەل ئىچىدە تارقىلىپ يۈرگەن تۆۋەندىكى بايانلارنى قىستۇرۇپ ئۆتۈشنى لايىق كۆرىمىز:

يەجۈجى - مەجۈجىلەر ھەر كېچىسى ئىسكەندەر ياسىغان سېپىلنى تېشىشكە باشلايدىكەن. تېشىپ بولۇشقا ئاز قالغاندا تاڭ ئاتىدىكەن - دە، ئۇلار قۇياشنىڭ نۇرىدىن قورقۇپ كېتىدىكەن. شۇنىڭ بىلەن

سېپىل يەنە بۇرۇنقىدەك ھالەتكە قايتىدىكەن. يەجۇجى - مەجۇجى تەسۋىرلىرى ئەمەلىيەتتە ئىسكەندەر دۇچ كەلگەن ئەڭ قاتتىق ۋەزىپىنىڭ قىيىنلىق كۆرسەتكۈچى بولۇپ، بۇلارنى قانچە سەت، ۋەھشى تەسۋىرلىگەنسىمۇ، ئىسكەندەر سالدۇرغان سېپىلنىڭ قىممىتى شۇنچە ئاشاتتى، ئىسكەندەرنىڭ بۇنىڭدىكى رولى، ئادالەت بايىدىكى ئورنىمۇ شۇنچە گەۋدىلىك بولاتتى. نەۋائىي تىپ يارىتىشتا، ئۆزى ئىنتىلگەن ئوبرازنى ئەڭ ئۇتۇقلۇق تەرىپلەپ يۈكسەكلىككە كۆتۈرەلىشىدە، ئىسكەندەرنى تاللاپ چىقىپ ئۇنىڭ ئۈچۈن يەجۇجى - مەجۇجىلەرنى ۋاستە قىلغان ۋە بۇ ۋاستىدىن ناھايىتى ئۈنۈملۈك پايدىلىنىپ كۆزلىگەن مەقسەتكە يەتكەن.

خۇلاسىمىزنىڭ تۈگەنچى شۇكى، نەۋائىينىڭ ئاخىرىدا تۈگەللىگەن خۇلاسىسى زۇلۇم سالغانلار ئۆز جازاسىنى تارتىدۇ دېگەندىن ئىبارەت. شەرق دۇنياسىنىڭ ئىدىيولوگىيەسىنىڭ ئادالەتتىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان زۇلۇم - سىتەم يوق، باراۋەر، تىنچ ئىناق بىر كارتىنا نەۋائىي بىزگە سىزىپ بەرمەكچى بولغان جەمئىيەتنىڭ تەسۋىرى بولۇپ، نەۋائىي شۇنچە ئۇزۇن داستان ئارقىلىق زۇلۇم قىلغۇچىنىڭ جازاسىنى تارتىدىغانلىقىدەك ئوبيېكتىپ خۇلاسىنى چىقىرىشقا ئىسكەندەر سېپىلنى ۋاستە قىلىپ تاللىغان بولۇپ، بۇ نۇقتىدىن قارىغاندا ئىسكەندەر سېپىلنىڭ قىممىتى ئۇنىڭ شۇنداق زۇلۇمنىڭ ئالدىنى ئالغانلىقىدا. نەۋائىينىڭ ئۇتۇقى بولسا، ئۆزىنىڭ ئادالەتنى، تىنچ - ئامانلىقنى تەرغىب قىلغان بۇ خۇلاسىنى ئەڭ گۈزەل شەكىلدە سۈنۈش ئۈچۈن ساماۋى مەنبەلەردىن ئوزۇق ئېلىپ ئۇنى سۆزىتىشتۈرۈپ، داستان شەكىلگە كەلتۈرۈپ، «خەمسە» نىڭ گۈلتاجىغا ئايلاندۇرغانلىقىدۇر.

پايدىلانغان ماتېرىياللار:

1. ئەلىشىر نەۋائىي: «سەددىي ئىسكەندەر»، قۇربان بارات نەشرىگە تەييارلىغان نۇسخىسى، شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1994 - يىلى نەشرى؛
2. ئىمىنجان ئەھمىدى، غەيرەتجان ئوسمان قاتارلىقلار يازغان: «ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 2006 - يىلى نەشرى؛
3. لى تىيەن گو: «قەدىمكى گىرېتسىيە تارىخى»، 525 - بەت، لەنجوۋ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، خەنزۇچە نەشرى، 1991 - يىلى 4 - ئاي نەشرى؛
4. تەبەرى: «تارىخى تەبەرىي» 196 - بەت، ئىمىن تۇرسۇن نەشرىگە تەييارلىغان، شۇ ئۇ ئاز سانلىق مىللەت قەدىمكى ئەسەرلىرىنى توپلاش، رەتلەش، نەشر قىلىشنى پىلانلاش رەھبەرلىك گۇرۇپپا ئىشخانىسى، 1996 - يىلى نەشرى؛
5. يانۇش خارمارتا باش بولۇپ تۈزگەن، شۇ ۋېن كەن قاتارلىقلار تەرجىمە قىلغان «ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيەت تارىخى»، ب د ت مائارىپ، پەن - مەدەنىيەت تەشكىلاتى بىلەن جۇڭگو چەت ئەل تەرجىمە نەشرىيات شىركىتى بىرلىشىپ نەشر قىلغان، خەنزۇچە نەشرى، 2002 - يىلى نۇسخىسى؛
6. ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن «قەدىمكى مەركىزىي ئاسىيا»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2002 - يىلى 3 - ئاي نەشرى؛
7. بو سۈنىمىڭ «دۇنيانىڭ ئومۇمىي تارىخى»، شەرقىي شىمال پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، خەنزۇچە نەشرى، 1993 - يىلى 8 - ئاي 2 - نەشرى؛
8. سەييىد مەھدى ھەمدانىي: «ئىسكەندەرنامە» 1 - توم، شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1998 - يىلى 12 - ئاي نەشرى؛

- 9. مەسئۇدىي: « ئالتۇن يايلاق », گېڭ شېڭ تەرجىمىسى، چىڭخەي خەلق نەشرىياتى، 1998 - يىلى نەشرى؛
- 10. مەھمۇد كاشغەرىي: « تۈركىي تىللار دىۋانى », شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1980 - يىلى نەشرى؛
- 11. زايت ئاخۇن پازىلباي: « ئىسكەندەرنامە », ئابلىمىت ئەھەت، ئەركىن ئىمىننىياز قۇتلۇق نەشرگە تەييارلىغان، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1990 - يىلى 4 - ئاي نەشرى؛
- 12. ئىمىن تۇرسۇن: « نەۋائىي ھەققىدە », 120 - بەت، مىللەتلەر نەشرىياتى، 2000 - يىلى نەشرى؛

(ئاپتور: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى غەربىي شىمال ئاز سانلىق مىللەتلەر تەتقىقات مەركىزى، مىللەتشۇناسلىق پەنلىرى دوكتورى)

پۇل ۋە بايلىق توغرىسىدىكى ماقال - تەمسىللەر

توپلاپ رەتلىگۈچىلەر: ھەلىمگۈل ئابلىز، ئەزھەر ئەكبەر

1. ئاناغىمۇ پۇل كېرەك، ئاناغىمۇ پۇل كېرەك.
2. ئاتام تاپقان — بىكار پۇل، ئۆزۈم تاپقان — شېكەر پۇل.
3. ئات بار يەردە ئېشەككە يول بولسۇن، دوست بار يەردە ھېسابتا پۇل بولسۇن.
4. ئاچلىق نېمىنى يېگۈزمەس، بايلىق نېمىنى دېگۈزمەس.
5. ئادەم بولمىن دەپسەڭ، پۇلنى دوست تۇتما.
6. ئادەم ئۆلىدۇ، دۇنيا قالىدۇ.
7. ئارتۇق خەزىنە ئەرگە دۈشمەن.
8. ئارتۇق دۆلەت باشنى يارماس.
9. ئاز يىغساڭمۇ ھالال يىغ.
10. ئاش يېمىگەن يەردە تۇرار، پۇل خەجلىمىگەن ئەردە تۇرار.
11. ئاغرىق باشقا ئاقچا دورا بولماس.
12. ئاق پۇل قارا كۈندە ئەسقاتار.
13. ئاق تەڭگەم قارا كۈنۈمگە ئەسقاتار.
14. ئالتۇن بار يەردە جان دەردى.
15. ئالتۇندىن كۆز يېشى تۆكۈلەر.
16. ئالتۇننى كۆرسە پەرىشتىمۇ يولدىن ئازار.
17. ئالتۇنى كۆپنىڭ غېمى كۆپ.
18. ئامبالنىڭ ئېتىنى سۇغار، پۇلنى ئال.
19. ئەجىرسىز بايلىق يوق، پۇلسىز باي (يوق).
20. ئەر پۇلدىن يۈز تېپىپتۇ، ئايال داستىخاندىن يۈز تېپىپتۇ.
21. ئەرنىڭ پۇلى يەردە.
22. ئەقلى بارنىڭ پۇلى بار، پۇل تېپىشقا يولى بار.
23. ئەقلى بارنىڭ يولى بار، يانچۇقىدا پۇلى بار.
24. ئەقىللىك سودىگەرنىڭ پۇلى بازاردا.
25. ئەل ھۆكىمى لىللا، پۇلنىڭ پۇلى تىللا.
26. ئەمەل دېمەك، پۇل دېمەك، پۇل دېگەن كۈچ دېمەك.
27. ئەمىلى چوڭنىڭ دەردى كۆپ، پۇلى كۆپنىڭ غېمى (كۆپ).
28. بارنىڭ بازىرى يېنىدا.
29. بازاردا بارى بار، پۇل بەرمىسە بەرمەيدۇ.
30. بازارنىڭ ئەيمىي يانچۇقتا.
31. باغقا بۇغداي تېرىسا بۇدۇشقا بولۇر، ئۆيدە خەج بولمىسا خوتۇن ئۇرۇشقا بولۇر.
32. بانكىدا قويساڭ توققۇز تەڭگەڭ ئوتتۇز بولار، ياندا قويساڭ ئوتتۇز تەڭگەڭ توققۇز بولار.
33. باي بولسا تارتىدۇ، نامرات بولسا قاچىدۇ.
34. بايتال بولمىسا تاي بولماس، تېجىمىگەن باي بولماس.
35. بايلار ئاقچىسى بىلەن، قانۇن ساقچىسى بىلەن.

36. بايلىق ئادەمنى مەست قىلار.
 37. بايلىق پەرىشتىنىمۇ يولدىن چىقىرار.
 38. بايلىق تېجەشتىن،
 نامراتلىق چېچىشتىن.
 39. بايلىق دوست ئەمەس،
 دوستنىڭ ئۆزى بايلىق.
 40. بايلىق قاچقان كىشىنى قوغلايدۇ،
 قوغلىغان كىشىدىن قاچىدۇ.
 41. بايلىققا مەست بولمىغان كۈلپەتتە خار بولماس.
 42. بايلىق كىشىنى مەست قىلار.
 43. بايلىق مىراس ئەمەس،
 يوقسۇزلۇق ئۇيات ئەمەس.
 44. بايلىق نەس، يوقلۇق تەس.
 45. بايلىقنىڭ ئاتىسى ئەمگەك، ئانىسى يەر.
 46. بايلىقنىڭ ئانىسى ئەقىل.
 47. بايلىق يۇرتنىڭ ئوزۇقى،
 باتۇر يۇرتنىڭ قوزۇقى.
 48. بايلىقنىڭ پۇلى ئوچاقنىڭ كۈلى.
 49. بەش پۇلۇڭنىڭ بارىدا دوستمۇ دوست،
 دۈشمەنمۇ دوست،
 بەش پۇلۇڭدىن ئايرىلساڭ، جان قېرىنداش
 جانغا دوست.
 50. بەش پۇلۇمنىڭ بارىدا ھوشۇر بېگىم دەيدىڭىز،
 بەش پۇلۇمنىڭ يوقىدا ھوشۇر چوقۇر دەيدىڭىز.
 51. بەگ بولسا پۇلدىن قىسىلماس،
 بىلىم بولسا سۆزدىن (قىسىلماس).
 52. بولسا قوللايدۇ،
 بولمىسا خورلايدۇ.
 53. بولغانچە بولغۇسى كەپتۇ.
 54. بولغانسېرى بولغۇسى كېلەر،
 تولغانسېرى تولغۇسى كېلەر.
 55. بۇلبۇل گۈل بار يەردە،
 ھۆرمەت پۇل بار يەردە.
 56. بۇلبۇل گۈل ئىشقىدا،
 سودىگەر پۇل ئىشقىدا.
 57. بېخىلىنىڭ يۈزى يوق،
 پۇلنىڭ كۆزى (يوق).
 58. بېيىشنىڭ بېشى توخۇ بېقىشتىن باشلىنىدۇ.
 59. بىر پۇلنىڭ ئىككى دەردى بار.
 60. بىر سەر ئالتۇن قوشۇلسا،
 بىر سەر ئەقىل قوشۇلار.
 61. بىرنى بەرسەڭ بىرنى بېرىدۇ،
 پۇلنى بەرسەڭ ناننى بېرىدۇ.
 62. بىكاردىن پۇل بەرسە ساناپ ئال.
 63. بىكار يۈرمەڭ لاغايلاپ،
 پۇلنى خەجلەڭ ئاۋايلاپ.
 64. بىلىملىكنىڭ پۇلى تۈگىمەس،
 بىلىمسىزنىڭ غېمى (تۈگىمەس).
 65. پالتاڭ بولسا ئوتۇن بار،
 پۇلۇڭ بولسا خوتۇن بار.
 66. پۇلۇ ياغ بىلەن ئوخشار،
 دەۋا پۇل بىلەن (ئوخشار).
 67. پۇل ئالدىدا ئېزىقما،
 مەنسەپ دەپسە قىزىقما.
 68. پۇل ئەقىل ئۆگىتەر،
 تون مېڭىشنى تۈزىتەر.
 69. پۇل بار چاغدا بىر تۆگە مىڭ پۇلغا ئەرزان،
 پۇل يوق چاغدا بىر تۆگە بىر پۇلغا قىممەت.
 70. پۇل بار چاغدا مىڭ دوست،
 پۇل يوق چاغدا قېنى دوست.
 71. پۇل بار چاغدا ئون سەرگە ئەرزان،
 پۇل يوق چاغدا بىر سەرگە قىممەت.
 72. پۇل بايغا ئاقار،
 سۇ سايغا (ئاقار).
 73. پۇل بولسا جاڭگالدا شورپا،
 پۇل بولمىسا بازاردا توۋا.
 74. پۇل بولسا جىنىنىمۇ ئۇسسۇلغا سالغىلى بولۇر.
 75. پۇل پۇلنى تاپار.
 76. پۇل پۇلنى جىنقلارغا تاتلىق.
 77. پۇل — پىششىق نان.
 78. پۇل تاپقان ئەقىل تاپىدۇ.
 79. پۇل تاپقۇچە ھېساب تاپ،

107. پۇلنى كۆرسە قارىغۇنىڭمۇ كۆزى ئېچىلار.
 108. پۇلنىڭ بىر ئۈچى بىلەكتە، بىر ئۈچى يۈرەكتە.
 109. پۇلنىڭ قەدىرىنى ھاجى بىلۈر، قاننىڭ قەدىرىنى سالجا (بىلۈر).
 110. پۇلنىڭ كۆزى يوق.
 111. پۇلنى يىغار مېنىڭ ئاتام، سىرقىرايدۇ مېنىڭ يوتام.
 112. پۇلۇڭ بولسا بازارچىسەن، پۇلۇڭ بولمىسا مازارچىسەن.
 113. پۇلۇڭ بولسا مىڭى دوست، پۇلۇڭ بولمىسا نەدە دوست.
 114. پۇلۇڭغا ئىشەنگۈچە، ئەقلىڭگە ئىشەن.
 115. پۇلۇڭغا ئىشەنگۈچە، يولۇڭغا ئىشەن.
 116. پۇلۇڭنىڭ كەتكىنىگە قارىما، ئىشىڭنىڭ پۈتكىنىگە قارا.
 117. پۇلۇڭ يوق بازارغا بارما، مەشۇقۇڭ يوق مەشرەپكە بارما.
 118. پۇلۇم بولسا قوللايدۇ، پۇلۇم بولمىسا قوغلايدۇ.
 119. پۇل ئۆچكىنى توقماققا ئۆگىتىدۇ.
 120. پۇلى ئازنىڭ غېمى ئاز.
 121. پۇلى بار ئادەمدىن تاغمۇ قورقىدۇ.
 122. پۇلى بار ئالىم كىشى، پۇلى يوق زالىم كىشى.
 123. پۇلى بار چاغدا ئەسسالام، پۇلى يوق چاغدا ۋەسسالام.
 124. پۇلى بار چاغدا قەلەمقاش يىگىت، پۇلى يوق چاغدا ئوھۇش يىگىت.
 125. پۇلى بار چاغدا ھاجاخۇن، پۇلى يوق چاغدا ھاجى كۆتەك.
 126. پۇلى بار چاغدا ھاجى ئاخۇن، پۇلى يوق چاغدا ھاجى گاما.
 127. پۇلى باردا يېقىن ئاغىنە، پۇلى يوقتا نېرى ماڭغىنە.
 128. پۇلى بار زالىم كىشى، پۇلى يوق زالىم كىشى.
80. پۇل تاپقۇچە يول تاپ.
 81. پۇل تېپىپ قەشقەردە خەجلەك، نان تېپىپ جانبازدا يەك.
 82. پۇل تېپىشتا نومۇس كەتمەيدۇ.
 83. پۇل تېپىۋالساڭ سانىۋال.
 84. پۇل تىلىسەڭ، ئەمگەك قىل.
 85. پۇل ئەجەلگە ئارا تۇرماس.
 86. پۇل جانغا ئارا تۇرماس.
 87. پۇل دۈشمەننى دوست قىلار، دوستنى دۈشمەن قىلار.
 88. پۇل دېگەن پىششىق تاماق.
 89. پۇل دېگەن جانغا زىخ.
 90. پۇل دېگەن قەغەز، ئۆچكە غازاڭغا تېگىشمەس.
 91. پۇل دېگەن قولنىڭ كىرى.
 92. پۇل ساقلغۇچە زەر ساقلا.
 93. پۇل سۆزلىگەن يەردە باشقا نېمە سۆزلىيەلمەس.
 94. پۇلسىز ئەر خوتۇنغا جىن كۆرۈنەر.
 95. پۇلسىز بازارغا بارماڭ، جورىسىز مەشرەپكە بارماڭ.
 96. پۇلسىز چىرىكلىك يوق، ھەرىكەتسىز تىرىكلىك يوق.
 97. پۇلسىزنى بازار تونۇماس.
 98. پۇلسىز يىگىت ئەمەن پۇرار.
 99. پۇل - مال كېتەر بوشلۇقتىن، پۇرسەت كېتەر خۇشلۇقتىن.
 100. - پۇل نەگە بارسەن؟
 - تۇغقاننى يات قىلغىلى.
 101. پۇلنى پۇل قىلغانمۇ سودا، بىرنى ئون قىلغانمۇ سودا.
 102. پۇلنى پۇل ئۆزى تاپىدۇ.
 103. پۇلنى خەجلىمەك ئاسان، يىغماق تەس.
 104. پۇلنى دوست تۇتقۇچە، دوستنى ئۆز تۇت.
 105. پۇلنى دوست تۇتماڭ، بوشمۇ تۇتماڭ.
 106. پۇلنى كۆرسە شەيتانمۇ ئۇسسۇلغا چۈشەر.

- پۇل تاپاي دەپسەك ئىش تاپ. پۇل تاپاي دەپسەك ئىش تاپ.
 152. تۈزى يوق تا ئامنىنىڭ لەززىتى يوق،
 پۇلى يوق ئادەمنىڭ ئىززىتى يوق.
 153. تۇغقان بىلەن تۇغقان بولاي دەپسەك ئوتتۇرىدا
 پۇل قوي.
 154. تۆت بۇلۇڭ، بىر كۈلۈڭ،
 ھۈنەر قىلساڭ تۈگىمەس پۇلۇڭ.
 155. تېمىپ تۇرسا كۆل بولۇر،
 تېرىپ تۇرسا پۇل بولۇر.
 156. تىللاغا يېقىن تۇرساڭ چېڭى بولسىمۇ يۇقار.
 157. تىلىڭ بولمىسا پۇلۇڭ سۆزلەر.
 158. جېنىم پۇلۇم، خېنىم پۇلۇم،
 ماڭا تېخىمۇ يېقىن تۇرۇڭ.
 159. چۆپسىز مال بولماس،
 پۇلسىز تىجارەت (بولماس).
 160. خالىتىدا تالقان بارىدا يوقتۇر مەندەك مەرد
 كىشى،
 خالىتىدا تالقان تۈگەپتى يوقتۇر مەندەك سەت
 كىشى.
 161. خەجلەيدىغان مىڭ پۇل بار،
 خەجلىمەيدىغان بىر پۇل بار.
 162. خەزىنە غايىبىتىن ئەمەس، مېھنەتتىن.
 163. خەلق بايلىقى — يەر بىلەن سۇ.
 164. خۇرجۇندا بىر پۇلنىڭ تاغاردى بىر دەردى بار.
 165. دوستىنىڭ ياخشىسى يانچۇق.
 166. دۇنياپەرەس ئادەم پۇلنىڭ قولى.
 167. دۇنيا پۇلدا چۆرگۈلەيدۇ،
 تۈگمەن سۇدا چۆرگۈلەيدۇ.
 168. دۇنياپەرەس ئادەم پۇلغا تويماس.
 ھورۇن ئۇيقۇغا (تويماس).
 169. دۇنياخور دۇنياغا دۈم چۈشەر.
 170. دۇنيا دېگەن قولنىڭ كىرى.
 171. رەندە سالماق نان بىلەن،
 ئالتۇن تاپماق جان بىلەن.
 172. زەرنىڭ دوستى تولا،
 زەرگەرنىڭ دۈشمىنى (تولا).

- پۇلى يوق ئالىم كىشى.
 129. پۇلى بارغا ئەقىل،
 پۇلى يوققا جاھىل.
 130. پۇلى بارغا بازار،
 پۇلى يوققا جازا.
 131. پۇلى بار كاۋاپ يەيدۇ،
 پۇلى يوق كاۋاپ تۈتۈنى.
 132. پۇلى بار كۈندە كۆرۈشەر،
 پۇلى يوق كۈندە ئۇرۇشار.
 133. پۇلى بارنىڭ ئەقلى بار.
 134. پۇلى بارنىڭ ئۆزى ئوينا،
 پۇلى يوقنىڭ كۆزى ئوينا.
 135. پۇلى بارنىڭ يولى بار.
 136. پۇلى بار بازارغا ماڭار،
 تۇغماس خوتۇن مازارغا ماڭار.
 137. پۇلى بارنىڭ گېپى ئوڭ،
 پۇلى يوقنىڭ گېپى توڭ.
 138. پۇلى بارنىڭ يولى بار.
 139. پۇلى بار، ئۇلى بار، يولى بار.
 140. پۇلى بولسا قوللايدۇ،
 پۇلى بولمىسا قوغلايدۇ.
 141. پۇلى بولسا ئوغرىمۇ غوجام،
 پۇلى بولمىسا غوجاممۇ ئوغرى.
 142. پۇلى كۆپنىڭ يولى كۆپ.
 143. پۇلى يوق ئاشىق تەييارغا مەشۇق.
 144. پۇلى يوق باي بولماس،
 يورۇقى يوق ئاي بولماس.
 145. پۇلى يوق كىشىنى بازار تونۇماس.
 146. پۇلى يوق يىگىت ئەمەن پۇراپتۇ.
 147. پۇل ياندا ياخشى،
 خوتۇن ئۆيدە (ياخشى).
 148. پۇل يىغىشتا مەدىكاردىن قەلەندەر ياخشى.
 149. تاش ئالتۇننى سىنىسا،
 ئالتۇن ئادەمنى سىنار.
 150. تاماكا چەككەننىڭ پۇلى كۆيدۇ.
 151. تام سالاي دەپسەك خىش تاپ،

173. سايغا بۇغداي تېرىسا بۇغداي بۇدۇشقا بولغۇدەك،
يانچۇقتا پۇل بولمىسا، خوتۇن ئۇرۇشقا بولغۇدەك.
174. سەن تەر بەرسەڭ، يەر زەر بېرەر.
175. سودا - سېتىق پۇلدىن باشقىنى تونۇماس.
176. سودىگەر زەر ساقلار.
177. سودىگەرنىڭ پۇلى - دېھقاننىڭ داڭگىلى.
178. سودىگەرنىڭ تۇغقىنى پۇل، دادىسى قۇل.
179. سودىگەرنىڭ جېنى پۇل، خوتۇنى تۇل.
180. سودىنىڭ ئاچقۇچى - پۇل.
181. سۆيگۈ پۇلغا سېتىلماس،
كۆڭۈل پۇلغا سېتىلماس.
182. شاھنىڭ پۇلىمۇ پۇل،
گادايىنىڭ پۇلىمۇ پۇل.
183. شەھەردە سۇمۇ پۇل.
184. قاشتېشى سايدا تولا،
تېپىپ ساتسا پۇل بولار.
185. قاننىڭ قەدىرىنى سالجا بىلور،
پۇلنىڭ قەدىرىنى ئىشچان بىلور.
186. قەرزدار بىر كويغا يۈز سالام قىپتۇ.
187. قەرزدارلىق بەك يامان بىر پۇل بولسىمۇ،
مۇساپىرلىق بەك يامان بىر كۈن بولسىمۇ.
188. قول بىلەن يانچۇقنىڭ ئارىلىقى مىڭ يىللىق.
189. قولدىكى پۇل ئوق پۇل،
قەرزداردىكى پۇل يوق پۇل.
190. قولۇڭدا بولمىسا ئاكاڭمۇ يات.
191. قولدا مېلى بارنىڭ قوۋۇرغىسىدا يېغى بار.
192. قىرىسىز يەر ئەسكى،
پۇلسىز ئەر ئەسكى.
193. قىزلارنى چۆرگىلەتكەنمۇ پۇل،
ئوغۇللارنى ئۆمىلەتكەنمۇ پۇل.
194. كان قازغان بايلىق تاپار،
سۇ قازغان يامانلىق تاپار.
195. كەمبەغەلنى باي قىلغان پۇل ئەمەس، ئەقىل.
196. كۆڭلۈمنى تاپ، پۇلۈمنى يە.
197. كۈچۈڭنىڭ بارىدا پۇل تاپ،
چىشىڭنىڭ بارىدا گۆش يە.
198. كىشىدىكى پۇل - چۈشىدىكى پۇل.
199. كىشىنىڭ پۇلىدا بولماڭ باي،
سۆڭىكىڭنىڭ بولار لاي.
200. گاچىنى سۆزلەتكەن ئۇنىڭ پۇلى.
201. لالسىمۇ گۈل بولىدۇ،
ساتسا پۇل بولىدۇ.
202. لوپىنىڭ ئېتىنى سۇغار، پۇلىنى ئال.
203. مال تاپقاننىڭ تىلى ئۇزۇن.
204. مال - دۇنيا باقىي ئەمەس.
205. مال - دۇنيا بولسا شەيتاننىمۇ ئىشقا سالغىلى بولىدۇ.
206. مال - دۇنيا تۈگىگۈچە يېتەر،
بىلىم ئۆلگۈچە يېتەر.
207. مال - دۇنيايىڭ بارىدا مىڭى دوست،
مال - دۇنيايىڭ تۈگىگەندە قېنى دوست.
208. مال - مۈلۈك - بويۇنتۇرۇق.
209. مال ئوت ئىزدەپ تارايدۇ،
ئادەم دۇنيا ئىزدەپ تارايدۇ.
210. مەن بارمىغان بازار ئەمەس،
پۇل بەرمىگۈچە گۆش بەرمەس.
211. مەن بارمىغان يەكەن ئەمەس،
پۇل بەرمىسەم، بەرگەن ئەمەس.
212. مەن سەپ دېمەك، پۇل دېمەك،
بايلىق دېمەك، كۈچ دېمەك.
213. مەن كۆرمىگەن شە ئەمەس،
پۇل بەرمىسە مە دېمەس.
214. مەنمەنچىلىك كېلەر پۇلدىن،
ئازدۇرار سېنى يولدىن.
215. مەيلىڭ بولسا مەيخانە،
پۇلۇڭ بولسا سەيخانە.
216. مۇھەببەت پۇلغا سېتىلماس،
كۆڭۈل پۇلغا تېپىلماس.
217. مېھنەت قىلىپ تاپقان بىر تەڭگە بىكارغا
كەلگەن خەزىنىدىن ياخشى.

218. نامرات بولسا تۇغقانمۇ يات بولۇۋالدىدۇ،
باي بولسا ياتمۇ تۇغقان بولۇۋالدىدۇ.
219. نەشىدە مەست بولغان ھوشغا كېلەر،
پۇلغا مەست بولغان ھوشغا كەلمەس.
220. ھاراققا دۈم چۈشسەڭ بەختىڭ قاچار،
پۇلغا دۈم چۈشسەڭ ئەقلىڭ قاچار.
221. ھارام بايلىق جانغا جاپا.
222. ھارام بايلىق جاننىڭ دۈشمىنى.
223. ھارام بايلىق قولدا تۇرماس.
224. ھارام پۇل جانغا زامىن.
225. ھارام پۇلغا باي بولماس،
تۇغۇۋالمىغۇچە بالا بولماس.
226. ھارام پۇلنىڭ قەدىرى بولماس،
بىكارچىنىڭ نەپسى تويماس.
227. ھارام تېپىپ باي بولغۇچە،
ھالال تېپىپ گاداي بول.
228. ھارامدىن كەلگەن پۇل زەھەردىن ئاچچىق.
229. ھارامغا ھېرىس بولما،
ھالالنى قولدىن بەرمە.
230. ھەمياندا پۇل بولمىسا، سۇپراڭدا ئون
بولماس.
231. ھوقۇقنىڭ كۈچى پۇلنىڭ كۈچىدىن يامان.
232. ھېسابنى بىلمىگەن ھەمياندىن ئايرىلار.
233. ئوتقا چىدىغان ئوينايدۇ،
پۇلغا چىدىغان چاينايدۇ.
234. ئورمان دېگەن پۇل،
كۈنۈڭ بولار گۈل.
235. ئورمىنى بارنى پۇل باسار،
ئورمىنى يوقنى قۇم باسار.
236. ئوشۇق دۆلەت باشنى يارماس.
237. ئوغرى بىر پۇل ئۈچۈنمۇ جان بېرىدۇ.
238. ئوقەتچىنىڭ پۇلى تۈگىمەس.
239. ئون پۇلۇمنىڭ باردا مۇسا بېگىم دەيتتى مېنى،
ئەمدى پۇلۇم تۈگىدى، مۇسا چاپاق دەيدۇ مېنى.
240. ئۇنى يوقنىڭ خۇنى يوق،
پۇلى يوقنىڭ جېنى يوق.
241. ئۆتمىگەن تىزىدىن چۆنەكنىڭ پىيىزى
ياخشى.
242. ئۆلتۈرگەنمۇ پۇل،
كۈلدۈرگەنمۇ پۇل.
243. ئۆلۈمگە تۈتۈپ بېرىدىغانمۇ پۇل،
ئۆلۈمدىن قۇتۇلدۇرىدىغانمۇ پۇل.
244. ئۆيدىكى پۇل ئوق پۇل،
قەرز بەرگەن پۇل يوق پۇل.
245. ۋاقتتىن ئالتۇن كېلەر،
ئالتۇندىن ۋاقت كەلمەس.
246. ئىش بۇزۇلسا پۇل ئوڭلايدۇ،
تام بۇزۇلسا لاي (ئوڭلايدۇ).
247. ئىشچاننىڭ پۇلى تۈگىمەس،
بەتخەننىڭ قەرزى (تۈگىمەس).
248. ياكى پۇلى بارغا تەگ،
ياكى يولى بارغا (تەگ).
249. يالغۇز يۈرۈپ پۇل تاپقۇچە چىشىڭ تۆكۈلەر.
250. ياماق ياماپ، يارماق تاپ.
251. يان توم بولسا، گەپ چوڭ بولار.
252. يانچۇقتا پۇلۇم، چىمەندە گۈلۈم.
253. يەر دېگەن ئالتۇن قوزۇق.
254. يەرنىڭ ئەسكىسى يوق، قىغى يوق،
ئەرنىڭ ئەسكىسى يوق، پۇلى يوق.
255. يوقلۇق ئۆگىتىدۇ،
بايلىق بەزدۈرىدۇ.
256. يول چاققاننىڭ،
پۇل تاپقاننىڭ.
257. يەر خەزىنە، سۇ ئالتۇن.
258. يېنىڭدا تۇرسا پۇلۇڭ توققۇز تۇرار،
ئەلدە قويساڭ پۇلۇڭ ئوتتۇز بولار.
259. يېيىشى بەش پۇل،
چېچىشى ئون پۇل.

(ھەلىمگۈل ئابلىز — شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ماركسىزم فاكولتېتىدا، ئەزھەر ئەكېمەر — ئۈرۈمچى شەھىرى سايباغ رايونى باغچە شىمالىي كوچىسىدا ئولتۇرۇشلۇق)

بىر رىۋايەت، بىر چۆپەك

توپلاپ رەتلىگۈچى: سابىر جان سىيىت

لوقماننىڭ «ھېكمى» بولۇشى
(رىۋايەت)

ناھايىتى ئۇزاق زامانلار ئىلگىرى سۇ پادىشاھلىقى بىلەن قۇرۇقلۇق پادىشاھلىقى جەڭ قىپتۇ. بۇ جەڭ بىر قانچە يىل داۋاملىشىپ ئاخىر قۇرۇقلۇق پادىشاھلىقى سۇ پادىشاھلىقى ئۈستىدىن غالىب كەپتۇ. جەڭ ئاخىرلىشىپ ئۇزاق ئۆتمەي، قۇرۇقلۇق پادىشاھى بىرمۇنچە ئەمەلدار ھەم مۇھاپىزەتچىلىرىنى ئەگەشتۈرۈپ شىكارغا چىقىپتۇ. ئۇ ئوۋ - ئوۋلاپ يۈرۈپ بىر بۇلاق بويىغا كەلگەندە ئۇ يەردە قانغا مىلىنىپ ئىگراپ ياتقان بىر يىگىتنى كۆرۈپ قاپتۇ. يېقىن كېلىپ قارىسا، بۇ سۇ پادىشاھلىقىنىڭ ئادىمى ئىكەن. دەل شۇ چاغدا ئەمەلدارلاردىن بىرى «خىزمەت كۆرسىتىشنىڭ ياخشى پۇرسىتى كەلدى» دەپ قاراپ قىلىچىنى سۇغۇرۇپ، يىگىتنىڭ كاللىسىنى تېنىدىن جۇدا قىلىۋەتمەكچى بوپتۇ. پادىشاھ دەرھال ئۇنىڭغا:

— قولۇڭنى يىغ! ئاجىزلارنى ئۆلتۈرۈش مەردلەرنىڭ قىلىدىغان ئىشى ئەمەس، ئۇنىڭ ئۈستىگە جەڭ ئاللىقاچان ئاياغلاشتى. بۇ يىگىتنى دەرھال ئېلىپ كېتىپ ئوردىدا داۋالاڭلار، — دەپ ئەمر قىپتۇ. پادىشاھنىڭ تاپىلىشى ۋە ئوردا تېۋىپلىرىنىڭ كۆڭۈل قويۇپ داۋالاشى نەتىجىسىدە يىگىتنىڭ جاراھەتلىرى ساقىيىپ سالامەتلىكى ئەسلىگە كېلىشكە باشلاپتۇ. ئارىدىن ئۈچ ئاي ئۆتكەندە تالا - تۈزگە چىقىپ ئۇيان - بۇيان ئايلانغۇدەك بوپتۇ. ۋاقتىنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئوردا ئەھلى شۇنىڭغا ھەيران بوپتۇكى: يىگىت ئوردا سىرتىغا زادى چىقمايدىكەن، شۇنچە كۆڭۈل ئېچىشلار بولۇپ تۇرسىمۇ پەقەت كۈلمەيدىكەن، كۈلۈش تۈگۈل بىرسى گەپ سورىمىغۇچە بىرەر ئېغىز گەپمۇ قىلمايدىكەن. خىيال سۈرگىنى سۈرگەنمىكەن، پادىشاھنىڭ بۇنىڭدىن ئىچى پۇشۇپتۇ ۋە بىر كۈنى ۋەزىرىنى چاقىرتىپ يىگىتنى شەھەر ئايلاندۇرۇپ سەيلە - تاماشا قىلدۇرۇشنى تاپىلاپتۇ. ئەتىسى ئەتىگەنلىك تاماقتىن كېيىن ۋەزىر يىگىتنى ئەگەشتۈرۈپ شەھەر رەستىسىگە قاراپ مېڭىپتۇ. بىر گۈزەرگە كەلگەندە بىرمۇنچە كىشىلەرنىڭ توپلىشىۋالغانلىقى ئۇلارنىڭ كۆزىگە چېلىقىپتۇ - دە، شۇ يەرگە بېرىپتۇ، قارىسا بىر رەمبال بىرمۇنچە ئۇششاق تاشلارنى ئۇياندىن - بۇيانغا بۆلۈپ «بېشى توققۇز، ئايىغى سەككىز كەلدى...» دەپ ئاغزى - ئاغزىغا تەگمەي ئالدىدا تۇرغان كىشىنىڭ زىيانلىرى، كېيىن كۆرىدىغان كۈنلىرى ھەققىدە سۆزلەۋاتقانمىكەن. يىگىت بۇ ئەھۋالغا قاراپ بىرنى كۈلۈپتۇ - دە، نېرىغا قاراپ مېڭىپتۇ. يىگىتنىڭ كۈلۈشى ۋەزىرگە ھاۋا ئوچۇق كۈنى چاقماق چاققاندىكە تۇيۇلسىمۇ، بىر نەرسە دەپمەي يىگىتكە ئەگىشىپ مېڭىپتۇ. ئۇلار ماڭا - ماڭا موزدۇزدارلارنىڭ دۇكانلىرى جايلاشقان يەرگە كېلىپ قاپتۇ. ياش بىر يىگىت موزدۇز ئۈستامغا قاراپ:

— ئۈستام، نېمە ئالسىلا مەيلى، دېگەنلىرىنى بېرىپ تولۇق رازى قىلىمەن. لېكىن، تىكىپ بەرگەن

ئۆتۈكلىرى سۈپەتلىك، چىرايلىق، چىداملىق بولسۇن، ئون بەش يىلدىن ئارتۇق چىدايدىغان بولسۇن! — دەۋاتقاندىن كېيىن بۇ گەپنى ئاڭلىغاندىن كېيىن يەنە ئېچىنىشلىق بىر كۈلۈپتۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن يەنە كۆپ جايلارنى ئايلانغان بولسىمۇ ئىككى قېتىملىق كۈلكىدىن باشقا قايتا كۈلمەپتۇ، يا گەپ قىلماپتۇ. پادىشاھ بۇ ئەھۋالدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن دەرھال يىگىتنى چاقىرىپ كۈلۈشنىڭ سەۋەبلىرىنى سوراپتۇ. يىگىت مۇنداق دەپ جاۋاب بېرىپتۇ :

— ھېلىقى رەمبال ئۆزى ئولتۇرغان يەردىن ئىككى گەز چوڭقۇرلۇقتا ئاغزى بىلەن لىق تىللا قاچىلانغان ئىككى كۈپ كۆمۈكلۈك تۇرسىمۇ، ئۇنى كۆرەلمەي تۇرۇپ كىشىلەرنىڭ كەلگۈسىنى كۆردۈم دەپ لاپ ئۇرۇۋېتىپتۇ. مەن ئۇنىڭ ئالدامچىلىقىغا ئاچچىق كۈلدۈم. يەنە بىر يىگىت موزدۇز ئۇستامغا ئون بەش يىل چىدايدىغان ئۆتۈك بۇيرۇتۇۋاتىدۇ. مەن ئۇ يىگىتنىڭ ئەتە ئۆلۈپ كېتىدىغانلىقىنى ئويلاپ ئېچىنىپ تۇرۇپ كۈلدۈم .

پادىشاھ يىگىتنىڭ سۆزلىرىدىن تولسۇمۇ ھەيران بوپتۇ، ئۇنىڭ ئېيتقانلىرىنىڭ راست - يالغانلىقىنى ئېنىقلاپ بېقىشنى ۋەزىرگە تاپشۇرۇپتۇ. ۋەزىر شۇ كېچىسى بىرقانچە ئادەمنى ئەگەشتۈرۈپ رەمبال ئولتۇرغان يەرنى كولاتقاندىن كېيىن، راستلا ئىككى كۈپ تىللا چىقىپتۇ. ئەتىسى سەھەردە ئۆتۈك بۇيرۇتقۇچىنىڭ مەھەللىسىگە يېقىنلىشىشقا ئەتراپنى بىر ئالغان يىغا ئاۋازىنى ئاڭلاپ داڭ قېتىپ تۇرۇپلا قاپتۇ. بېرىپ ئەتراپتىكىلەردىن سۇرۇشتۇرسە راستلا ئۆتۈك بۇيرۇتقان يىگىت ۋاپات بولغاندىن كېيىن شۇنىڭدىن باشلاپ پادىشاھ باشلىق ئوردا ئەھلى بۇ يىگىتنى تېخىمۇ ئەتىۋارلاپ ھۆرمىتىنى قىلىدىغان بوپتۇ. توپتوغرا ئالتە ئاي بولدى دېگەندە يىگىت پادىشاھنىڭ ھۇزۇرىغا كىرىپ ھۆرمەت بىلەن تەزىم قىلغاندىن كېيىن:

— شاھ ئالىيلىرى، ئۆمۈرلىرى ئۇزۇن، دۆلەتلىرى زىيادە بولغاي، ئالتە ئايدىن بېرى كەمىنى يات كۆرمەي پەرزەنتلىرى ئورنىدا كۆرۈپ كۆپ ئاتىدارچىلىق قىلىدىلا، ھالا بۈگۈنكى كۈنلەرگە كەلگەندە شەپقەتلىرىنىڭ سايىسىدە تەندۈرۈس بولۇپ قالدىم. قىلغان غەمخورلۇقلىرى ئۈچۈن كۆپتىن - كۆپ رەھمەت. مەقسەتكە كەلسەك، «باشقىلارنىڭ جەننىتىدىن ئۆزۈڭنىڭ دوزىخى ئەلا» دېگەندەك يۇرت - ماكانىمنى سېغىنىدىم، ئاتا - ئانام، قوۋم - قېرىنداشلىرىمنى سېغىنىدىم. ئىجازەت بەرسىلە ماكانىمغا قايتسام دەيمەن، ناھايىتى ئاددىي بولسىمۇ بىر باش پىيىزىم بىلەن بىر كونا كەمىرىم بار، بۇ سوۋغامنى قوبۇل قىلىشلىرىنى ئۈمىد قىلىمەن، — دەپتۇ. يىگىتنىڭ سەۋەبلىرى ناھايىتى ئورۇنلۇق بولغاچقا پادىشاھ قايتىشقا ئىجازەت قىپتۇ. ئەمما، سوۋغىلارنى ئۆز شەنى ئۈچۈن مۇناسىپ كۆرمەي قوبۇل قىلىشنى رەت قىپتۇ. بۇنى كۆرگەن يىگىت پادىشاھقا قاراپ:

— ھۆرمەتلىك پادىشاھىم، ئىنسان مەنىسىمەيدىغان ئاددىي نەرسىلەردە ناھايىتى ئۇلۇغ سىرلار يوشۇرۇنغان بولىدۇ. ئۇلۇغلانغان ئېسىل نەرسىلەردە ئۇلۇغ سىرلارنىڭ بولۇشى ناتايىن. مەن قايتقاندىن كېيىن ئالدى بىلەن پىيازنى يېسىلە، ماغدۇرسىزلىق ھېس قىلغاندا كەمىرنى باغلىسىلا، شۇ چاغدا مېنىڭ ئۆزلىرىدىن قانچىلىك مىننەتدار بولغىنىمنى بىلىدىلا، — دەپتۇ - دە، خوشلىشىپ چىقىپ كېتىپتۇ. پادىشاھ ئۆتكەنكى رەمبال ۋە يىگىت ۋەقەلىرىنى ئەسكە ئېلىپ، كەمىرنى خەزىنىچىنىڭ ساقلاپ قويۇشىغا تاپشۇرۇپ، ئارقىدىن شەھەر ناۋايلىرىنىڭ ئاقساقىلىنى چاقىرىپ پىيازنى بېرىپتۇ ۋە مۇشۇ پىيازدا قاتلىما يېقىپ بېرىشنى بۇيرۇپتۇ.

ئەمدى گەپنى ئاقساقالدىن ئاڭلايلى:

ئاقساقال پىيازنى دۈكىنىغا ئاپىرىپ قۇمدەك توغراپتۇ، ياغنى چۈچۈتۈپ پىيازنى ساپتۇ، «پادشاھقا خىزمەت قىلىشنىڭ ياخشى پۇرسىتى» دەپ قاراپ بارلىق ھۈنەرنى ئىشقا سېلىپ خېمىر يۇغۇرۇپتۇ، تونۇرىنىڭ تاۋىنى تەڭشەپ قاتلىمىنى يېقىپتۇ، ئەپسۇسكى نان يېقىلغان ھامان تۇتماستىن ئېقىپ كېتىپ كۈلگە بۇلغىنىپتۇ. ئاقساقالنىڭ پېشانىسى غۇژىدە سوغۇق تەر قاپلاپتۇ. ئېقىپ كەتكەن ناننى كۈلدىن ئېلىپ تازىلاپ يەنە يېقىپتۇ. بۇ ئىش ئۈچ قېتىم تەكرارلانغان بولسىمۇ، ناننى زادىلا توختىتالماپتۇ. ئاخىر باشقا بىر پىيازنى توغراپتۇ - دە، قاتلىما پىشۇرۇپ پادشاھقا ئاپىرىپ بېرىپتۇ، پادشاھ ناھايىتى خۇرسەن بوپتۇ. ناننى زور ئۈمىدە ھەۋەس بىلەن يەپتۇ ۋە بىرەر ھېكمەتنىڭ يۈز بېرىشىنى تۆت كۆز بىلەن كۈتۈپتۇ. كەچ بوپتۇ، تەمە بىلەن ئۇخلاپ قاپتۇ. ئەتىسى ئەتىگىنى ئورنىدىن تۇرغاندىن كېيىنمۇ ئۇلۇغ سىرلاردىن ھېچقانداق ئەسەر بولماپتۇ. شۇندىن كېيىن پادشاھ ئۇ يىگىتنى «ئالدامچى ئىكەن» دەپ تىللاپ ۋەزىرگە ۋاپىس يېزىپتۇ. ۋەزىر كېمەرنى باغلاپ كۆرۈشنى مەسلىھەت ساپتۇ. پادشاھنىڭ ئۇ نەرسىلەردىن رايى قايتقان بولسىمۇ، بىراق كۆرۈپ باقماقچى بوپتۇ. پادشاھ ئۇنى بېلىگە باغلىغان ھامان ئاق سانجىشقا باشلىغان ساقاللىرى تۆكۈلۈپ، پۈتۈن ۋۇجۇدى كۈچ - قۇۋۋەتكە تولۇپ ياش بىر يىگىتكە ئايلىنىپتۇ - دە، كۆز يۈمۈپ - ئاچقۇچە ئۇنىڭ ئاتىشى ياشتىكى بەستىدىن ھېچقانداق ئەسەر قالماپتۇ. ۋەزىر دەرھال ئەينەك سۈنۈپتۇ. پادشاھ خۇشلۇقىدىن نېمە دېيىشىنى بىلمەي قاپتۇ ۋە شۇ ئاق پىياز ھەققىدە ئويغا چۆمۈپتۇ: «كەمەر شۇنچە ئۇلۇغ سىرغا ئىگە بولغان يەردە، پىيازدا قانداق كارامەتلەر بولغىدى؟ ناننى يېگەندىن كېيىن نېمە ئۈچۈن ھېچقانداق ئالامەت كۆرۈلمەيدۇ، پىياز ئالمىشىپ كەتتىمۇ يا» دېگەندەك گۇمانلار بىلەن تەكشۈرۈپ باقماقچى بوپتۇ - دە، ناۋايىنى چاقىرتىپتۇ. پادشاھ ناۋايىنىڭ قان قاقچان چىرايىنى، تىك قارىيالمى تۇرغان كۆزىنى كۆرۈپ گۇمانى تېخىمۇ ئېشىپ سوراپتۇ:

- مەن بەرگەن پىيازنى نېمە قىلدىڭ؟
- شاھ ھەزرەتلىرى، بىر قوشۇق قېنىمدىن كەچسىلە، ھەممىنى ئېيتاي، — دەپتۇ غال - غال تىترەپ تۇرغان ناۋاي.
- كەچتىم، ئېيتقىن، — دەپتۇ پادشاھ.
- ناۋاي نان يېقىش جەريانىدىكى پۈتكۈل تەپسىلاتىنى سۆزلەپ بېرىپتۇ. پادشاھ پىيازنى يېمىگىنىگە كۆپ پۇشايمان قىلغان بولسىمۇ، لېكىن كۆمەچنى ئەسكە ئېلىپ يەنە سوراپتۇ:
- چۈشۈپ كەتكەن كۆمەچ بارمۇ؟
- يوق، پادشاھىئالەم، چۈشۈپ كەتكەن كۆمەچلەرنى يېيىش بەدىلىگە ئىشلەيدىغان لوقمان ئىسىملىك بىر چاكىرىم بار ئىدى، شۇ يېگەن بولۇشى مۇمكىن، — دەپتۇ ناۋاي.
- خىزمەتكارىڭدا بىرەر ئۆزگىرىش بولغىنىنى سەزدىڭمۇ؟
- ئۇ تۇغما تاز ئىدى، بىر كېچىدىلا ساقىيىپ قالدى. باشقا ئىشلارنى ئۇقمايمەن، — دەپتۇ ناۋاي.
- ئۇ پىيازنى يېگەندىن كېيىن لوقماندا زادى قانداق ئۆزگىرىشلەرنىڭ بولغىنىنى بىلىشكە ئالدىرىغان پادشاھ لوقماننى چاقىرتىشنى بۇيرۇپتۇ - دە، ناۋايغا رۇخسەت قىپتۇ.
- ئەمدى گەپنى لوقماندىن ئاڭلايلى:
- لوقماننىڭ بىرلا تۈل ئانىسى بولۇپ تۇرمۇشى ئىنتايىن نامرات ئىكەن. ئانىسى بىلەن ناۋايىنىڭ ئازراق تۇغقانچىلىقى بولغاچقا لوقماننى پەقەت قورسىقىنى بېقىش شەرتى بىلەن چاكارلىققا ئالغانىكەن. لوقمان

يۇلتۇز تارقىماستا كېلىپ تونۇرنىڭ كۈلىنى ئېلىش، دۇكاننى تازىلاش، سۇ توشۇش، ئوتۇن يېرىش قاتارلىق تۈگمەس ئىشلار بىلەن يۇلتۇز چىققۇچە ئىشلەپ ئۆلەر ھالەتكە يەتكەندىلا ئۆيىگە قايتىدىكەن. ئېغىر ئىش، ئۇيقۇسىزلىق، ناۋاي بىلەن نىمكارلارنىڭ تىل - دەشنامىلىرى لوقماننى جېنىدىن جاق تويدۇرغان بولسىمۇ، لېكىن باشقا ئىلاجى يوق ئىكەن. چۈنكى، كۈلگە مىلىنىپ پىشقان بىرنەچچە كۆمەچ لوقمان بىلەن ئانىسىنىڭ يېرىم ئاچ - يېرىم توق ياشىشىنىڭ كاپالىتى ئىكەن. شۇنداق كۈنلەرنىڭ بىرىدە ناۋاي ھېلىقى كۈنى سىرلىق پىيازنى سېلىپ قاتلىمىنى يېقىپتۇ، بىراق چۈشۈپ كېتىپتۇ، ناۋاي خۇددى لوقمان بىلەن قېرىشقاندەك چۈشۈپ كەتكەن قاتلىمىنى قايتا - قايتا تازىلاپ يېقىپتۇ. دەل شۇ پەيتتە لوقمان باشقا ئىشقا كېتىپتۇ. كەچ بوپتۇ، لوقمان قايتىپ كېلىپ تونۇرنىڭ كۈلىنى ئېلىۋېتىپ كۆمەچتىن ئىككىنى تېپىۋاپتۇ - دە، بىرسىنى دەرھال يەپتۇ، ئېچىرقاپ كەتكەن نەپسى ئارام تاپقاندەك بوپتۇ. شۇنىڭ بىلەن يەنە بىرسىنى ئانىسىغا ئېلىپ قويۇپتۇ. ئۇنىڭ يېڭىنى دەل پادىشاھ ئۈچۈن يېقىپ چۈشۈپ كەتكەن قاتلىما ئىكەن.

لوقمان ئۆيىگە مېڭىپتۇ، ئۇ يولدا كېتىۋېتىپ قورققىنىدىن بىردىنلا توختاپ قاپتۇ، چۈنكى ئادەمزاننىڭ ئەسىرى بولمىغان جىمجىت كېچىدە قۇلىقىغا خىلمۇخىل ئاۋازلار ئاڭلىنىپتۇ. ئۇ چەكچەيگەن كۆزلىرى بىلەن ئەتراپقا شۇنچە قاراپ چىققان بولسىمۇ ھېچنېمىنى كۆرەلمەپتۇ. بىردىنلا ئانىسىنىڭ ئېيتىپ بەرگەن جىن - ئالۋاستىلار توغرىسىدىكى چۆچەكلىرى ئېسىگە كەپتۇ - دە، پۈتۈن بەدىنىنى مۇزدەك سوغۇق تەر قاپلاپ يۈرىكى ئاغزىغا قاپلىشىپتۇ. قانداق قىلىشنى بىلمەپتۇ. ۋارقىراي دېسە تىلى، ماڭاي دېسە پۈتى ھەرىكەتكە كەلمەپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇ سەل ئېسىنى يىغىۋېلىپ ئاۋازلارنى دىققەت بىلەن تىڭشاپتۇ. تىڭشىغانسېرى قورقۇنچىسى بېسىلىپ پۈت - قولغا جان كىرگەندەك بوپتۇ. ئەتراپتىكى ئاۋاز ئاستا - ئاستا ئۇنىڭغا ئېنىق ئاڭلىنىشقا باشلاپتۇ. ئەسلىدە دەل - دەرەخ، گۈل - گىياھلار خۇددى ئادەملەردەك سۆزلەۋاتقان، ھەرقايسى ئۆزىنىڭ قايسى قىسمىنىڭ قانداق كېسەلگە داۋا بولىدىغانلىقىنى بىر - بىرىگە سۆزلەۋاتقان، لوقمان بۇ ئالامەتلەردىن ھەيران بولغان ھالدا ئۆيىگە قاراپ يۈگۈرۈپتۇ.

ئانىسى ئۇنى كۈتۈپ تېخىچە ياتمىغانىكەن، ئانا ئوقتەك ئېتىلىپ كىرگەن ئوغلىنىڭ قارا تەر قاپلاپ كەتكەن چىرايىنى كۆرۈپ چۆچۈپ كېتىپتۇ ۋە ئۇنىڭدىن نېمە ئىش بولغانلىقىنى سوراپتۇ. لوقمان يولدا كەلگۈچە بولغان ۋەقەنى سۆزلەپ بېرىپتۇ. جېنىم بالام، تارتقان جەبىر - جاپالىرىڭنىڭ ھالاۋىتىنى كۆرىدىغان ۋاقىت كەلگەن ئوخشايدۇ. بۇ ياخشىلىقنىڭ ئالامىتى، - دەپتۇ. لوقمان بۇ گەپتىن ئىنتايىن خۇشال بوپتۇ. ئۇ كۆمەچنى ئانىسىغا بېرىپلا ئۇيقۇغا كېتىپتۇ. سۈبھى مەزگىلىدە ئانىسى يالىسىنى ئويغىتىش ئۈچۈن بېشىنى سىلاپتۇ، ئانا دەرھال قولىنى تارتىۋاپتۇ - دە، پايپاسلاپ يۈرۈپ مىڭ تەسلىكتە چىراغنى يېقىپ قارىسا، ئوغلىنىڭ بېشىدىكى ساقايماق جاراھەتلىرىنىڭ ئورنىنى قۇندۇزدەك قاپقارا چاچلار قاپلىغانىكەن. ئۆي ئىچىنى ئانا - بالا ئىككىسىنىڭ خۇشال كۈلكىلىرى قاپلاپتۇ.

لوقمان ئىشىغا مېڭىپتۇ، دەل - دەرەخ گۈل - گىياھلار، ئۇچار قۇش، جان - جانىۋارلارنىڭ ھەممىسى زۇۋانغا كېلىپ سۆزلەشكە باشلاپتۇ. لوقمان بۇ قېتىم قورقۇپ كەتمەپتۇ. بەلكى دىققەت بىلەن تىڭشاپ ئاڭلىغانلىرىنى كۆڭلىگە پۈكۈۋېلىشقا تىرىشىپتۇ. پادىشاھ لوقماندىن بۇ ھېكمەتلەرنى ئاڭلاپ جايىدا زادىلا ئولتۇرالمىپتۇ. شۇنچە تەڭداشسىز

ۋاھىت ماقۇل بوپتۇ. باي دېگىنىدەك ئۇنى ئىشقا سالماپتۇ. كۈنلەر ئۆتۈپ، ئايلار ئۆتۈپ بىر يىل بولاي دەپ قاپتۇ. بىر كۈنى باي ۋاھىتقا بىر كالىنى تولۇمچىلاپ سويۇشنى بۇيرۇپتۇ. ۋاھىت سويۇپ تەييار قىپتۇ. باي:

— ئىچىگە كىرىپ تەكشۈرۈپ باققىن، گۆش-لىرى قالمىسۇن - دەپتۇ.

ئۇ ماقۇل بولۇپ تولۇمنىڭ ئىچىگە كىرىشىگە باي تولۇمنىڭ ئاغزىنى بوغۇۋاپتۇ. ئەتىسى باي ۋاھىت سولانغان تولۇمنى ھارۋىغا بېسىپ يولغا چۈشۈپتۇ. ئۇ كەچكە يېقىن بىر تاغنىڭ تۈۋىگە بېرىپ تولۇمنى تاشلاپ قويۇپ ئۆزى يوشۇرۇنۇۋاپتۇ. بىر ھازادىن كېيىن بىر قاراقۇش پەيدا بولۇپ تولۇمنى كۆتۈرۈپ ئېگىز تاغقا ئېلىپ چىقىپتۇ - دە، يېمەكچى بولۇپ ئۇنى چوقۇپ يېرىپتۇ. ۋاھىت تولۇمدىن چىقىپ قۇشنى قوغلىۋېتىپتۇ. تۆۋەندە ئىشنىڭ شۇنداق بولۇشىنى كۈتۈپ تۇرغان باي توۋلاپتۇ:

— ھەي ۋاھىت، ئەتراپىڭدىكى پارقىراق

خىسلەتلەردىن قۇرۇق قالغىنى ئۈچۈن مىڭبىر پۇشايمان قىپتۇ، ئەپسۇس - نادامەتلەر يۈرەك - باغرىنى تاتلاپتۇ. «ۋادەرىخ، نېمە ئىلاج؟!» دەپ ئىچىگە چوڭقۇر بىرنى تىنىپ لوقمانغا رۇخسەت قىپتۇ. لوقمان يەنە ئاۋۋالقىدەك كۈنلىرىنى داۋام قىپتۇ. كۈنلەرنىڭ بىرىدە لوقماننىڭ ئانىسى قاتتىق ئاغرىپ قاپتۇ، داۋالتاي دېسە پۇلى يوق، بېشى قېتىپتۇ. ئەھۋال قولۇم - قوشنىلىرىنىڭ رازىلىق بېرىشىگە يېتىپتۇ. شۇ چاغدا لوقمان «تەۋەككۈل» دەپ دەل - دەرەخ، گۈل - گىياھ، جان - جانىۋار، ئۇچار قۇشلاردىن ئاڭلىغانلىرىنى ئېسىگە ئېلىپ شۇ بويىچە ئوت - چۆپلەرنى يىغىپ كېلىپ قاينىتىپ ئانىسىغا ئىچۈرۈپتۇ. ئۇنىڭ قىلغان دورىسى بۇلۇتلۇق كۈنلەردە تۇيۇقسىز چىققان ئاپتاپتەك تېزلا تەسىر كۆرسىتىپتۇ - دە، ئانىسىنىڭ كېسىلى ناھايىتى تېز ياخشىلىنىشقا قاراپ يۈزلىنىپتۇ. قولۇم - قوشنىلار لوقماننىڭ بۇ ئىشلىرىدىن ھەيران قاپتۇ. ئاستا - ئاستا ئۇنىڭدىن مەسلىھەت سورايدىغانلارمۇ پەيدا بوپتۇ. كۆرسەتكەن مەسلىھەتلىرى ئۈنۈم بېرىپ كېسەللەر ساقايغانىپىرى ئۇنى ئىزدەيدىغانلار تېخىمۇ كۆپىيىپتۇ. ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى بىلەن لوقماننىڭ بىلىدىغانلىرى، كېسەل داۋالاشتىكى تەجرىبىلىرى ئېشىپ بېرىپتۇ، ئۇ كېيىنچە بىر يايما دۇكان ئېچىپتۇ. ئۇزاق ئۆتمەي لوقماننىڭ نامى ئۇزاق - ئۇزاقلاغا پۇر كېتىپتۇ، شاھتىن - گاداىغىچە ھەممىسى ئۇنىڭدىن ئۆز كېسەللىرىگە شىپا تاپقانلىقى ئۈچۈن لوقمانغا «ھېكىم» دەپ نام قويۇپتۇ.

(ئېيتىپ بەرگۈچى: ئاينۇر يۈسۈپ، يېڭىشەھەر يامانىيار يېزىسىدىن، توپلاپ رەتلىگۈچى: قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيە رادىيو - تېلېۋىزىيە ئىدارىسىدە)

توغرا نىيەت مەقسەتكە يەتكۈزىدۇ

(چۆچەك)

توپلاپ رەتلىگۈچى: سابىرجان سىيىت

بۇرۇنقى زاماندا بىر گۈزەل ماكاندا بىر تۇل خوتۇن ۋە ئۇنىڭ ۋاھىت ئىسىملىك بىر ئوغلى يا- شىغانىكەن. ۋاھىت كىچىكىدىن يوقسۇللۇقتا ئۆت- كەن بولۇپ، ئىشچان ۋە باتۇر يىگىت ئىكەن. ئۇ ھەر كۈنى مەدىكار بولۇپ ئىشلەپ، تاپقان پۇلىغا ئاشلىق سېتىۋېلىپ ئانىسىنى باقىدىكەن. بىر كۈنى تاڭ سەھەردە ۋاھىت مەدىكار بازىرىغا بېرىپ تۇرۇشىغا، سالاپەتلىك بىر باي كېلىپ: — ماڭا سەندەك بىر مەدىكار كېرەك ئىدى. سېنى بىر يىل باقمەن، بىر كۈن ئىشلىتىمەن، بىر يىللىق ئىش ھەققىڭنى بېرىمەن، - دەپتۇ.

ئۆچكە بولغان ئەھۋالنى ئۇنىڭغا خەۋەر قىپتۇ. ئە -
تسى قوچقار ئىككى كۆزلۈك بىر ئۆچكىنى قالدۇ -
رۇپ تاپىلاپتۇ: —
— ھۇشيار بولۇپ ئىگىمىزنىڭ ھالىدىن ئوبدان
خەۋەر ئال.

ئۆچكە ئىگىسىنىڭ قېشىدىن زادىلا نېرى كەت -
مەي ئوبدان كۈتۈپتۇ. ئۇ ئاقساقالنى ئادىتى بويىچە
دەريا بويىدا خۇش ھاۋا يەرلەرنى ئايلاندۇرۇپتۇ.
ئۇلار قايتىپ كەلگەندە ئۆي تۈنۈگۈنكىدىنمۇ ياخ -
شراق تازىلانغانىكەن. ئۈچىنچى كۈنى قوچقار خا -
تىرەم بولالماي ئۆيدە ئۆزى قايتۇ، ئۇ ئىگىسىنى
دەريا بويىغا ئاپىرىپ ھاۋالىق جايدا ئولتۇرغۇزۇپ
قويغاندىن كېيىن، ئاستا ئۆيگە كېلىپ ماراتتۇ.
بىر دەمدىن كېيىن بىر يىگىت پەيدا بولۇپ ئۆيىنى
پاكىز تازىلىغاندىن كېيىن بوۋايغا تەييارلاپ قويغان
تاماقنى يەپتۇ. بۇنى كۆرگەن قوچقار يوشۇرۇنغان
جايدىن چىقىپ ئۇنى كاپلا قىلىپ تۇتۇۋاپتۇ.

— سەن ئادەممۇ ياكى جىنمۇ ؟ — دەپ سوراپتۇ
قوچقار .

— مەن ئادەم ، — دەپتۇ ۋاھىت ۋە بېشىدىن
ئۆتكەنلەرنى سۆزلەپ بېرىپتۇ.

قوچقار ۋاھىتنى ئاقساقالنىڭ يېنىغا ئېلىپ
بېرىپتۇ. ئىككىيلەن قىزغىن پاراڭلىشىپتۇ. بو -
ۋايمۇ ياشلىق چېغىدا ھېلىقى بايغا ئالدىنىپ تاغ -
دىن چۈشەلمەي دەرياغا ئۆزىنى تاشلاپ، مۇشۇ يەر -
گە چىقىپ ھايات قالغانىكەن.

— مەن بىر ئىنساننى كۆرمىگىلى 40 يىل
بولغانىدى، قېرىغان چېغىدا سەن ئۈچرىدىڭ، ما -
ڭا بالا بولغىن، — دەپتۇ بوۋاي.

ۋاھىت ماقۇل بولۇپ، بوۋاينىڭ ھالىدىن ياخشى
خەۋەر ئاپتۇ. ئۇ ھەر كۈنى ماللارنى بېقىپ كېلىد -
دىكەن. يىللار ئۆتكەنسېرى ئۇ ئانىسىنى ۋە يۇرتى -
نى سېغىنىپ قۇمۇشتىن بىر نەي ياساپ چالدىغان
بويىتۇ. ئۇ چالغان نەينىڭ مۇڭلۇق ئاۋازىغا ھاۋادد -
كى ئۇچار قۇشلارمۇ مەھلىيا ئىكەن.

بىر كۈنى ۋاھىت ماللارنى بىر گۈزەل يايلاققا
ئاپىرىپ بېقىپتۇ. ئۇ قويلارنى ئوتلاققا قويۇۋېتىپ

تاشلاردىن تاشلاپ بەرگىن، مەن ساڭا تاغدىن چۈ -
شۇشنىڭ چارسىنى ئېيتىپ بېرىمەن.

ئەسلىدە ئۇ باي نۇرغۇن كىشىلەرنى ئالداپ شۇ
تاغدىن گۆھەرلەرنى تاشلاتقۇزۇپ ئۇنى سېتىپ باي
بولغانىكەن. ۋاھىتمۇ ئۇنىڭغا ئالدىنىپ تاشلاردىن
تاشلاپ بېرىپتۇ. قىممەتلىك گۆھەرلەر بىلەن ھار -
ۋىسى تولغان باي «ئەمدى قاغا - قوزغۇنلارغا يەم
بول» دەپ كېتىپ قاپتۇ.

ۋاھىت تاغدىن چۈشۈشنىڭ ئامالىنى ئىزدەپ
تاغ چوققىسىنىڭ ھەممىلا يېرىنى ئايلىنىپتۇ.
ھەممە يەردە ئادەمنىڭ قۇرۇق سۆڭەكلىرى تۇرغۇ -
دەك. شۇندىلا ئۇ ئۆزىنىڭ ئالدىنغانلىقىنى بىلىپ
كۆز ياشلىرىنى تۆكۈپتۇ، كەچ بولغاندا گۆھەرلەر
ئەتراپقا نۇر چېچىپ تاغ چوققىسىنى يوپپورۇق
قىلىۋېتىپتۇ. ئۇ تاغدىن چۈشۈشنىڭ ئامالىنى
ئىزدەپ تاڭ ئاتقۇزۇپتۇ. ئەتىسى تاغنىڭ ئوت -
چۆپلەر بىلەن قاپلانغان بىر تەرىپىگە بېرىپ قا -
تۇ. تۆۋەنگە قارىغانىكەن، بىر دەريا كۆرۈنۈپتۇ.
ۋاھىت كۆزىنى يۇمۇپ، تەۋەككۈل قىلىپ ئۆزىنى
سۇغا تاشلاپتۇ. تەلىيىگە سۇدا ئۈچ كۈن ئېقىپ
يۈرۈپ، خۇش ھاۋالىق، مەنزىرىلىك بىر يەرگە چى -
قىپ قاپتۇ. ۋاھىت ئالدى تەرەپتە بىر قورۇنى كۆ -
رۈپتۇ. دە، بېرىپ قورۇغا كىرىپتۇ. قارىسا ھەممە
ئۆيلەرگە قۇلۇپ سېلىنغان بولۇپ، پەقەت باشتىكى
بىر ئۆينىڭ ئىشىكى ئوچۇق ئىكەن. ئۇ كىرىپ
ئۆيىنى پاكىز سۈپۈرۈپ - تازىلاپ ئاندىن قورسىقىد -
ى تويغۇزۇپ يوشۇرۇنۇۋاپتۇ. بىر ھازادىن كېيىن
بىر كۆزلۈك ئۆچكە بىر ئاقساقال كىشىنى يېتىلەپ
كەپتۇ. ئۇلار ئىچكىرى كىرىپ ئۆينىڭ پاكىز تا -
زىلانغانلىقىنى كۆرۈپ ھەيران قاپتۇ. «بۇ ئۆيىنى
كىم تازىلاپ قويدىكىن» دەپ ئۇيان - بۇيانغا قارد -
غان بولسىمۇ بىلەلمەپتۇ. كەچتە بىر توپ مال
ئوتلاقتىن كەپتۇ. بۇ پادىلارنىڭ باشلىقى تۆت
مۇڭگۈزلۈك قوچقار ئىكەن. بۇ پادىلار ھېلىقى
ئاقساقالنىڭ ئىكەن. ئاقساقال قارىغۇ بولۇپ قال -
غانلىقتىن پادىلارنى تۆت مۇڭگۈزلۈك قوچقار باقىد -
ىكەن. ئۇ ھەر كۈنى ئاقساقالنىڭ ھالىدىن خەۋەر
ئېلىش ئۈچۈن بىر ئۆچكىنى قويۇپ كېتىدىكەن.

نەينى لەرزىن پەدىلەرگە چېلىشقا باشلاپتۇ. تۇيۇق. سىز ئۇنىڭ ئالدىدا گۈزەل بىر قىز پەيدا بولۇپ ئۇسسۇل ئوينىغىلى تۇرۇپتۇ. ئەتىسى ۋاھىت يەنە شۇ يەرگە كېلىپ نەي چاپتۇ، ھېلىقى قىز يەنە چىقىپ ئۇسسۇل ئويناپتۇ. ئۇلار شۇنداق قىلىپ بىر - بىرىدىن ئايرىلىشقا كۆزى قىيماي كەچ بولغانىمۇ تۇيماپتۇ. ئاخشىمى ئاقساقال ۋاھىتقا:

— بالام بۈگۈن بەك كەچ قايتتىڭ، مۈزلۈك تاغنىڭ ئۇ يېقىغا بارغان ئوخشايسەن، ئۇ يەردە ئال- ۋاستى بار. مېنىڭ كۆزۈمنىمۇ شۇ ئويۇۋالغان، سېنىمۇ ئالداپ ناكە قىلىپ قويىمىسۇن يەنە، — دەپتۇ.

ۋاھىت كۆڭلىدە بوۋاينىڭ ئىنتىقامىنى ئېلىشنى ئويلاپ، سەھەر تۇرۇپ ماللارنى يەنە شۇ يەرگە ھەيدەپ بېرىپتۇ. ئۇ چوڭقۇر ئورىدىن بىرنى كولاپ تېگىگە ئۈزۈن زىخلارنى سانجىپ توپىنى يىغىپ قويۇپتۇ - دە، نەي چېلىشقا باشلاپتۇ. بىر ھازادىن كېيىن ھېلىقى قىز سۈرەتلىك ئالۋاستى پەيدا بولۇپ ئۇسسۇل ئوينىغىلى تۇرۇپتۇ ۋە ئۇس- سۇل ئويناپ ۋاھىتقا يېقىنلاشماقچى بولۇپ، ئوردىغا چۈشۈپ كېتىپتۇ. ۋاھىت دەرھال ئۇنى بېسىۋېلىپ زىخنى كۆزىگە سانجىپ تۇرۇپ سوراپتۇ:

— بوۋامنىڭ كۆزى قەيەردە؟

— ماڭا رەھىم قىلغىن، — دەپتۇ ئالۋاستى، — ئا- ۋۇ كۆرۈنگەن تاغدا بىر غار بار، بوۋاڭنىڭ كۆزىنى شۇ غارنىڭ ئىچىدىكى كوزىغا سېلىپ قويغانىدىم.

ۋاھىت ئالۋاستىنى ئۆلتۈرۈۋېتىپ ھېلىقى غاردىن ئاقساقالنىڭ كۆزىنى تېپىپ قايتىپ كەپتۇ. ئاقساقال ئۇنىڭدىن ئەنسىرەپ ئولتۇرغانىكەن، ۋاھىت ئاقساقالغا ئالۋاستىنى ئۆلتۈرگىنىنى سۆزلەپ بېرىپ كۆزىنى ئورنىغا سالغانىكەن، ئاقسا- قالنىڭ كۆزى ئەسلىگە كەپتۇ. بوۋاي ۋاھىتنىڭ با- تۇرلۇقىغا بارىكالا ئېيتىپتۇ ۋە «تاپقانلىرىمنىڭ ھەممىسى سېنىڭ بولسۇن» دەپ، يانچۇقىدىن بىر باغلام ئاچقۇچنى ئېلىپ ئۇنىڭغا بېرىپتۇ. ۋاھىت ئاچقۇچلارنى ئېلىپ ھەممە ئۆيلەرنى كۆزدىن كە- چۈرۈپتۇ. ئوتتۇز توققۇز ئۆيگە ئالتۇن - كۈمۈش،

ئۈنچە - ياقۇتلار قاچىلانغانىكەن. ئۇ ئىچكىرىكى ئىككى ئۆيىنىڭ ئالدىغا كەلگەندە، قولىدىكى ئاچ- قۇچلار تۈگەپتۇ. ۋاھىت بوۋايدىن بۇ ئىككى ئۆيدە نېمە بارلىقىنى سوراپتۇ. بوۋاي ۋاھىتنىڭ كۆڭلى- نى دەپ بىر ئاچقۇچ بېرىپتۇ. ۋاھىت ئۆيگە كىرىپ قارىسا ئوتتۇرىدا بىر ئوقۇر تۇرغۇدەك، ئوقۇرغا بېدە بىلەن قوناق سېلىنغانىكەن. ئەقىللىق ۋاھىت بۇنىڭدا بىر سىر بارلىقىنى بىلىپ يوشۇرۇنۇۋاپتۇ. بىر چاغدا ھەيۋەتلىك ئاۋاز بىلەن تەڭ تۇڭلۇكتىن بىر ئۇچار ئات كىرىپ، ئوقۇردىكى قوناق، بېدە- لەرنى يېيىشكە باشلاپتۇ. ۋاھىت ئاستا كېلىپ ئاتنىڭ قولىقىدىن تۇتۇۋاپتۇ. بۇ ئات دۇنيانىڭ ھەممە يېرىگە بارالايدىكەن. ۋاھىت ئۇ ئاتنىمۇ ئۆ- زىگە كۆندۈرۈۋاپتۇ.

— تۆتىنچى ئۆيدە نېمە بارلىقىنى بىلگىم بار. ئاچقۇچنى بەرسىڭىز بوۋا، — دەپتۇ ۋاھىت ئاقسا- قالغا.

— بالام، ئۇ ئۆيگە كىرمىسەڭ بولاتتى، خەير، دىلىڭ چىگىلمىسۇن، — دەپ ئاچقۇچنى بېرىپتۇ بوۋاي.

ۋاھىت ئۆيگە كىرسە تاشتىن ياسالغان بىر كۆلچەك بار ئىكەن. يېقىن بېرىپ قارىسا سۇدىن بىرسى يېڭىلا چىققان دەك ئىزلار تۇرغۇدەك. ئۇنىڭ كۆڭلى بىر ئىشنى سەزگەندەك بولۇپ يوشۇرۇنۇ- ۋاپتۇ. شۇ ئەسنادا ئۈچ كەپتەر كىرىپ تولۇنئاي دەك گۈزەل قىزلارغا ئايلىنىپ، كىيىملىرىنى سېلىپ سۇغا چۆمۈلۈشكە باشلاپتۇ. شۇ ئان ۋاھىتنىڭ ۋۇ- جۇدىدا قىزلارغا ئىشتىياق پەيدا بولۇپ، ئاستا چە- قىپ كىچىك مەلىكىنىڭ كىيىمىنى ئېلىۋاپتۇ. ئىككىسى سۇدىن چىقىپ كۆزدىن غايىپ بوپتۇ. كىچىك قىز سۇدىن چىقالماي ۋاھىتقا يالۋۇرۇپتۇ. ۋاھىت قىزنىڭ ۋەدىسىنى ئالغاندىن كېيىن، كە- يىملىرىنى بېرىپ، ئالتۇن كەمىرىنى ئېلىپ قاپ- تۇ، چۈنكى بارلىق ھېكمەت شۇنىڭدا ئىكەن. بوۋاي خۇشال بولۇپ، ئۇنى مۇبارەكلەپتۇ. ۋاھىت ئاقساقالدىن ئىجازەت ئېلىپ، بىر خۇرجۇنغا لىق ئالتۇن قاچىلاپ، پەرى قىزنى ئال-

بوۋامنىڭ ئېيتىشىچە، ئۇلارنىڭ ماكانى ئۈچ يۈز يىللىق يولمىش. بۇ ئاتقا مىنىسەڭ بىر ئايدا بېرىد. شىڭ مۇمكىن. لېكىن بارغىنىڭ بىلەنمۇ ئۇلارغا تەڭ كېلەلمەيسەن، ئۇلار بەك يامان، جېنىڭدىن ئايرىلىپ قالارسەنمىكىن؟ — دەپتۇ.

— چوقۇم بېرىشىم كېرەك بوۋا، — دەپتۇ ۋا. ھت قەتئىيلىك بىلەن.

بوۋاي ئۇنىڭغا يەتكۈدەك ئوزۇق — تۈلۈك بېرىپ يولغا سېلىپ قويۇپتۇ. ۋاھت نۇرغۇن جاپا — مۇ. شەققەتلەرنى يېڭىپ بىر ئايدا پەرى قىزنىڭ ماكا. نىغا يېتىپ كەپتۇ. ئۇ يەر مۇنبەتزارلىق ئىكەن. ئۇ ئارغىماقنى ئوتلاشقا قويۇۋېتىپ بىر كۆلچەكنىڭ بويىدا يوشۇرۇنۇپ يېتىپتۇ. بىر ھازادىن كېيىن بىر كېنىزەك سۇغا چىقىپتۇ. ۋاھت يېنىغا بېرىپ سورايتۇ.

— قىزچاق، سىز كىم؟
— مەن چوڭ پەرىنىڭ كېنىزىكى، — دەپتۇ كېنىزەك.

بىردەمدىن كېيىن يەنە بىر قىز سۇغا چىقىپتۇ ، ئۇ ئوتتۇراڭچى قىزنىڭ كېنىزىكى ئىكەن. كەچ. كە يېقىن كىچىك قىزنىڭ كېنىزىكى سۇغا چىقىپتۇ. ۋاھت ئازراق سۇ ئىچىۋالسام دەپ ئىلتە. ماس قىپتۇ. كېنىزەك كوزىنى بېرىپتۇ. ۋاھت سۇ ئىچكەن بولۇپ چاندۇرماي ئوزۇكنى كوزىغا سېلىپ قويۇپتۇ. ئەتىسى كىچىك پەرى قولىنى يۇ. يۇۋاتسا ھېلىقى ئوزۇك قولىغا چىقىپتۇ. پەرى ئۇ. نى تونۇپ ۋاھتتىن ئۆزىنى ئىزدەپ كەلگەنلىكىنى بىلىپ، قۇدۇق بېشىغا چىقىپ ئۇنىڭ بىلەن كۆ. رۇشۇپتۇ ۋە ئۇنى ئالمىغا ئايلاندۇرۇپ يانچۇقىغا سېلىۋاپتۇ. كىچىك پەرى ئىككى ئاچىسى بىلەن مەسلىھەت قىلىپ بۇ ئىشنى ئاكىلىرىغا ئۇقتۇ. رۇپتۇ. قىزلارنىڭ تۆت ئاكىسى بار ئىكەن. ئۇلار:

— ئۇ يىگىت سىڭلىمىزنى ئىزدەپ مۇشۇ يەر. گە ساق — سالامەت كېلەلىگەن بولسا، راستىنلا ئىرادىلىك باتۇر ئىكەن. سىڭلىمىزنى بەرسەك بې. رەيلى، شۇنداقتمۇ ئاۋۋال سىناپ باقايلى، — دەپتۇ.

دىغا ئېلىپ ئانىسىنىڭ يېنىغا قايتىپتۇ. ئانا مې. رىبانلىق بىلەن ئۇنى باغرىغا بېسىپتۇ. ۋاھت پە. رى قىز بىلەن توي قىلماقچى بوپتۇ. توي سورۇند. دا ھەممە قىزلار بىر پەدىدىن ئۇسسۇل ئويناپ بول. غاندىن كېيىن، كېلىننىڭ ئۇسسۇل ئويناپ بېرىد. شىنى تەلەپ قىپتۇ.

— قىيانامنىڭ ساندۇقىدا ئالتۇن كەمىرىم بار. شۇنى بەرسە ئاندىن ئويناپ بېرىي، — دەپتۇ قىز. قىزلار ۋاھتتىن ئانىسىنىڭ ئالدىغا بېرىپ يالۋۇرۇپتۇ. ئانا ئۇلارغا يۈز كېلەلمەي نائىلاج ئال. تۇن كەمىرنى ساندۇقتىن ئېلىپ بېرىپتۇ. ۋاھت بۇ كەمىرنى ئانىسىغا بەرگەندە كېلىنىڭىزگە ھەر. گىز بەرمەڭ، دېگەنكەن. پەرى قىز ئالتۇن كەمىر. نى بېلىگە باغلاپ بىر پەدە ئۇسسۇل ئوينىغاندىن كېيىن:

— ئانا، ماۋۇ ئوزۇكنى ئوغلېڭىزغا بېرىپ قو. يۇڭ، — دەپ ئوزۇكنى ئانىغا بېرىپ كۆزدىن غايىپ بوپتۇ.

ۋاھت ئوزۇكنى قولىغا ئېلىپ ئارغىماق ئې. تىغا مىنىپ ئاقساقالنىڭ يېنىغا كېلىپ، ئەھۋالنى ئېيتىپتۇ.

— بالام، پەرى قىزلار شۇنىڭدىن كېيىن بۇ يەرگە كەلمەس بولدى، مەن ئۇلارنىڭ تۇرار جايد. نىڭ قەيەردە ئىكەنلىكىنى بىلمەيمەن. بۇ يەردىن ئالتە ئايلىق يىراقلىقتا مەندىن يۈز ياش چوڭ بىر كىشى بار. شۇ بىلىشى مۇمكىن، — دەپتۇ.

ۋاھت سەپەر تەييارلىقنى قىلىپ ئۇ يەرگە ئاتلىنىپتۇ. ئۇ ھېلىقى كىشىنى تېپىپ ئەھۋالنى ئېيتىپ پەرى قىزنىڭ تۇرار جايىنى سورايتۇ. ئۇ كىشى:

— بالام، بۇ يەردىن ئۈچ ئايلىق يىراق يەردە مەندىن 150 ياش چوڭ بىر ئاكام بار. شۇ بىلىشى مۇمكىن، — دەپتۇ.

ۋاھت ئۇ كىشى بىلەن خوشلىشىپ، تاغ. دەريالاردىن ئېشىپ ئۇ يەرگە كەپتۇ ۋە بوۋاي بىلەن كۆرۈشۈپ مەقسىتىنى ئېيتىپتۇ. ئۇ كىشى:

— بالام، سەن قىيىن يولغا قەدەم قويۇپسەن،

قىزلار ۋاھىتىنى ئاكىلىرى بىلەن كۆرۈشتۈ-
رۈپتۈ. ئەتىسى ئاكىلىرى ۋاھىت بىلەن سۇ ئەكەپ-
لىشتە بەسلەشمەكچى بولۇپ، ھەر بىرسى ئۆيدەك
يوغان سوغىلارنى كۆتۈرۈپ قۇدۇق بېشىغا مېڭىپ-
تۇ. ۋاھىت ئۇ سوغىلارنى قۇرۇقمۇ كۆتۈرەلمەيدى-
كەن. ئۇ كۆڭلىگە بىر ئىشنى پۈكۈپ ئۇلارنىڭ
كەينىدىن كەتمەن بىلەن ئارغامچا ئېلىپ مېڭىپتۇ.
ئاكا - ئۇكىلار سوغىلىرىغا سۇ تولدۇرۇپتۇ. ۋاھىت
ئارغامچىنى يېنىغا قويۇپ قۇدۇقنىڭ چۆرىسىنى
كولاشقا باشلاپتۇ. بۇ ئىشتىن ھەيران قالغان پەرد-
لەر سوراپتۇ:

— ئەي يىگىت، قۇدۇقنىڭ چۆرىسىنى كولاپ
نېمە قىلىسەن؟
ۋاھىت:

— سىلەر ھەر كۈنى سۇ توشۇپ ئاۋارە
بولدىكەنسىلەر، شۇڭا قۇدۇقنى كۆتۈرۈپلا
ئۆيۈڭلارغا ئاپىرىپ بېرىي، — دەپتۇ.
— ئۇنداق قىلىشقا بولمايدۇ، بۇ قۇدۇقتىن سۇ
ئىچىدىغان باشقىلارمۇ بار. بولدى ئۇنداق
قىلمىغىن، — دەپتۇ.

ئۇ شۇنداق قىلىپ بىرىنچى سىناقتىن
ئۆتۈپتۇ. ئىككىنچى كۈنى ئاكا - ئۇكىلار ئوتۇن
ئەكەلمىز دەپ پالتا بىلەن بىر تالدىن ئاغامچا
ئېلىپ ئورمانلىققا مېڭىپتۇ. ۋاھىت ماڭا كۆپرەك
ئاغامچا كېرەك دەپ بەش - ئالتە تال ئاغامچىنى
ئېلىپ ئۇلارنىڭ كەينىدىن ئورمانلىققا كەپتۇ. ئاكا
- ئۇكىلارنىڭ ھەر قايسىسى ئىمارەتتەك ئوتۇننى
بېسىپ تەخ قىلىپ قويۇپ، «ئەمدى قانداق
قىلاركىن» دەپ ۋاھىتقا قارايتۇ، ۋاھىت
ئارغامچىلارنى بىر - بىرىگە ئۇلاپ بىر ئۈچىنى
چەتتىكى بىر دەرەخكە باغلاپ قويۇپ ئىككىنچى
ئۈچىنى ئۆزى تۇتۇپ پۈتۈن ئورمانلىقنى
يۆگىگەنكەن، پەرىنىڭ ئاكىلىرى ھەيران بولۇپ
سوراپتۇ:

— ھەي ئەخمەق، نېمە قىلىپ يۈرسەن؟
— سىلەرنى ھەر كۈنى ئوتۇن توشۇشقا مەجبۇر
قىلغۇچە پۈتۈن ئورمانلىقنى بىرلا يۈدۈپ ئاپىرىپ

بېرىي دەيمەن، — دەپتۇ ۋاھىت.
— ياق، ئۇنداق قىلساق بولمايدۇ، — دەپتۇ
ئاكا - ئۇكىلار ئۇنىڭغا يالۋۇرۇپ، — بۇ
ئورمانلىقتىن پايدىلىنىدىغان تۇققانلىرىمىز كۆپ،
ئۇلار بىزدىنمۇ كۈچلۈك، بىلىپ قالسا تېرىمىزنى
تەتۈر سويىدۇ. ئۇنداق قىلمىغىن.

شۇنداق قىلىپ، ئۇ ئەقىل ئىشلىتىپ
ئىككىنچى سىناقتىنمۇ ئۆتۈپتۇ. ئۈچىنچى كۈنى
ئاكا - ئۇكىلار ئۇنى يېتىلەپ بىر مېۋىزارلىققا
بېرىپتۇ. ئۇ يەردە بىر كىيىك ئۇچراپتۇ. پەرىلەر
ئۇنى بىر سەكرەپلا تۇتۇۋاپتۇ. مېۋىزارلىقتا بىر
تۈپ يوغان ياڭاق دەرىخى بار ئىكەن، ئۇلار ۋاھىتقا
دەرەخنىڭ ئۈچىدىكى بىر تال ياڭاقنى كۆرسىتىپ،
شۇنى ئېلىپ چۈشكىن، دەپتۇ. ۋاھىت ئۇ يەرگە
چىقىپ ھېلىقى ياڭاقنى ئالاي دەپ قول
ئۈزىتىشىغا ئاكا - ئۇكىلار ياڭاق دەرىخىنى ئېگىپ
ئۈچىنى يەرگە تەگكۈزۈپ قويۇۋېتىپتۇ. ۋاھىت
ياڭاق شېخىنى قۇچاقلاپ تۇتۇۋاپتۇ. دەل شۇ پەيتتە
ئۇلار ھېلىقى كىيىكنى قويۇپ بېرىپ:
— ئەي يىگىت، دەرھال ماۋۇ كىيىكنى تۇت، —
دەپتۇ.

ئۇ تەۋەككۈل قىلىپ سەكرەپتۇ، ئۇنىڭ
سەكرىشى كىيىكنىڭ قېچىشىغا توغرا كېلىپ نەق
تۈپىسىگە چۈشۈپتۇ. ئاكا - ئۇكىلار ۋاھىتنىڭ
ھەقىقىي باتۇرلۇقىغا قايىل بولۇپ، كىچىك
سىڭلىسىنى بېرىپتۇ. ۋاھىت پەرى قىزنى ئېلىپ
ئانىسىنىڭ قېشىغا ساق - سالامەت قايتىپتۇ. ئۇ
يۇرتىدا قايتىدىن توي مەرىكە ئۆتكۈزۈپ پەرى
قىزنى رەسمىي نىكاھىغا ئاپتۇ. شۇندىن كېيىن
«توغرا نىيەت مەقسەتكە يەتكۈزىدۇ» دېگەن ھېكمەت
تارالغانمىش.

(ئېيتىپ بەرگۈچى: قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيە
يامانىيار يېزىسىدىن ئازاتگۈل ياسىن)
(توپلاپ رەتلىگۈچى: قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيە
رادىيو - تېلېۋىزىيە ئىدارىسىدا)

يسراق مەلە ئېتىزلىق
يارنىڭ يېرى ئېگىزلىق.
يارنىڭ سۆيگۈسى ئوتلۇق
جان قىينايدۇ يارسىزلىق.

دۇتتارىما دۇتتارىم
دۇتتارىمدا قوش تارىم.
ئانام ئۈنمىدى دەپ
بىزنى تاشلىماڭ يارىم.

راۋاپ چالىمەن سە(ھەر)دە
قانماي باسىمەن پەدە.
مەن سېنى سېغىنغاندا
سەن يۈرسەن يار نەدە؟

ئېگىز تاغدا تۈتەك بار
ئۆي ئالدىدا كۆتەك بار.
پاتقاق - لايدىن قورقمايمەن،
يارىم بەرگەن ئۆتەك بار.

تاغدىن كەلدى دۈلدۈلار
باغدىن كەلدى بۈلبۈلار.
قىزلار ئۈسسۈلغا چۈشتى
نەگە كەتتى ئوغۇللار.

قارا - قارا قاغىلار
خاماندا دەيدۇ،
يار تۈتمىغان قىزچاقلار
ئارماندا دەيدۇ.

دەريا بېشىدا تۈگمەن
بۇغرا چېلىپ ئۈگۈت دەر.
توي قىلمىغان يىگىتلەر
يالغۇز ئۆتەرمەنمۇ دەر.

بۇلاق بېشىدا يار ئۆيى
تۈنۈگۈن بولدى تويى.
ئەمەلگە ھېچ ئاشمىدى
قاچايلى دېگەن ئويى.

قوشاقلار

توپلاپ رەتلەنگۈچى: مۇھەممەت تېرىپەم تۇرسۇن

ئىشكىنىڭ قاناتلىرى
تۈنكە بىلەن قاپلاقلق.
سۆيگۈ كەتمەن چۈلدىسى
ۋاپا «سېپى» دا ساپلاقلق.

قاشنىڭ قارىسى سەندە
كۆزنىڭ قارىسى مەندە.
يارنى كۈندە سېغىنىپ
ماغدۇر قالمىدى تەندە.

«ئامبارچى» دىن ئۆتسەكلا،
خام بازارغا كېلىمىز.
يارىم ۋاپا قىلسىلا،
يۈرەكنى ئېپ بېرىمىز.

«جانان كوچا» دىن چىقساق،
ھېيتگاھقىلا كېلىمىز.
سۆيۈپ قويماي كەتتىڭ يار،
يۈرىكىڭ «تاش» بىلىمىز.

كۆزۈڭدىكى ئەينەكمۇ؟
قولۇڭدىكى چەينەكمۇ؟
كۆيگىنىمنى بىلمەيسەن
يۈرىكىڭ تاش پەينەكمۇ؟

ئېگىزلىقتىن ئوت ئالماڭ
قولىڭنى تاتلايدۇ.
بىزنى تاشلىغان بىلەن
كۆڭۈل سىزنى يادلايدۇ.

توك تۈگمىنى مەلىدە
تاپقان پۈلۈم غەللىدە.
توي قىلمىغان يىگىتلەر
قىز تاپالماي رەللىدە.

تۈمەن دەريانى كەچسەك
ئاچا يولغا چىقىمىز.
يارنىڭ ئۆيى دوقمۇشتا
كىرسەك شەربەت ئىچىمىز.

ئاۋات ئۆستەڭ يىراقتا
خىلۋەت ئۆستەڭ بۇ ياقتا.
يار كۈلكىسى بەك ئوماق
يۈرەك كۆيدى پىراقتا.

ئەنجان يولى خەتەرلىك
تاغلىرى ئېگىز تۈتەك.
يار ئىشقىدا تولغۇنۇپ
ئولتۇرغىنىم بىر كۆتەك.

ئىشك ئالدى تال تېرەك
نورۇز كەلسە كۆكلەيدۇ.
يارىم تىككەن دوپپىنى .
كىيسەم يۈرەك سەكرەيدۇ.

سەنپىنىڭ تۆرىدە دوسكا
پەگادا رەت ئورۇندۇق.
بىر مەلىدە چوڭ بولغاچ
گەپ قىلىشقا قورۇندۇق.

مەكتەپتە ئۈچ دەرۋازا
ئەركەك ساقچى ساقلايدۇ.
گۈناھ ئارتساڭ ئارتىۋەر
يارىم كېلىپ ئاقلایدۇ.

ئورۇندۇقۇم چىرايلىق
پەنەركىدە مىخلانغان.
يارغا يازغان شۇخەتلەر
ئۆز تۇمارچە قاتلانغان.

لەنگەر يولى تال-بارالى
ئېقىن سۈيى شەربەتلىك.
مېنىڭ ئاشۇ ئۆز يارىم
مېڭىشلىرى سۆلەتلىك.

قەشقەر دېگەن بۇ يۇرتنىڭ
ئەتراپىدا قوش دەريا.
سۆيىمىسىلە ئامال يوق
«يارىم سىزگە خوش» دەيلا.

ئالما تېرىسام ئۈنەمدۇ؟
بېھى تېرىسام ئۈنەمدۇ؟
پۇل تېپىپ باي بولغۇچە
كۆڭۈل قېرىپ ئۆلمەمدۇ.

يارىم ئوقۇغان مەكتەپ
نەزەرباغدىكى دۆڭدە.
يارىم سېغىنسا كېلەر
شامالباغدىكى ئۆيگە.

داپنى چالمەن تاڭ-تاڭ
يارنى سۆيىمەن چاڭ-چاڭ.
سەن يارىمغا ئۆيلەنسەم
خالايق قالسۇن ھاڭ - تاڭ.

يارىمنى ئاخىر ئالدىم،
ئۆز بېشىدا بويلاق چاچ.
يار تاتلىق، ئېشى تاتلىق
تېتىپ كەتتى قوتۇرماچ.

(توپلاپ رەتلىگۈچى: قەشقەر ئۈنۋېرسىتېتى
پىشقەدەم كادىرلار مەركىزىدىن ئارامغا چىققان)

ئۈچ ئەيىبلىك

(قىرغىز خەلق چۆچىكى)

ئۇيغۇرچىلاشتۇرغۇچى: گۈلجەمىلە نۇراپ

بۇرۇنقى زاماندا، قىش - ياز ئاچ - توق يۈرىدىغان ئۈچ ئۆيلۈك بولغانىكەن. بۇ ئۈچ ئۆينىڭ ھەر بىرىدە بىردىن ئەيىبلىك بالا بار ئىكەن. بۇلارنىڭ بىرىسى تاز، بىرىسى ماڭقا، يەنە بىرى چاپاق ئىكەن. بىر كۈنى بۇ ئۈچەيلەن بىللە بىر يەرگە بارماقچى بوپتۇ. بىر ئاز يول يۈرگەندىن كېيىن، تاز بۇلارغا بىر ھىيلە ئىشلىتەي، بۇلارنى بىرەر نەرسىدە بولسىمۇ بەسلىشىپ يېڭىۋالاي دەپ ئويلاپ: «باتۇرلار، بۇنداق ماڭساق زېرىكىپ قالمىز، ئە - گەر ماقۇل دېسەڭلار بىر ئىشتا بەسلىشەيلى، كىم يېڭىلىپ قالسا قالغان ئىككىمىزگە بىردىن قوي بەرسۇن» دەپتۇ. قالغانلار: «ماقۇل، دېگىنە قېنى نېمىدە بەسلىشىمىز؟» دېيىشىپتۇ. تاز: «ئۈچىلىمىزنىڭ بىردىن ئەيىبى بار. ماقۇل كۆرسەڭلار بۇ يەردە باشقا ئادەم بولمىغاندىكىن، بىردەم تاماشا بولسۇن ئۈچۈن شۇ ئەيىبىمىز توغ - رۇلۇق بەسلىشەيلى، مۇشۇ يەردىن ئاۋۇ يىراقتا كۆرۈنگەن دۆڭنىڭ يېنىغا بارغۇچە مەن بېشىمنى قاشلىماي - مەن. ماڭقا دوستۇم بۇرنىنى تارتمايدۇ، چاپاق دوستۇم كۆزىنىڭ چاپىقىنى ئېيتمايدۇ. كىم چىدىماي خىلاپلىق قىلسا شۇ يېڭىلىگەن بولسۇن» دەپتۇ. قالغان ئىككىسىمۇ بۇنىڭغا قوشۇلۇپتۇ.

ھەممەيلەن ئۆز كۆڭۈللىرىدە بىر - بىرىنى: «مەندىن بۇرۇن چوقۇم ماۋۇ چىدىيالىمايدۇ» دەپ ئويلىدى. شىپتۇ ۋە كەڭ دالادا بىر - بىرىنى كۆزىتىش ئۈچۈن قاتار مېڭىپتۇ. ماڭقا ئوتتۇرىدا، چاپاق بىلەن تاز ئىككى چەتتە مېڭىپتۇ. بىر ئاز ماڭغاندىن كېيىن، تازنىڭ بېشى قىچىشىپ چىدىيالىماي قاپتۇ. قانداق قىلىش كېرەك، ئۇ تولا ئويلاپ ئاخىر بىر چارىنى ئويلاپ تېپىپتۇ - دە، دوستلىرىغا قاراپ: «ھەي دوست - لىرىم، بۇنداق بىكار ماڭغاندىن پاراڭلىشىپ ماڭايلى، رەھمەتلىك ئاتام خىزىر سۈپەت، باي كىشى ئىدى. قانداق دېمەسلىرى؟ - دەپتۇ. قالغان ئىككىيلەن:

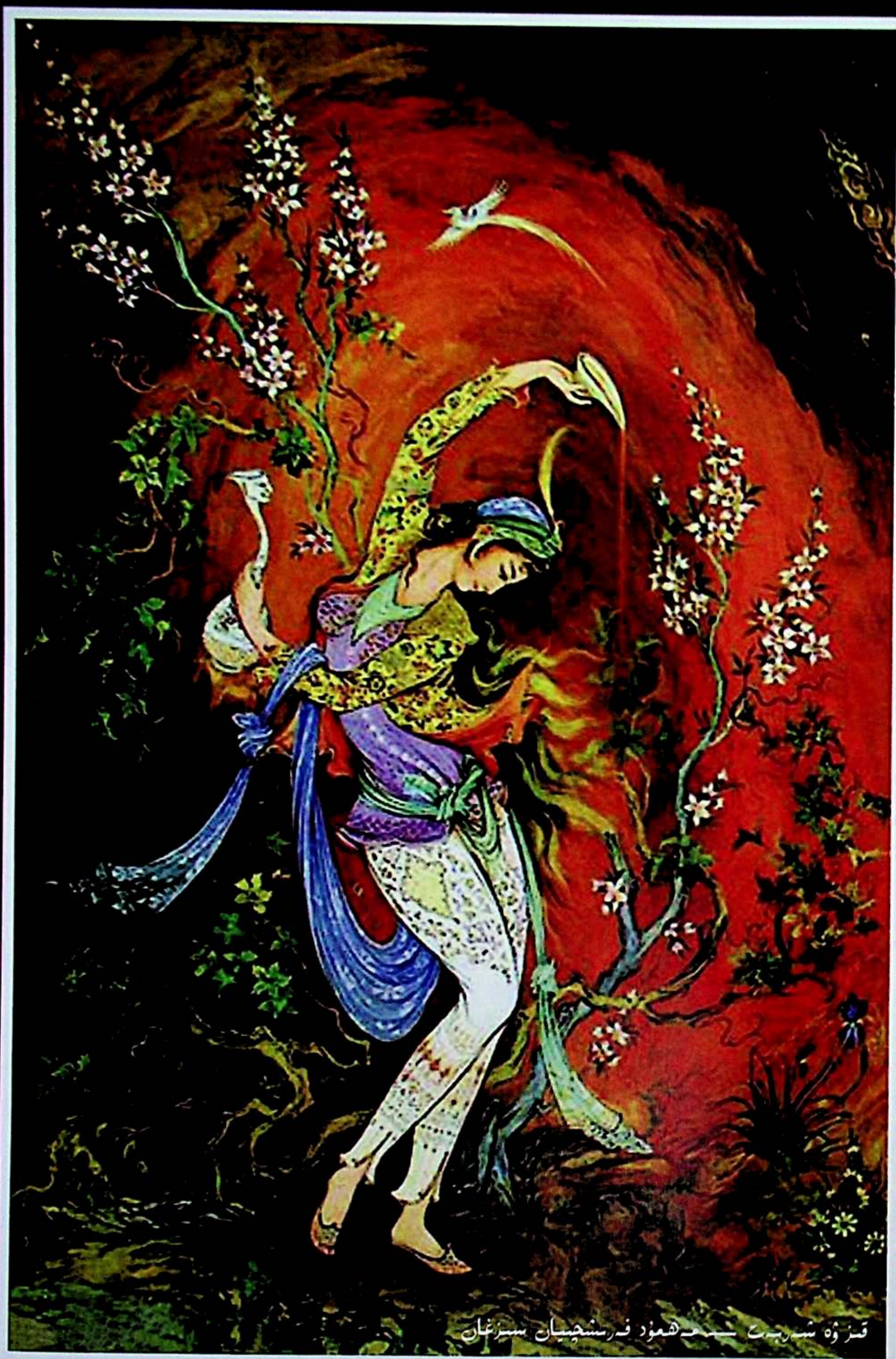
— قانداق ئىدى؟ - دەپ سوراپتۇ. تاز:

— ئاتام ياز بولسا قالپىقىنى، قىش بولسا تۇمىقىنى بىردەم جىم كىيمەي بىردەم ئۇنداق، بىردەم مۇنداق ئايلىنىدۇرۇپ، قىرلاپ كىيەتتى، - دەپ ئاتىسىنى دورىغان بولۇپ، بېشىنى تاتلىۋاپتۇ. كۆزىنىڭ چاپاقلىرىنى سۈرتەلمەي، يولنى ئېنىق كۆرەلمەي ئاران مېڭىۋاتقان چاپاق، تازنىڭ ئاتىسىنى باھانە قىلىپ بېشىنى تاتلىۋالغانلىقىنى بايقاپ قاپتۇ - دە: «مەنمۇ بىر ئامال تاپاي» دەپ ئويلاپ، ئۇلارغا:

— مېنىڭ ئاتاممۇ ناھايىتى چەبدەس، ئۇستا مەرگەندى. قانداق دېمەسلىرى؟ ئۇ ئوڭ كۆزىنى مۇنداق قىسىپ تۇرۇپ، يانى بىر تارتىپلا سول تەرەپكە مۇنداق يۆتكەپ ئاتسىلا كېيىكلەر يېتىپ قالاتتى» دەپ ئا - تىسىنى دورىغان بولۇپ، ئىككى كۆزىنىڭ چاپىقىنى سۈرتۈۋاپتۇ. ماڭقىسى ئېقىپ ئاغزىغا كىرىپ كې - تەيلا دەپ قالغان ماڭقا تاز بىلەن چاپاقنىڭ ھىيلە ئىشلىتىپ بېشىنى تاتلىۋالغانلىقىنى، چاپىقىنى سۈرتۈۋالغانلىقىنى تويۇپ قاپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇمۇ ئويلىنىپ بىر ئامال تېپىپتۇ - دە، «سېنىڭكىمۇ توغرا دوستۇم» دەپ ئوڭ قولى بىلەن سول تەرەپىدە كېتىۋاتقان تازنى كۆرسەتكەن بولۇپ، سول قولى بى - لەن ئوڭ تەرەپتە كېتىۋاتقان چاپاقنى «سېنىڭكىمۇ توغرا دوستۇم» دەپ كۆرسەتكەن بولۇپ، شۇ باھانىدە بۇرنىنى سۈرتۈۋاپتۇ. شۇنىڭ بىلەن «سەن چىدىماسلىق قىلىپ يېڭىلىدىڭ» دېيىشكە ھېچكىم يېتىنالا - ماي، ھەركىم ئۆز ئىچىدىلا بىلىپ قاپتۇ.

(ئۇيغۇرچىلاشتۇرغۇچى: شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى قىرغىز خەلق ئېغىزى ئەدەبىياتىنىڭ

2015 - يىللىق ماگىستىر ئاسپىرانتى)

قزوین شهرت - شاهنورد فرشتهیان سیرغان

源 泉 (布拉克)

بۇلاق

(维吾尔文)

总174期

(قوش ئايلىق ژۇرنال) ئومۇمىي 174-سان

BULAK A BIMONTHLY JOURNAL IN UIGHUR LANGUAGE

主编:买买提江·马合木提 副主编:穆合塔尔·马木提 باش مۇھەررىر: مۇھەممەتجان مەخمۇت مۇئاۋىن باش مۇھەررىر: مۇختار مامۇت

新疆人民出版社编辑出版
(乌鲁木齐市解放南路348号)
乌鲁木齐市鑫五方包装彩印有限公司
乌鲁木齐市邮局发行
中国国际图书贸易总公司国外发行
全国各地邮局订阅

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تۈزدى ۋە نەشر قىلدى
(ئۈرۈمچى شەھىرى جەنۇبىي ئازادلىق يولى 348-نومۇر)
ئۈرۈمچى ئالتۇن كۆزنەك رەڭلىك باسما چەكلىك شىركىتى
ئۈرۈمچى شەھەرلىك پوچتا ئىدارىسى تارقىتىدۇ
جۇڭگو خەلقئارا كىتاب سودىسى باش شىركىتى چەت ئەللەرگە تارقىتىدۇ
جايلاردىكى پوچتىخانىلار مۇشتەرى قوبۇل قىلىدۇ

国内统一连续出版物号: CN65-1063/I
国际标准连续出版物号: ISSN 1005-0876
国外发行号: Q1118 邮政编码: 830001
邮政代码: 58-108 定价: 8.50元
广告经营许可证号: 6500006000043

مەملىكەت بويىچە بىرلىككە كەلگەن ژۇرنال نومۇرى: CN65-1063/I
خەلقئارالىق ئۆلچەملىك ژۇرنال نومۇرى: ISSN 1005-0876
چەت ئەللەرگە تارقىتىش ۋاكالىت نومۇرى: Q1118 پوچتا نومۇرى: 830001
پوچتا ۋاكالىت نومۇرى: 58-108 باھاسى: 8.50 يۈەن
ئېلان تىجارىتى ئىجازەتنامىسى نومۇرى: 6500006000043